

ESKİ
UYGURCA
ÜZERİNE
ARAŞTIRMALAR

I

EDİTÖR
Oktay DERE

Kitabın Adı : ESKİ UYGURCA ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR I
Editör : Oktay DERE
Yazarlar : Nurullah KARAGÜL, Sümbül Begüm YILDIZ, Hasan İSi,
Sümevra ALAN, Celalettin Bulut BOSTAN, Hakan GÜLER,
Arzu ARICAN, Nurdan BESLİ, Asena YALNIZ
Kapak / Mizanpaj : Ceyda ŞEREFLİOĞLU
1. Baskı : Eylül 2023 ANKARA
Yayın Koordinatörü : Ceyda ŞEREFLİOĞLU
Yayın Yönetmeni : Selva ALİM
ISBN : 978-625-6875-87-6
Yayın No : 2198

© Oktay DERE

Tüm hakları yazarlarına aittir. Yazarların izni alınmadan kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, çoğaltılması yapılamaz. Yalnızca kaynak gösterilerek kullanılabilir.

SONÇAĞ AKADEMİ

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67 - GSM / (533) 093 78 64

www.soncagyayincilik.com.tr - soncagyayincilik@gmail.com

Yayıncı Sertifika Numarası: 47865

BASKI VE CİLT MERKEZİ

UZUN DİJİTAL MATBAA, SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR.

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67

www.uzundijital.com - uzun@uzundijital.com

ÖN SÖZ

20. yüzyılın başlarında A. Grünwedel ve A. von Le Coq yönetiminde Orta Asya'ya dört keşif seferi düzenlenmiştir. Bu dört keşif seferi sonrası Turfan bölgesinde bulunan farklı dillere ait pek çok malzeme Almanya'nın çeşitli müze ve kütüphanelerine taşınmıştır. Bu keşif seferleri sonucu elde edilen metinler, ilk olarak A. von Le Coq, F. W. K. Müller, W. Bang-Kaup, A. von Gaba-in, G. R. Rachmatı gibi bilim insanları tarafından tasnif ve kısmen neşredilmiştir. Bu çeşitli dillere ait pek çok metnin Türkçe olanları, *Uigurica*, *Alttürkische Studien*, *Manichaica*, *Türkische Turfan-Texte* gibi dizilerde ilk kez yayımlanmış ve bilim dünyasına tanıtılmıştır. Bu ilk bilimsel yayımları daha sonra Turfan bölgesinden getirilen farklı dillere ait metinlerin neşredildiği ve incelendiği *Berliner Turfantexte* serisi takip etmektedir. Ülkemizde ise Türk Dil Kurumu tarafından içerisinde Eski Uygurca metinlerin neşredildiği ve incelendiği *Eski Uygurca Kütüphanesi* isimli bir dizi yayımlanmıştır. Bu seri halindeki yayımların yanı sıra ülkemizde ve dünyanın çeşitli ülkelerinde Uygurca metinler üzerine pek çok bilimsel çalışma yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir.

Editörlüğünü üstlendiğim elinizdeki bu çalışma, Eski Uygurca üzerine çalışan genç bir araştırmacı olarak, bu alan üzerine bir araştırma dizisinin temelini oluşturma hayaliyle hazırlanmıştır. Çalışma, on araştırmacı tarafından Eski Uygurca ile ilgili hazırlanmış sekiz özgün çalışma bir araya getirilerek *Eski Uygurca Üzerine Araştırmalar I* isimli bilim dünyasının istifadesine sunulmuştur. Bu vesileyle her ne koşulda olursa olsun benden desteğini esirgemeyen hocam Dr. Öğr. Üyesi Nurdan Besli başta olmak üzere, bu çalışmaya birer araştırma yazısı ile destek olan hocalarım ve meslektaşlarıma ve yoğun iş yükü sebebiyle yazı gönderemeyip ancak manevi desteğini esirgemeyen hocalarıma teşekkür ediyorum.

Eski Uygurca Üzerine Araştırmalar I isimli bu çalışmanın, Türkoloji ve Eski Uygurca çalışmalarına fayda sağlaması dileğiyle...

Oktay DERE

Ankara, Ağustos 2023

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	iii
1 Eski Uygurca İnsadi-Sūtra'da Geçen "antlaksız" Sözcüğü Üzerine Nurullah KARAGÜL.....	1
2 Maitri Simit Nüshalarının Ses, Şekil ve Söz Varlığı Bakımından Karşılaştırılması Sümbül Begüm YILDIZ.....	9
3 Budist Uygur Metinlerindeki <i>pañcakāmaguṇa</i> Kavramı Üzerine Değerlendirmeler Hasan İSİ, Sümeyra ALAN	37
4 Budist Eski Uygur Metinlerinde Noktalama İşaretlerinin Kullanımı Oktay DERE.....	63
5 Çincesine Kıyasla Eski Uygur Türkçesi <i>Sitātapatrādhāraṇī</i>'deki İkilemeler Üzerine Celalettin Bulut BOSTAN	77
6 Tarihî Türk Dili Alanlarında yaruk Sözcüğünün Semantik ve Fonksiyonel Gelişimi Hakan GÜLER, Arzu ARICAN	123
7 Budist Uygurların ve Müslüman Türk Kavimlerinin Metinler Üzerinden Birbirlerine ve Dinlerine Bakış Açıları Üzerine Nurdan BESLİ.....	141
8 Anadolu Ağızlarında Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı I Asena YALNIZ, Oktay DERE.....	161

Eski Uygurca İnsadi-Sūtra’da Geçen “antlaksız” Sözcüğü Üzerine

Nurullah KARAGÜL*

Giriş

Türkçe sahip olduğu ek sayısı bakımından çok zengin bir dildir. Kimi ekler Türkçenin yazılı ilk kaynakları olarak kabul edilen Orhon Yazıtları’nda tanıklanıp Türk dili tarihi içerisinde, fonolojik, morfolojik ve morfofonolojik farklılıklarla yer alır. Soğd kökenli Uygur yazısı ile yazılmış metinlerin okunması sırasında araştırmacılar arasında farklılıklar olabilmektedir. Dolayısıyla araştırmacılar arasındaki bu okuma denemelerinin sonucunda farklı okuma önerileri de oluşmuştur. Semih Tezcan tarafından doktora tezi olarak hazırlanan ve 1974 yılında Berliner Turfan Texte serisinin üçüncü kitabı olarak yayımlanan *Das uigurische İnsadi-Sūtra’da geçen antlaksız* (602) sözcüğü de bu karmaşıklıktan/belirsizlikten nasibini alan sözcüklerden biri olmuştur (Tezcan, 1974). Eserde bir defa tanıklanan sözcük Tezcan tarafından soru işareti ile verilmiş, ancak herhangi bir çözümleme yapılmadan bırakılmıştır. Eldeki bu çalışmada sözcüğün araştırmacılar tarafından ne şekilde bir çözümleme yoluna gidildiğini ya da dilde var olan unsurlarla ne şekilde açıklanabileceği üzerinde durulacaktır.

1. Eski Uygurca İçerisinde İnsadi-Sūtra’nın Yeri

İnsadi-Sūtra kursiv yazısıyla yazılmış 1221 satırdan oluşan Uygurca bir metindir. Eser 1906 yılında Murtuk’ta¹ bulunmuştur. Derleme bir antoloji eseri olan eseri Cisum-tu adlı biri tarafından çeşitli Budist eserlerin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Eser bir giriş bölümü, giriş bölümünün ardından bir *dhārānī* ve Maitreya övgüsü yer alır. İkinci bölümde ise *pravāna töreni* özetlenir. Üçüncü bölüm Maitreya’ya övgü ve bu metinlerle ilgisi bulunmayan *dhārānīler* yer alır (Elverskog, 2020: 175-176).

* Araştırma Görevlisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Bilim Dalı, İzmir/Türkiye. E-posta: nurullah.karagul@ikcu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7017-0513,

1 Murtuk şehri Yaşar Çoruhlu’nun “Erken Devir Türk Sanatı” adlı kitabında Uygurların önemli şehirlerinden biri olduğunu, ayrıca da sanat merkezi olmasından bahseder (2007: 237-238).

Eserin mevcut nüshası Tezcan tarafından 17. yüzyıla tarihlendirilir (1974: 8-9). Ancak araştırmacılar yazmanın tarihlendirilmesi konusunda farklı düşüncelere sahiptir. Gabain tarih olarak 800'lü yılları teklif etmektedir. Onun bu teklifine karşılık T. İnokuchi ve G. Schmitt yazmada kullanılan yazının cins, kelime kadrosu, imlâ özellikleri gibi birçok biçimsel ve dillik ölçütler ışığında eserin 800'lü yıllardan çok sonra, tahminen 17.yüzyılda yazıldığı görüşünü benimsemişlerdir. Osman Fikri Sertkaya ise eserin tarihinin 17. yüzyıldan en az 3-4 yüzyıl daha geriye götürülmesi gerektiğini söyler (Sertkaya, 1977: 312). Eserde Eski Anadolu Türkçesinde işlek olarak kullanılan {- (y)IsAr} ekinin varlığı, metne Çağatayca üzerinden Eski Anadolu Türkçesine ait bir unsurun sızdığı, yani lehçe sızıntısını göstermektedir (Karagül, 2022: 143).

Eserin tercümesinin 13 veya 14. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir. Araştırmacıları bu düşünceye iten etmenler, metin içerisinde geçen Muhammed, Meryem gibi sözcüklerin varlığı ve Mani dinini aşağılayıcı ifadelerin bulunmasıdır. Muhammed ve Meryem sözcüklerinin metinde geçmesi, metnin 13-14. yüzyılda Tarım bölgesinde gerçekleşen İslâmî reformla ilgili olmalıdır. Bu verilere istinaden de metnin tercümesinin bu yüzyıllarda yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

2. {+IXg}Ekinin Tarihi Gelişimi

Eski Türkçe döneminde {+IXg} şekliyle var olan ve dilin tarihsel sürecinde ses değişimlerine uygun olarak değişen ek, Batı Türkçesinde ek sonundaki /g/ sesinin düşmesi sebebiyle {+IX} olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekin işlevi genel olarak adlara eklenerek onlardan yeni adlar ya da sıfat türünde sözcükler üretmektir. Türk dili tarihinde kullanım sıklığı yüksek olan yapım eklerindedir (Banguoğlu, 1995:191-193; Kornfilt, 1997: 445-446; Gencan, 1979: 197-199; Ergin, 2009: 159-160). Ek Eski Türkçe döneminde son sesi bakımından tutarlılık göstermekte ve her zaman ötümlü/patlayıcı /g/ sesi ile karşımıza çıkmaktadır. Erdal *Old Turkic Word Formation I* adlı eserinde {+IXg} ve {+sXz} eki arasındaki bağlantıyı kurması açısından mezkûr sözcük üzerindeki ek hakkında yorum yapmamıza olanak sağlamaktadır. Sözcüğün üzerindeki son ek durumunda bulunan {+sXz} eki için “yoksunluk bildirir ve işlevsel olarak {+IX} <(ETü. {+IXg}) ekinin zıttı konumundadır” der (1991: 122). Elimizdeki kaynaklar doğrultusunda yaptığımız metin taramaları sonucunda yoksunluk ekinin zıttı konumunda bulunan bir {+IAk} ekine metinlerde rastlanılmamıştır.

3. {+IAk} Ekinin İşlevleri

Çalışmanın temel konusu ant sözcüğü değil sözcüğe eklenen {+lak} eki olmuştur. Tahsin Banguoğlu “+IAk Adları” başlığı altında “+IA-“ ekinin isimden fiil yapım eki olarak kullanıldığını, {-Ik} eki ile de bu fiillerin bir türlü sıfat fiillerinin meydana geldiğini ifade eder. Böylelikle yeni sözcükler sıfat görevi üstlenirler. Ancak bu iki ekin kaynaşmasıyla farklı bir anlatım kazandığını, doğrudan doğruya ad türettiğini ifade eder. Bu türetimler cümle içerisinde aynı zamanda sıfat olarak da kullanılır. Bu duruma örnek sözcükleri ise şöyle verir: evlek, gırtlak, çaylak, bellek, bağırtlak, ıslak, ablak/eblek (1995: 186). Hamza Zülfikar {+IAk} başlığı altında yemlek, özlek, tuzlak gibi sözcükleri örnek verir (1995). Bu işlevde Eski Türkçe devrinden itibaren ek yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.² Eski Türkçede {+IAk} ekinin işlevi isimden isim yapımı, hayvan adları (özellikle kuş adları) yapmada kullanılır. Ayrıca bu kullanımlarım çoğunda bir küçültme anlamı da mevcuttur (Erdal, 1991: 89-90).

4. antlaksız Sözcüğü Üzerine

Semih Tezcan eserinde sözcüğü “antlaksız (?)” şeklinde vermiştir. Tezcan’ın okuma sırasında şüpheyle yaklaştığı dikkatimizi çekmiştir. Eski Türkçe üç eserde *ant* sözcüğünün geçtiği tespit edilmiştir.³ Ancak “antlaksız” biçiminde bir örneğe rastlanılmamıştır. Çalışmamızın konusu olmadığı için sözcüğün kökenbilgisel açıklamasına detaylı bir şekilde yer verilmeyecektir. “and~ant”⁴ kelimesinin kökeni tartışmalıdır. Moğolcada ve Tunguzcada *anda* biçimleriyle var olan sözcüğün Türkçede and/ant< *anda şekliyle yer alır.⁵ Kaşgarî’nin Divanü Lûgatü’t-Türk’ünde sözcük iki kere geçmektedir ve “ant, yemin” anlamlarıyla verilmektedir (Mahmud, 2021: 42/6, 459/6).

Tezcan tarafından metinde *antlaksız (?)* şeklinde verdiği sözcüğün Almanca tercümesinde *eidbrüchig* “yemini bozan/yeminsiz” sözcüğüyle karşılamıştır.

2 yaylak, yazlak, kışlak, dazlak, dişlek gibi sözcüklerde {+IAk} ekini görebilmekteyiz.

3 Der Altürkische Kommentar zum Vimalakirtinirdeśa-Sutra, ant “Eid”, “Schwur”, 339; BTT XIII, Xuanzang-Biographie VII-HT II, 26. Ayrıca ant sözcüğü Runik harfli metinlerden Begre (E11) ve Kara Yüs (E39)’da geçmektedir.

4 Kelimenin ilk şeklinde son sesin /d/ mi yoksa /t/ mi okunacağı da başlı başına bir taştırma konusudur. Çalışmamızın amacı dışında olduğu için bu konuya burada değinilmeyecektir. Ancak bu konuyla ilgili bilgi sahibi olmak için şu çalışmaya bakılabilir: (Ünal, 2013).

5 Ant sözcüğünün etimolojisi için bk. (Starostin, Dybo ve Mudrak,2003: 302; Tietze, 2002: 175a)

Tezcan Eski Uygurca metni ve Almanca tercümesini şu şekilde vermiştir (1974: 52)

a antlaksız (?) toyinlara kim māniñ nomumta şaşinimta avdin barktin ünmiş arip tilinmāgülük yavız tırtılarnıñ törösın tuğar siz-lār (BTT III 606-610)

“O ihr eidbrüchigen Mönche! Ilır habt meiner Lehre und Disziplin wegen der Hausstandverlassen, aber ihr haltet euch an die Lehre der nicht erwünschten bösen Haretiker.”

Türkiye Türkçesine aktarımı şu şekildedir: O günahkâr/yeminini bozan rahipler! Benim öğretim ve disiplinim yüzünden evinizi barkınızı terk ettiniz, istenmeyen kötü sapkınların öğretilerini/öğretilerine benimsiyorsunuz/bağlısınız.

İlgili bölümden önceki bölümde rahiplerin Buddha'nın öğretilerini henüz tam olarak anlamadan kendilerine bir yasa belirlemeleri ve bunun sonucunda da üç aylık inzivaya çekilmelerini anlatmaktadır. Pravana töreni gününde Buddha'nın huzuruna çıkmak için yola çıkarlar ve Buddha tarafından eleştiriyeye/hakarete maruz kalırlar. Bu bölümden sonra Buddha'nın öğretilerini yerine getirmeyen keşişlere “yeminsiz/yemini bozan/günahkâr” şeklinde seslenmesi beklenen durumlardan birisidir. Kelimenin okunması biçimbirimsel olarak şüpheli olsa da anlamsal olarak yerindedir.

Mezkûr sözcük hakkında okuma ve görüş bildiren araştırmacı Osman Fikri Sertkaya'dır. Sertkaya'nın dışında antlaksız sözcüğü hakkında herhangi bir okuma önerisi vermese de eserinde bir başka sözcüğe gönderen araştırmacı Jens Wilkens'dir. Sertkaya⁶ kaleme aldığı çalışmada hem İnsadi-Sûtra'nın tanıtımını yapmış hem de yapılan çalışmayla ilgili görüşlerini sıralamıştır. Çalışmasında “*metni anlayamamaktan doğan diğer okuma (transkripsiyon) ve tercüme yanlışları*” bölümünde *anlatksız toyınlar* sözcüğü hakkında görüş bildirmiştir. Sertkaya *a antlaksız toyınlar* yerine ***a atılgısız toyınlar*** şeklinde bir okumayı tercih etmiş ***isimsiz/ünvansız*** anlamına gelen “***numenlos***” sözcüğü ile karşılaştırmıştır. Sertkaya'nın çalışmasında ilgili bölüm şu şekilde verilmiştir (1977: 326):

6 Osman Fikri Sertkaya'nın eleştirilerine karşı G. Doerfer de bir yazı yazmıştır. Bu yazıda Sertkaya'nın eleştirdiği yönleri kendince açıklamalar getirmiştir (Doerfer, 1980-1981).

606-607. satırlar (606) *a (a)ntlak-sız (?)* (607) *toyın-lar-a* şeklinde transkripsiyonlanmış ve “O ihr eidbrüchigen Mönche! [ey siz ah-dini bozan keşişler] şeklinde de tercüme edilmiş. 606. numaralı dip notunda ise “*antlak-sız* (Lesung unsicher) „eidbrüchig (?) “ von *ant* „Eid”, K 24 *and* „yemin... [*antak;sız* (okuyuş kesin değil) „ahdini bozan (?)“, *ant* „yemin, ahd”, K”24. *and* „and” dan] açıklaması yapılmış.

Ben *a* atlıg-sız toyın-lar-a şeklinde transkripsiyonladığım bu ibareyi “O ihr Namenlosen Toyın’s [Ey! Siz isimlessiz (ünvansız) Toyın’lar]” şeklinde tercüme ediyorum.

Böylece 606 numaralı dip notundaki tereddütlü karşılık ortadan kalktığı gibi indeksteki “*antlak-sız* (unsichere Lesung!) eidbrüchtig (?) (K *and*, trkm. ant, äynallu *and*) ; *a a*. toyın-lar-a 606” maddesi de “atlıgsız (vgl. ağsız) Namenlos, Titellos; *a a*. toyın-lar-a 606 [atlıg-sız (krş. ağsız) İsimlessiz, Ünvanlessiz; *a a*. toyın-lar~a 606]” şeklinde düzeltilmiş oluyor.

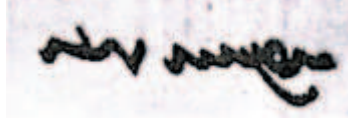
Eski Uygur yazısı ile yazılmış metinlerde yazının tipi, naşirin tutumu bir sözcüğün birden farklı şekilde okunmasına ve anlamlandırılmasına neden olabilir. Ancak farklı okuma ve anlamlandırmaları yaparken dikkat edilmesi gereken hususlar vardır. Bu hususlardan biri, en azından bizim ele aldığımız çalışmada en önemli bulduğumuz yaklaşma yöntemi olan, bağlamdır. Metnin bağlamı, parçanın öncesi ve sonrası acaba yeni yapılacak okuma ve anlamlandırma için bizlere olanak sağlar mı, yoksa metnin anlamsal bütünlüğü yeni yapılacak denemelerle bozulur mu? Sertkaya’nın yaptığı okuma ve anlamlandırma denemesindeki en büyük problemlerden biri gerekli açıklamaların yapılmamasıdır.

Sözcük Wilkens tarafından hazırlanan sözlükte yer almaktadır. Wilkens sözcüğü hatalı okuma olarak sözlüğüne almış ve *oglansız* sözcüğüne göndermiştir. Eserdeki gönderim şu şekildedir (2021: 52b):

antlaksız † (Lesefehler für → ¹*oglan* und → ¹*siz*) || (→ ¹*oglan* ve → ¹*siz* için okuma hatası)

Araştırmacı sözcüğü bu şekilde işaretlerken neye dayanak gösterdiği çalışmasından anlaşılmamaktadır. Bu sözcüğü *oglansız* olarak okumak için bir sebep var mıdır ya da herhangi bir eserde bu bağlamda kullanılan eş yazımlı

(Uygur harfli) bir sözcük var mıdır? Bu açıklamalar yapılmadan doğruca bir diğer sözcüğe gönderme yapmak araştırmacılar tarafından eleştirilebilecek bir durumdur.

Transliterasyon: ‘ntl’qsyz   Sertkaya’ya göre transliterasyon: ‘tlyqsyz

Transkripsiyon: antlaksız   Sertkaya’ya göre transkripsiyon: atlıgsız

Semih Tezcan tarafından *antlaksız* şeklinde okunan sözcüğün orijinal metindeki yazımı, transliterasyonları ve transkripsiyonları yukarıdaki gibidir. Uygur alfabesinin yazımında ilk seste /a,e/ vokalleri çift elif ile gösterilmektedir. Ancak yukarıdaki örnekte söz başı /a/ sesi tek elifle gösterilmiştir. Bu durum metnin yazarı tarafından tercih edilen ikili kullanım şekline kaynaklanmaktadır. Yazar metni Uygur harfleriyle yazarken kimi örneklerde çift elif kimi örneklerde ise tek elif kullanarak söz başı /a/ sesini işaretlemiştir. Tezcan tarafından hazırlanan dizinde ilk seste /a/ gösterimi sözcüğün tek elifle yazıldığı göstermektedir. Mehmet Ölmez ve Özlem Ayazlı tarafından hazırlanan “Eski Uygurca Metinlerin Transkripsiyonunda Kullanılan Yöntemler ve İşaretler” başlıklı çalışmada ilk seste /a/ vokalinin yazımı hakkında detaylı bilgi vermektedir. Kelimelerin yazımında ilk seste çift elif, söz içi ve söz sonunda ise tek elif kullanıldığını ifade edilmiştir. Ayrıca söz başı /a/ vokalinin kendinden sonra gelen çift ünsüzden önce tek elifle yazıldığını belirtmişler ve *amti*, *alp* ve *arslan* sözcüklerinin yazımını örnek olarak göstermişlerdir. (2007: 42-43). Verilen bu örneklerin metinde tespiti ve yazım şekilleri incelendiğinde metin bütünlüğü açısından tutarlılığın olmadığı görülmektedir. İlgili üç sözcüğü kursiv yazısı ile yazılmış orijinal metindeki durumları şu şekildedir:

amti sözcüğü metinde 78, 85, 375, 376, 409, 498, 585, 616, 620 ve 720. satırlarda geçmektedir ve tüm satırlarda söz başı /a/ sesi tek elifle yazılmıştır; *arslan* sözcüğü 779 ve 997. satırlarda çift elif, 1041. satırda ise tek elifle yazılmıştır. 997. Ayrıca şunu da belirtmekte fayda var 997. satırdaki sözcük tek elifle yazılmış olabilir. Son olarak alp sözcüğünün yazımına bakacak olursak 889. satırda ilk eliften sonra bir siliklik meydana gelse de çift elif kullanımı açıktır. Sözcük 1008. satırda da çift elifle yazılmış; ancak 1024. satırda söz başı /a/ sesi tek elifle işaretlenmiştir.

Hem Ölmez ve Ayazlı'nın verdiği bilgiler hem de Uygur harfli metindeki yazımların ikilik içermesi sebebiyle sözcüğün ne *antlaksız* ne de *atlıgsız* şeklindeki okuma versiyonlarını benimsiyoruz. Türkçenin tarihi gelişimi dikkate alındığında en yaygın eklerden biri olan $\{+IXg\}$ ekinin yanlış yazılması ya da işlevsel olarak farklı bir şekilde kullanılma ihtimali Türkçe metinler ışığında olasılığı düşük bir durum olarak göze çarpmaktadır. Türk dilinde eklerin fonetik açıdan gelişimi ve tarihi süreç içerisinde kazandığı işlevsel özellikler ant sözcüğü üzerindeki eklerin $\{+IXg\}$ ve $\{+sXz\}$ olduğunu ve cümlede $\{+IXg\}$ ve $\{+sXz\}$ birleşimiyle olan zıtlığın varlığından yola çıkarak sözcüğün antlıgsız '*günahkâr/yeminsiz*' şeklinde okunması gerektiğini düşünüyoruz.

Sonuç

Eski Uygurca ile yazılmış olan İnsadi-Sūtra'yı yazan kişinin anadilinin Türkçe olup olmadığı, Türkçenin, en azından o zamanki ek şekillerine hâkimiyeti konusundaki yetkinliği hakkında kesin olarak bir şey söylemek güçtür. Sözcüğün üzerindeki ekler ve metnin geçtiği bağlam dikkate alındığında sözcüğün beklenen şekil ile *antlıgsız* olarak okunması tarafındayız. Çünkü Tezcan'ın verdiği anlamın metnin bağlamına uyduğu görülmektedir. Bu sebeple biz $\{+IXg\}$ ve $\{+IAk\}$ eklerinin metnin çözümlenmesi sırasında birbiriyle karıştırıldığını düşünmekteyiz. Ayrıca kursiv yazısıyla yazılan bu metni transliterasyonunu ve transkripsiyonunu yaparken eser üzerine çalışan kişilerin okuma ve anlamlandırma tutumları birbirinden farklılık gösterebilir, bu durum pek tabidir. Eklerin varlığı, birbirleriyle olan işlevsel birliktelikleri; eklerin Türk dili içerisindeki morfolojik ve morfofonolojik değişimleri dikkate alındığında daha doğru sonuçlar elde edilebilir.

Kaynaklar

- Ayazlı, Ö., & Ölmez, M. (2007). Eski Uygurca Metinlerin Transkripsiyonunda Kullanılan Yöntemler ve İşaretler. M. Ölmez, & F. Yıldırım (Dü) içinde, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler* (s. 43-83).
- Banguoğlu, T. (1995). *Türkçenin Grameri* (4 b.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon.
- Çoruhlu, Y. (2007). *Erken Devir Türk Sanatı*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Doerfer, G. (1980-1981). Türkolojide Eleştiri Sorunları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 87-99.
- Elverskog, J. (2020). *Budist Uygur Edebiyatı*. (M. Ağca, & D. Uzunkaya, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon (Cilt I-II)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Gabain, A. v. (2003). *Eski Türkçenin Grameri*. (M. Akalın, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi* (4 b.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (2019). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karagül, N. (2022). *Eski Uygurca İnsadi-Sûtra'nın Dili. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İzmir.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. London/New York: Routledge.
- Sergei Starostin, Anna Dybo, Oleg Mudrak. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Leiden: Brill.
- Sertkaya, O. F. (1977). Turfan Metinleri ve Yapılan Yayınlar. *Journal of Turcology*(19), s. 309-334.
- Tezcan, S. (1974). *Das uigurische İnsadi-Sûtra*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Ünal, O. (2013, Temmuz 2). Ant Kelimesinin Kökeni Üzerine. (H. O. Emine Gülsoy Naskali, Dü.) *Acta Turcica*.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch – Türkisch*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Zülfikar, H. (1995). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Maitri Simit Nüshalarının Ses, Şekil ve Söz Varlığı Bakımından Karşılaştırılması

Sümbül Begüm YILDIZ*

Giriş

Uygurlar Ötüken bölgesinde iken Manihaizm ile tanışmış, Ötüken Uygur Devleti Kağanı Böğü Kağan bu dini devlet dini olarak kabul etmiştir. Uygur halkı, daha sonra Koço ve Turfan bölgelerine göç etmiş ve Budizm ile temas hâlinde olmuştur. Zamanla Budizm'in temel kâidelerini öğrenmeye ve öğretmeye yönelen Uygurlar, dinî eser çevirmeyi kutsal bir vazife olarak görmüşlerdir. Bu bilinçle pek çok Budist eseri Eski Uygurcaya tercüme etmişlerdir. Çeviri faaliyetleri *Şingko Şeli Tutung*, *Küntsün Şeli Tutung*, *Beşbalıklı Anzang*, *Puñyaśrī*, *Samghaśrī*, *Hamili Ārya Ācarya*, *Arghun Şeli*, *Karunadas*, *Sangga Tu*, *Prajñārakṣita* gibi çevirmenler sayesinde sistematik olarak sürdürülmüştür. Çevirmenler, gerek kaynak dilden gerek aracı dilden pek çok eseri Uygurcaya çevirmiş; Budist Uygur edebiyatı ve kültürünün gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu çeviri eserlerden biri, ilk nüshasının 9. yüzyılda yazıldığı düşünülen, Budizm'in *Mahāyāna* mezhebinden izler taşısa da bütününe *Hīnayāna* mezhebine ait olduğu anlaşılan Toharcadan (Toharca A) çevrilmiş *Maitrisimit* (< Skr. *Maitreyasamiti*)'tir. Budist Uygur düşünce sistemini somut bir şekilde sunan bu eser, sahip olduğu dil özellikleri ve dinî terminoloji açısından önemli bir konumdadır. Eldeki çalışmada ilgili eserin nüshalarının dil özellikleri ve söz varlığı açısından karşılaştırılacaktır.

1. Yöntem

Nüshaların ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından yapılan karşılaştırmalarında Şinasi Tekin'in *Maitrisimit Nom Bitig I*, *Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der Buddhistischen Vaibhāṣika-Schule* ve Geng Shimin'in *Study on the Uighur Maitrisimit (Hami Version)* adlı çalışmaları esas alınmıştır. Bu kaynaklara ek olarak, bazı yerlerde ise *Maitrisimit*'in bölümleri hakkında yapılan müstakil çalışmalardan ve Tekin'in 1976 yılında yayımladığı *Maytrisimit Burkancılarının Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram* adlı kitabından istifade edilmiştir.

* Araştırma Görevlisi, Beykent Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: begumyildiz@beykent.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4220-0209.

Maitrisimit'in dili, daha önce Laut tarafından *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler* (1986) adlı eserinde ele alınmıştır. Laut, erken tarihli Budist Uygur metinlerinin dilsel özelliklerini eserin Sengim ve Hami nüshaları ile *Sekiz Yükmek* üzerinden değerlendirmiştir. *Maitrisimit*'in Sengim nüshasının dil özellikleri Asuman Baş tarafından da *Eski Uygurca Maitrisimit Nom Bitig'in Dili* (2020) başlıklı yüksek lisans tezinde incelenmiştir. Eldeki çalışmada, söz konusu eserin Sengim ve Hami nüshalarının ses şekil ve söz varlığı bakımından karşılaştırılması amaçlanmıştır. Bu amaçla, örnekler nüshaların paralel yerlerinden seçilmiştir. Şekil bilgisi kısmında ek ünlüleri tanıklanabilen kelimelere yer verilmiştir. Söz varlığı bölümündeki cümleler, anlam bütünlüğünü koruyacak şekilde bölünerek yazılmıştır. Verilerin, yazıtlarda, Uygurca metinlerde ve tarihî dönemlerdeki kullanımlarına da yer verilmeye çalışılmıştır.

2. Eser Hakkında

Klasik öncesi Uygur Türkçesi döneminin çeviri metinlerinden *Maitrisimit*, Budizm'in *Hinayāna* mezhebine aittir. Eserin orijinal dili, ketebe kayıdan anlaşılacağı üzere Sanskritçedir:

alku şastar nomlarag adartlayu uktaçı vaybaş şastarlag noş suvsuş içmiş aryçantri bodisavat kişi açari enetkek tilintin tohrı tilinçe yaratmış pratnarakşit kranvaziki türk tilinçe evirmiş maitrisimit nom bitigde badari bramanning yağış yagamak atlag baştınkı ülüş tükedi (MaitrHami 1.16b₂₃₋₂₉ [89-90]). “Bütün *śāstraları* iksir (gibi) içmiş olan üstat *Bodhisattva Āryacandra*'nın, Hint dilinden Tohar diline çevirdiği ve *Prajāraکشita Karmavācaka*'nın (da) Türk diline çevirdiği *Maitrisimit* (adlı) din kitabından, ‘*Badhari Brahman*’ın kurbanı’ adlı ilk bölümü bitti.”

Bu metin, önce Toharcaya daha sonra da Eski Uygurcaya çevrilmiştir; fakat eserin Hintçe veya Sanskritçe orijinali bulunmamaktadır. Eserin Sengim ve Hami nüshalarında “çevirmek, aktarmak” anlamındaki *yarat-*, *evir-* ve *agtar-* kelimelerinin varlığı, *Prajāraکشita*'nın Türkçeye ve Budist terminolojiye hakim olduğunu göstermektedir (Tekin, 1976: 30). Eserde sıklıkla görülen Sanskritçe kökenli Budist terimler, Toharca A aracılığı ile ödünçlenmiştir.¹ Laut'a göre

1 Sanskritçe kelimeler Toharcaya geçerken bazı ses değişiklikleri olur. Bu sebeple Toharca'nın A ve B olarak iki diyalekti bulunmaktadır. Örneğin, Sanskritçe kelimelerin sonundaki

Maitrisimit, Toharca A diyalektinde olan *Maitreyasamitināṭaka* adlı eserden çevrilmiş olmakla birlikte serbest ve genişletilmiş bir tercümedir; şekil ve içerik açısından da değiştirilmiştir (1986: 14-15). Eser, metnin başlığından anlaşılacağı üzere “Maitreya ile tanışma, onunla karşılaşma ile ilgili olarak görülenler”i ele alır (BudApo: 13).

Maitrisimit, *yükünç* “selamlama” olarak adlandırılan bir “giriş” kısmıyla beraber toplam 28 bölümden oluşmaktadır.² Giriş kısmı tercüme değil, teliftir (Çağatay, 1978: 95). Metnin hiçbir bölüm tam değildir. Mevcut bölümler “Burkancılığın besmelesi” diyebileceğimiz *namo bud namo darm namo sang* “Buddha’ya saygı, dine saygı, topluluğa saygı” ifadesi ile başlar. Uygurca metinde, her sahnenin başında, hikâyenin geçeceği mekan bilgisi bulunmaktadır: *amtı bu nomlug savag badarı bramanning evinte ukmiş kergek* (BT IX: 15r₂₋₃ [54]) “Şimdi bu din sözünü *Badhari Braman*’ın evinde anlamak gerek.” Bu, bir tiyatro eserindeki normal sahne tasvirini andırır (Tekin, 1961: 144). Bölüm sonlarında o faslın adı ile *üç erdini*; eserin nerede ve kim tarafından yazıldığı bilgisi yer alır:

vaybajaki aryaçintri bodisavat kişi açarı enetkek tilintin tohrı tilinçe yaratmış pratnayarakşt açarı tohrı tilintin türk tilinçe agtarmış maitrisimit nom bitigde maitri bodisavat tujit tengri yérintin yér-tinçüke énmek atlıg onunç ülüş nom tükedi (BT IX: 34r₁₄₋₂₁ [105]) “*Vaibhāṣika* (mezhebine bağlı), hoca *Bodhisattva Āryacandra*’nın Hint dilinden Tohrı diline çevirdiği (ve) hoca *Prajāraṣita*’nın Tohar dilinden Türk diline aktardığı *Maitrisimit* (adlı) din kitabında ‘*Maitri Bodhisattva*’nın *Tuṣita* tanrı yerinden yeryüzüne inmesi’ adlı onuncu bölüm bitti.”

Metin, Budizm sahasında yazılmış çatikler ve diğer anlatılar gibi tasvirlerle doludur. Eser, canlı Türk hayal unsurları ve hikâyelerle bezenmiştir (Mansuroğlu, 1958: 137): *körüng siz kaujiki ançama körkle kraja ton birle yaraşmış erür* (*MaitrHami* 2.17a₁₂₋₁₃ [142]; BT IX: 18v₂₄₋₂₆ [59]). “Bakın *Kausika*, güzel elbise₂ (size) ne kadar da yakışmış!” gibi ünlem cümleleri; *körüngler küçlüg-*

/a/ sesi, A diyalektinde düşer; B diyalektinde /é/’ye dönüşür: Skr. Gautama, Toh. A: Goutam; Toh. B: Goutamé vb. (Moerloose, 1980: 63). Öte yandan Sanskritçe kelimelerin sonundaki /a/ sesi, A diyalektinde /i/, B diyalektinde /é/’ye dönüşür: Skr. śākya Toh. A: śakki, Toh. B: śakké vb. (Moerloose, 1980: 66).

2 ² Bu bölümlerin başlıkları ve içerikleri için bkz. Laut, 1986: 18-45; *MaitrH* II s. 104-105.

ler.. bu yérтинçüde engsiz üküş nomlug telim taşım чоғ yalın belgülig bolmış erür (BT IX: 7r₁₁₋₁₄ [40]). “Bakın, güçlüler! Bu dünyada sayısız hesapsız öğre-tiden ibaret, sınırsız₂ baht₂ belirmiştir.” gibi seslenme ve hitap cümleleri; *anı körmez mü siz ulug küçlüg tengriler éligleri öz öz adaşları birle bizing udumuz-ta kelmeklerin* (MaitrHami 1.7a₄₋₇ [63]). “Büyük (ve) güçlü tanrı hükümdarları, kendi₂ arkadaşlarıyla bizim yolumuzda geldiklerini görmezler mi?” gibi pekiş-tirmeli soru cümleleri; *bu savag éşidip üstün tengri yérinteki yavlak sakınçlg şmnu bir yigit urı etözin belgürtip tengri burhan ödinte belgülig bolup şlokin inçe tép tédi* (MaitrHami 1.2a₁₇ [50]). “Bu sözü işidip yukarıda kötü düşünceli *Māra*, bir genç bedenine bürünüp, tanrı *Buddha*’ın zamanında ortaya çıkıp şöy-le deyip söyledi.” gibi karşılıklı konuşmalar sırasında tasvir edilen, araya giren ve gökyüzünde beliren ilahların olduğu cümleler karşımıza çıkmaktadır. Bu tasvirler sebebiyle Laut, *Maitrisimit*’i özel bir antik çağın havası ile çevrili bir eser olarak nitelendirir (1986: 59). Cehennemi anlatan bölümlerde de (20-25) canlı ve son derece ayrıntılı tasvirler vardır. *Buddha Maitreya*, kendisine inanan cemaatine, cehennem dünyalarını kendisi veya olağanüstü güçlere sahip bir *ar-hant* (Skr. *arhat*) tarafından gösterir (BudApo: 13).

Uygurlarda tiyatro sanatının varlığı, sahip olunan kültür ve medeniyet yaşantısından anlaşılmaktadır. *Maitrisimit*’te de her bir bölümün nerede başla-yıp bittiğinin ve çeviren bilgilerinin verildiği görülmektedir. Bu durum Uygur-ların tiyatro sanatı hakkında bilgilerinin olduğunu destekler. Metinde kolofon-ların mısra şeklinde bulunması; Toharca aslında olmayan fakat Uygurcada yer alan perdelerin (*ülüş*) olması, eserin halka anlatmak amacıyla sahnelendiğini ve ortaya koymaktadır. Bu noktada değineceğimiz bir husus da eserin yalnızca Uygurca olan kısımlarında, *Jātaka* ve *Avadāna* tarzı yazılmış öykülerle bağlan-tılı olan bölümlerin bulunmasının; *yangı kün* (yeni yıl günü) için hazırlanmış, dram yönü ağır basan bir oyun olmasını desteklemesidir (Klimkeit, 2009: 101). Müminler geleceğin *Buddha*’sı ile buluşma ümidindedirler. Bunun için inanmış bir gönülle *Maitrisimit*’i yazdırıyorlar ve *Maitri* bayramında bu eserin temsiline katılıyorlar (Tekin, 1961: 144):

*kim maitri bodisavatning mungadıncıg edgüsin éşidgeli kelmeser
kim amtı maitri bodisavatning abişik kılmaklag yangı kün³ ugrınta*

3 *yangı kün* terimi, Wilkens tarafından “büyük olay, mucize/keramet, gösteri” olarak anlamlandırılmış; semantik açıdan *körünç* “dram, piyes” kelimesiyle ilişkilendirilmiştir (2018:

méntide inaru ming yılda tegi tözün kişiler bilge yalanguklar maitri burkan... (BT IX: 8v₂₃₋₂₉ [45]) “*Maitri Boddisattva*’nın olağanüstü iyiliğini işitmeye gelmeyen, şimdi *Maitri Boddisattva*’nın *abhişeka* töreni yaptıkları yeni gün sebebiyle benden sonra bin yıla kadar asil kişiler (ve) bilgili insanlar, *Maitri Burkan...*”

3. Eserin Nüshaları

3.1. Sengim Nüshası

Turfan bölgesinde *Maitrisimit*’in 9. yüzyıl olarak tarihlendirilen Sengim ve Murtuk nüshaları bulunmuştur. Bu nüshalarla ilgili olarak 1957 yılında A. von Gabain, *Maitrisimit, Faksimile Der Alttürkischen Version Eines Werkes Der Buddhistischen Vaibhāṣika–Schule I* adlı çalışmasında nüshaların geniş bir incelemesini yapmıştır. Sengim nüshasına ait 113 levha transkripsiyon, tercüme, notlar, açıklamalar ve dizini bölümleri ile Şinasi Tekin tarafından 1976 yılında yayımlanmıştır. 1959 yılında ise *Maitrisimit*’in 114 levhası daha bulunmuş ve yine A.v.Gabain tarafından R. Hartmann’ın ön sözüyle birlikte *Maitrisimit Faksimile der Alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen-Schule [II]* adıyla yayımlanmıştır. Daha sonra toplam 227 levha, Tekin tarafından 1980 yılında *Maitrisimit nom bitig Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule* adlı çalışmayla, *Berlin Turfantexte*’in IX. cildinde transliterasyon-çeviri (1. bölüm) ve dizin (2. bölüm) şeklinde çalışılmıştır. Sengim nüshasında eserin 7, 12 ve 13. bölümleri bulunmamaktadır.⁴ Laut’un açıklamalarına göre Sengim nüshası, orijinal Toharca şeklinin yazıldığı 8. yüzyıl ile Hami nüshasının yazıldığı 1067 tarihleri arasında Uygurcaya çevrilmiştir (1986: 163). Buna göre Sengim nüshası, 9. ya da 10. yüzyılda çevrilmiş olmalıdır. Bu sebeple *Maitrisimit*’in Sengim nüshası ilk Budist Türkçe metinlerden biri olarak kabul edilmektedir.

58). Bu sebeple *körünç* kelimesinin *Maitrisimit* nüshalarındaki varlığı, metnin dram özelliklerinden birini yansıtır. *körünç* ile ilgili olarak ilk tespitlerden biri Röhbörn’a aittir. Röhbörn, kelimenin “mucize” anlamıyla çevrilebileceğini kaydetmiş; “seyirlik, piyes” anlamının ikinci planda olduğunu belirtmiştir (1994: 101). (*körünç* hakkındaki diğer görüşler için bkz. Shimin, 2002: 793; Çağatay, 1978: 95-96).

4 Sengim nüshasının levhaları için bkz. Laut, 2017: 1-232.

3.2. Murtuk Nüshası

Üçüncü Alman heyeti tarafından Murtuk'ta 12 yapraklık bir parça bulunmuş (Tekin, 1976: 28); bu yaprakların sadece birkaçı korunmuştur. Yaprakların metin içindeki yerini belirlemek için sayfa numarasının yetersiz olduğu görülmüştür (Laut, 1986: 47). Daha sonra bu yapraklarda, Sengim nüshasıyla paralel metinler tespit edilmiş ve bunların bölümlere dönüştüğü (1986: 48); dolayısıyla birbirini tamamladığı tespit edilmiştir. Sengim ve Hami nüshasına göre oldukça kısa olan Murtuk nüshası, Sengim nüshası ile beraber değerlendirilmektedir.

Shimin, Klimkeit ve Laut, Murtuk nüshasının *Maitrisimit*'in en eski nüshası olduğu; 8 veya 9. yüzyıl olarak tarihlendirilebileceği görüşündedirler (BudApo: 12; Laut, 2002: 166). Ayrıca Laut ve Wilkens, Murtuk nüshasının tüm parçalarının bir kataloğunu da oluşturmuştur (Laut ve Wilkens, 2017: 259-269). Murtuk nüshası, Sengim nüshasıyla beraber Berlin Koleksiyonunda yer almaktadır (Zieme, 2015: 14).

3.3. Hami (Kumul) Nüshası

1959 yılında Çin'in Doğu Türkistan Özerk bölgesinde Temirti (~Tömürti) mahalinde *Maitrisimit*'in bir nüshası daha bulunmuştur (Sertkaya, 1986b: 275). Bugün Urumçi müzesinde olan nüsha, *Maitrisimit*'in Hami nüshasıdır. 293 varaktan (586 sayfa) oluşan bu nüshada giriş (*yükünç*) ve 1, 2, 3, 4, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 20, 21, 23, 24, 25, 26 ve 27. bölümler bulunmaktadır. Sayfalar, üç ayrı kişi tarafından istinsah edilmiştir; iki müstensih adının *Fatson Şäli* ve *Tog Tsupa Äkä* olduğu bilinmektedir. İstinsah ettirenin *Çuu Taş Yégen Tutuk* olduğu ise şu kayıttan anlaşılmaktadır:

men çuu taş yégen tutuk maitri burhanka tuş bolayın tép bitidtim.
(MaitrHami 10.8b₁₋₂ [274]) “Ben, *Çuu Taş Yégen Tutuk*, *Maitri Burhan* ile karşılaşayım diye (bu kitabı) yazdırdım.”

Bu nüshanın en önemli özelliklerinden biri, metnin II. bölümünün bulunmasıyla *Buddha*'nın 32 karakteristik yönünün (<< Skr. *dvātrimśadvaralakṣaṇa*) tam olarak tespit edilebilmesidir (BarutçuLak: s. 12). Shimin'in *Qädimqi Uygurçä İptidayi Drama Piyesasi “Maitrisimit” (Hami Nushası)ning 2.Pärdäsi Häqqidiki Tätqiqat* adlı çalışmasında yayımladığı bu bölüm, hem Tekin neşrindeki eksik satırları tamir etmesi hem de Berlin Koleksiyonunda bulunmayan sayfaları içermesi bakımından büyük değere sahiptir (Sertkaya, 1986b: 277).

Nitekim Hami nüshası Sengim nüshasına göre daha az yıpranmıştır. Sengim nüshasında bulunmayan, giriş kısmındaki bilgilerden eserin istinsah tarihiyle beraber yazılış amacı da açıklanmıştır.⁵ Bu sebeple Hami nüshası bazı yerlerde Sengim nüshasındaki eksik parçaları tamamlamaktadır. Hami nüshasının giriş kısmında, eserin gelecekte altın sayfalarda tekrar yazılacağı ümit edilmektedir. Bu kısım Sengim nüshasında bulunmamaktadır:

maitri bodisavat burhan kutın bultukta biz kamagun anta burhan kutunga alkış bulmakımız bolzun ol ödün bu nomug anta altunlug kegede üze bititmekimiz bolzun.. (MaitrHami G.1b₂₀₋₂₅ [14]). “*Maitri Boddhisavat, Buddha* saadetine ulaştığında biz hepimiz orada *Buddha* saadetini övelim. O zaman bu öğretiyi orada altınlı kağıda yazdırmamız (tekrar nasip) olsun.”

Hami nüshasını ilk olarak 1962 yılında Fêng Chia-shêng tanıtmıştır: *1959 nien Ha-mi hsin fa-hsien-ti Hui-hu-wên fo-ching* (Sertkaya, 1986b: 276). Diğer bir tanıtmaya ise Shimin’e aittir (1980). Shimin, Hami nüshasının tanıtımıyla birlikte bu nüshanın II. bölümünün incelemesini yapmıştır. Nüshanın çeşitli bölümleri Klimkeit, Laut ve Shimin tarafından da incelenmiştir. Shimin, 2009 yılında *Study on the Uighur Maitrisimit (Hami Version)* adlı kitabında bu bölümlerin transkripsiyonunu Çince çevirisiyle beraber toplu hâlde neşretmiştir.

4. Nüshaların Ses Bilgisi Bakımından Karşılaştırılması

4.1. Bağlantı Ünlüsündeki /a~/ı/ Nöbetleşmesi

Eski Türkçede /ı/, /i/, /u/ ve /ü/ sesleri bağlantı ünlüsü olarak kabul edilmekle birlikte, Manihaist ve erken tarihli Budist Uygur metinlerinde /A/ sesi de bağlantı ünlüsü olarak kullanılmıştır. Laut, Gabain ve Zieme’nin Manihaist metinlerin özellikleri arasında değerlendirdiği /A/ ünlüsünü, Budist metinlerden *Maitrisimit*’te bulunduğunu ortaya koymuştur (Laut, 1986: 66-69). Ağca da Uygur Türkçesinde /A/ bağlantı ünlüsünün bulunduğu metinlerin, klasik öncesi dönemde yazıldığını belirtir (2021: 120).

5 *y(e)me alkatmış ayka kösençig künke ödrülmüş edgü ödte kutlug k(ı)vılg koluka kutlug koyın yıl ziin üçünç ay iki otuzka m(e)n üç erdinige kértgünç köngüllüg upasi (çuu) taş y(e) gen tutuk kişim tüzün birle kin kelçeçi maitri burhanka tuşalım tép bir maitri süö bezetdimiz.* (MaitrHami G.1a₁₋₈ [12]) “Yine övülmüş ay, arzu edilen gün, seçilmiş iyi zaman (olan), duaların kabul olduğu mübarek koyun yılı, üçüncü ayın yirmi ikinci gününde ben üç mücevhere (< Skr. *tri-ratna*) inanan imanlı *Upasi Çuu Taş Yegen Tutuk*, eşim Tüzün ile sonra gelecek olan *Buddha Maitri*’ye rastlayalım diye bu kitabı *Maitri*’nin resmi ile süslettirdik.”

Erdal, erken tarihli metinlerde /A/~I/ değişkenliğini imla özelliği olarak görmektedir (2004: 91). *Maitrisimit*'te kelime kök ve gövdelerinde /I/ yerine /A/ yazımı, eserin ilk Budist metinlerinden biri olduğunu yansıtır. *Maitrisimit*'in Sengim ve Hami nüshalarında da bağlantı ünlüsünün ikili varyantları ile karşılaşılır. Fakat eklerin bağlantı ünlüsündeki /a/ ünlüsü, Hami nüshasında daha yoğun kullanıma sahiptir. Bu yoğun kullanım, ağız özellikleri ve eserin geçiş dönemi metni olmasıyla açıklanabilir.

Sengim Nüshası	Hami Nüshası
<i>adin</i> (BT IX: 83r ₂₂ [207])	<i>adan</i> (MaitrHami 25.6a ₂₂ [485])
<i>adırtlayu</i> (BT IX: 151v ₁₉ [122])	<i>adartlayu</i> (MaitrHami 15.8a ₄ [375])
<i>adılmak</i> (BT IX: 198v ₂₉ [249])	<i>adralmak</i> (MaitrHami 15.5a ₁ [368])
<i>adılıgusu</i> (BT IX: 150r ₆ [119])	<i>adralgusu</i> (MaitrHami 15.5a ₁₁ [368])
<i>asıg</i> (BT IX: 145r ₂₁ [110])	<i>asag</i> (MaitrHami 11.10b ₁₈ [299])
<i>ayıg</i> (BT IX: 74r ₁₇ [193])	<i>ayag</i> (MaitrHami 23.9b ₈ [466])
<i>ayılgıg</i> (BT IX: 151r ₁₇ [121])	<i>ayaglıg</i> (MaitrHami 15.7b ₂ [374])
<i>kaçıg</i> (BT IX: 152r ₃ [123])	<i>kaçag</i> (MaitrHami 15.8a ₂₁ [376])
<i>kadagag</i> (BT IX: 84r ₅ [208])	<i>kadagıg</i> (MaitrHami 25.7a ₃ [487])
<i>yapırgakı</i> (BT IX: 119r ₂ [57])	<i>yapırgakı</i> (MaitrHami 2.15b ₁₀ [138])
<i>nizvanılarag</i> (BT IX: 2v ₁₅ [30])	<i>nizvanılarıg</i> (MaitrHami G.11b ₁₄ [38])
<i>tapıgçı</i> (BT IX: 34 ₃ [105])	<i>tapagçılar</i> (MaitrHami 10.8a ₁₁ [273])
<i>tarag</i> (BT IX: 4r ₁₆ [34])	<i>tarıg</i> (MaitrHami G.4b ₂₀ [17])
<i>taymakag</i> (BT IX: 13r ₂₁ [51])	<i>taymakıg</i> (MaitrHami 1.14b ₄ [81])
<i>tnlıglarag</i> (BT IX: 3r ₉ [32])	<i>tnlıglarıg</i> (MaitrHami G.12a ₂ [39])
<i>tnlıglarıg</i> (BT IX: 84v ₂₄ [208])	<i>tnlaglarıg</i> (MaitrHami 25.6b ₂₂₋₂₃ [486])

Tabloda *adır-* fiilinden türeyen üç örnek bulunmaktadır. Türk Runik harfli yazıtlarda da rastlanılan *adır-* fiili, Eski Türkçede “ayırarak, bölmek” (Wilkins, 2021: 11) anlamında ikinci hecesi düz-dar ünlüyle kullanılmıştır. *adır-* fiilinden türeyen *adırt* “farklı, değişik, ayrı”; *adırtla-* ise “ayırarak, farkı tespit etmek, bölmek” anlamındadır. İki nüshada da -(y)u zarf-fiil ekini alan fiil, Sengim nüshasında Eski Türkçedeki şeklini korumuştur. Aynı fiilden türetilen *adılmak* “ayırma” ve *adılıgusu* “ayrılması” kelimeleri de Eski Türkçedeki kullanıma uygundur. Hami nüshasında bu üç kelime ikinci hecesi düz-geniş ünlüyle /a/ yazılmıştır.

as- “çoğaltmak, artırmak” (Wilkens, 2021: 71) fiilinden türetilen *asıg* “fayda” kelimesi, Eski Türkçede ikinci ünlüsü yaygın olarak düz-dar biçimiyle kullanılmış; Türk Runik harfli metinlerde de *asıg* (IB 32) biçiminde tanıklanmıştır Sengim nüshasında *asıg* yazımıyla tanıklanan kelime, klasik öncesi Budist eserlerinde başta Hami nüshası olmak üzere yer yer *asag* olarak kaydedilmiştir. Karahanlı Türkçesinde kelime *asıg* olarak geçmekte, Eski Türkçede yalnızca Uygur Türkçesi metinlerinde ikili kullanımı görülmektedir. Sengim nüshasındaki *adin*, *kaçıg* ve *tapagçılar* örneklerinin, Hami nüshasındaki karşılığı da /a/ bağlantı ünlüsü iledir.

Sengim nüshasında yer alan *ayıg* ve *ayıglıg* örnekleri Hami nüshasında *ayag* ve *ayaglıg* olarak geçer. Çoğunlukla erken tarihli Budist metinlerde raslanan /a/ ünlüsünün Hami nüshasında da tespit edilebilmesi iki nüshanın da a ~ 1 durumunda düzensiz olduğunu gösterir.

“Yaprak” kelimesinin Eski Türkçenin ilk dönem metinlerinde ikinci hece ünlülerinin yazılmadığı örnekler mevcuttur (*yalprgak yaprgak* vb.). Kelime, *Maitrisimit*⁶’in Sengim nüshasında ise ikinci hecesi düz-geniş ünlüyle yazılmıştır. Wilkens’in *yapırgak/yalpırgak* yazımıyla kaydettiği ifade (2021: 865), Hami nüshasında da *yapırgak* olarak geçer. Kelimenin dudak uyumuna uyduğu ve yenicil özellik taşıdığı görülür.⁶

Tablodaki *nizvanılarag*, *taymakag* ve *tınlıglarag* örneklerinde Sengim nüshasında /A/ bağlantı ünlüsünün çokluk eki almış veya son hecesinin düz-geniş ünlüyle biten kelimelerden sonra geldiği görülür. Yükleme ekindeki /a/~ı/ değişimi Sengim nüshasında oldukça fazladır ve bu durum art ünlülü kelimelerde karşımıza çıkmaktadır (Laut, 1986: 68). Ünsüzle sonlanan isimlerden sonra yükleme hâli eki +(A)g olan metinler erken döneme ait olduğundan (Ağca, 2021: 220), Sengim nüshası bu hususta eskicil metindir.

4.2. /d/~t/ Nöbetleşmesi

Türk Runik, Soğd ve Uygur alfabelerinde /d/ için ayrı /t/ için ayrı işaretler kullanılmıştır (Erdal, 2004: 67). Fakat Uygur Türkçesinde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin kullanımında bazı düzensizlikler olduğu, gerek eklerde gerek söz içi ve söz sonunda bu ünsüzlerinin birbirinin yerine kullanıldığı görülür. Erdal, Eski

6 Karahanlı Türkçesinde *yapırgak*; Çağatay Türkçesinde *yapırgak*, *yapırgan* biçimlerinin olduğu; *yaprak*, *yaprag*, *yafırak* gibi söz ortasındaki ünsüzün düştüğü örnekler bulunmaktadır.

Uygurcada /t/ ve /d/ gibi seslerin birbirinin yerine kullanılmasını bağımsız, fonetik veya fonolojik değerli bulunmayan, belli bir nedeni olmayan yazılış olarak değerlendirir (2004: 44). Zieme ise, bu ünsüzler arasındaki nöbetleşmenin 11. yüzyılın ilk yarısından itibaren görülmeye başlandığını kaydeder (1994: 592). Ağca bu iki ünsüz arasındaki karışıklığın daha çok geç dönem Uygur metinlerinde yaygın olduğunu belirtir (2021: 98-107).

Sengim Nüshası	Hami Nüshası
<i>adkangu</i> (BT IX: 151v ₁₉₋₂₀ [122])	<i>atkangu</i> (MaitrHami 15.8a ₃ [376])
<i>tétrü</i> (BT IX: 151r ₆ [121])	<i>tédrü</i> (MaitrHami 15.7a ₂₂ [374])
<i>kökte yağızda</i> (BT IX: 148r ₃₁ [117])	<i>kökte yağızta</i> (MaitrHami 15.1a ₃₀ [360])
<i>köngülte</i> (BT IX: 151v ₁ [122])	<i>köngülde</i> (MaitrHami 15.7b ₁₇ [375])
<i>oguştın tözdin</i> (BT IX: 13v ₁₆₋₁₇ [52])	<i>oguştıntın tözintin</i> (MaitrHami 1.14b ₂₅ [82])
<i>ögüzdeki</i> (BT IX: 150v ₂₇ [120])	<i>ögüzteki</i> (MaitrHami 15.6a ₅ [370])
<i>tengrite</i> (BT IX: 2v ₂₁₋₂₂ [31])	<i>tengride</i> (MaitrHami G.11b ₂₀ [38])
<i>erti</i> (BT IX: 5v ₂₁ [37])	<i>erdi</i> (MaitrHami G.6b ₁₈ [23])
<i>erdi</i> (BT IX: 4r ₁₂ [34])	<i>erti</i> (MaitrHami G.4b ₁₆ [17])

*Maitrisimit'*te /t~/d/ nöbetleşmesinin görüldüğü örnekler çoğunlukla bulunma ve ayrılma hâli ekleri ile söz içinde tespit edilmiştir. Tabloda *adkangu* “bağlanma, bağ” (Wilkens, 2021: 14) kelimesinin Hami nüshasında Eski Türkçedeki biçimini korumuş, Sengim nüshasında /t/ > /d/ değişimiyle *adkangu* olarak yazılmıştır. Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde zarf olarak kullanılan *tétrü* “tam; doğru, dikkatli” kelimesi ise Sengim nüshasında Eski Türkçedeki kullanımına uygundur. Hami nüshasında söz içi /t/ > /d/ değişimiyle *tétrü* > *tédrü* olarak kaydedilmiştir.

Orhun Türkçesinde başında /t/ sesi bulunan bazı ekler, bir kısım Uygur metinlerinde /d/'li karşımıza çıkmaktadır (Şen, 2014: 53). /d/'li kullanımın *Maitrisimit'*te, bulunma ve ayrılma hâli ekleriyle oluşturulan ikilemelerdeki yazılışı dikkat çeker. Hami nüshasında ikilemenin ilk üyesinin aldığı ek, *kökte yağızta* ve *oguştın tözintin* örneklerindeki gibi /t/'li ise ikinci üyesi de /t/'lidir. Sengim nüshasında ikilemelerin ikinci üyelerinde ötümlüleşme gerçekleşmiş- tir. *erdi* ve *erti* örneklerinde ise ekin varyantları iki nüshada da mevcuttur.

Tabloda, bulunma hâli eki almış *köngül*, *ögüz* ve *tengri* kelimelerindeki /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı iki nüshada da düzensizdir. Nispeten geç dönem metinlerinde daha yaygın olan düzensizlikle erken tarihli Sengim nüshasında da karşılaşılmaktadır; fakat Hami nüshasında bu istikrarsızlığın daha yoğun olduğu görülmektedir.

4.3. /ı/~u/; /i/~ü/ Nöbetleşmesi

Dudak ünsüzleri bazı durumlarda Orhun Türkçesinde, daha çok da Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde ünlüleri yuvarlaklaştırır (Erdal, 2004: 92). Tekin bu konuda, yapısı kesin olarak bilinmeyen iki heceli kelimelerin ikinci hecelerindeki ünlülerin yuvarlaklaştığını belirtir. Bazı tek heceli kelimelerdeki /i/ ünlüsünün de komşu seslerin tesiriyle yuvarlaklaştığını; fakat bunun kesin olmadığını söyler. Çünkü aynı kelimenin iki şekli de aynı metinde bulunabilmektedir (Tekin, 1992: 78). Örneğin, *Maitrisimit*'in Sengim nüshasındaki *tütrüm*, aynı nüshada *titrüm* olarak da yazılmıştır (BT IX: 23v₅ [72]). Bu durum yuvarlaklaşmanın kişi ya da boylara ait ağız özelliğinin metinlere sızması (Ağca, 2021: 137) ile açıklanabilir. Eski Uygur Türkçesinde yuvarlaklaşma, geç dönem Uygur metinlerinde karakteristik bir özellik kazandığı için, *Maitrisimit* nüshalarındaki /ı/~u/; /i/~ü/ nöbetleşmesinde müstensihin ait olduğu boy ve çevrenin dili etkili olmuştur. Nüshalarda /ı/~u/; /i/~ü/ nöbetleşmesi ve yuvarlaklaşma örneklerine kelime gövdesinde, ek ünlüsünde ve bağlantı ünlüsünde rastlanılmıştır.

Sengim Nüshası	Hami Nüshası
<i>bedüyür</i> (BT IX: 151v ₆ [122])	<i>bediyür</i> (MaitrHami 15.7b ₂₂ [375])
<i>belgürtir</i> (BT IX: 148v ₂ [117])	<i>belgürtür</i> (MaitrHami 15.1b ₂ [360])
<i>bulıtdın</i> (BT IX: 13v ₃₀ [52])	<i>bulutdın</i> (MaitrHami 1.15a ₆ [83])
<i>közünti</i> (BT IX: 18v ₄ [59])	<i>közinti</i> (MaitrHami 2.16b ₂₅ [141])
<i>künün tünün</i> (BT IX: 84r ₁₆₋₁₇ [208])	<i>künün tünün</i> (MaitrHami 25.7a ₁₃₋₁₄ [487])
<i>ödin</i> (BT IX: 5v ₁₅ [37])	<i>ödün</i> (MaitrHami G.6b ₁₂ [23])
<i>törüsüzün</i> (BT IX: 83r ₂₄ [207])	<i>törüsizin</i> (MaitrHami 25.6a ₂₄ [485])
<i>tünün künün</i> (BT IX: 103v ₆ [228])	<i>tünün künün</i> (MaitrHami 10.1a ₁₃ [252])
<i>tütrüm</i> (BT IX: 39 ₅ [113])	<i>titrüm</i> (MaitrH XIV: 10r ₂ [34])
<i>ünün</i> (BT IX: 65 ₃ [178])	<i>ünün</i> (MaitrHami 21.3a ₆ [457])
<i>yadılıp</i> (BT IX: 19r ₁₅ [61])	<i>yadılıp</i> (MaitrHami 2.17b ₂₂ [144])
<i>yarunıta</i> (BT IX: 15v ₅ [54])	<i>yarınıta</i> (MaitrHami 2.1a _{4,5} [95])
<i>yértinçüke</i> (BT IX: 103r ₁₅ [227])	<i>yértünçüke</i> (MaitrHami 10.1b ₁₅ [253])

“Bulut” kelimesi Eski Uygurcada ve *Kutadgu Bilig*'de ikinci hecesi düzdar ünlülüdür. Sengim nüshasında *bulıt* şeklinde yazılan kelimenin, Hami nüshasında ikinci hecesinin yuvarlaklaştığı görülmektedir. Kelimenin Sengim nüshasında sadece eskicil şekli (*bulıt*) bulunurken Hami nüshasında eskicil ve yenicil (*bulut*) şekillerinin ikisi de yer almaktadır.

Hami nüshasında, *közün*-“görünmek” (Wilkins, 2021: 415) fiiline görülen geçmiş zaman eki eklendiğinde, ek ünlüsünün tesiriyle fiilin ikinci hecesinin

deki /ü/ ünlüsü daralmıştır. Sengim nüshasında ise fiil tabanında bir değişme olmamıştır. Bu nüshada kelimenin yalnızca yuvarlaklaşmış şekli kullanılmıştır. Hami nüshasında ağız tesirinin etkisi daha iyi tespit edilebilmektedir.

“büyümek, yetişmek” (Wilkens, 2021: 153) karşılığında kullanılan *bedü-* fiili Eski Türkçede ve *Kutadgu Bilig*'de aynı biçimde kullanılmıştır; ikinci hecesi yuvarlak-dar ünlülüdür. Fiil, Sengim nüshasında yalnızca *bedü-* olarak tespit edilmiştir. Hami nüshasında ise *bedü-*, yardımcı ses konumundaki y sesinin daraltıcı etkisiyle *bedi-* olarak da yer alır.

Räsänen (VEWT: 69) ve Gülensoy'un (TSKS: 127) *bel* “işaret, im” ad tabanından türetildiğini belirttiği *belgü* “işaret, alamet”, tarihi Türk dili metinlerinde sıklıkla kullanılan kelimelerdendir. Kelime, *bel+gü+r-t- > belgürt-* “belirmek, ortaya çıkmak” (Wilkens, 2021: 158) şeklinde bir gelişim göstererek kullanılmıştır. Hami nüshasında bu fiilin ek ünlüsü, Eski Uygurcada dudak uyumuna bağlı olmayan geniş zaman kip ekinin eklenmesiyle yuvarlaklaşmıştır. Geniş zaman için -(ü)r ekinin kullanılması, bu nüshanın yenici dil özelliklerini taşıdığını gösterir. Sengim nüshasında ise ek ünlüsünün düz-dar şekli kullanılmıştır.

Uygur Türkçesinde vasıta hâli eki Orhun Türkçesindeki gibi +(X)n'dir ve Orhun Türkçesinde bağlantı ünlüsü dudak uyumuna uymaktadır (Tekin, 2016: 110). Vasıta eki, tabloda zaman bildiren *tün kün* ikilemesinde anlamı kuvvetlendirme görevindedir. Sengim nüshasında bağlantı ünlüsü dudak uyumuna uymazken Hami nüshasında uymaktadır. /n/ ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisi ve ilk hecede yuvarlak ünlünün oluşu, bağlantı ünlüsünü etkilemiştir. Aynı ikilemede, *kün* kelimesi başta kullanıldığı zaman Sengim nüshasında dudak uyumunun sağlandığı, Hami nüshasında sağlanmadığı saptanmıştır. İki nüshada da ikilemenin ilk kelimesinin aldığı bağlantı ünlüsü ikincisiyle aynıdır. Vasıta eki *öd, ün* ve *yarın* örneklerinde de bağlantı ünlüsü bakımından düzensiz kullanıma sahiptir.

Nüşhalarda *titrüm* ve *tütrüm* olmak üzere iki yazımının da tanıklanabildiği kelime, söz içindeki /ı~/u/; /i~/ü/ nöbetleşmesini yansıtması bakımından önem arz eder. Runik harfli metinlerde rastlanılmayan kelime, KB (328)'de *titrü* olarak yazılmıştır. Sengim nüshasında *titrüm* olarak da tanıklanabilen ifade, erken dönem Uygur Türkçesi metinlerinde dar ünlülerin dudak ünsüzünün tesiriyle yuvarlaklaştığını göstermektedir.

Eski Uygur Türkçesinde yokluk ve olumsuzluk ifadeli sıfat mahiyetinde isimler teşkil eden +sXz eki (Eraslan, 2021: 101), *Maitrisimit* nüshalarında çoğunlukla dudak uyumuna uymaktadır. Sengim nüshasında kelime tabanına uyan *törürsüzün*, Hami nüshasında vasıta ekinin tesiriyle daralmıştır. Buna benzer örnekler çok az olduğundan nüshalardaki /ı/~u/; /i/~ü/ nöbetleşmesi, ağız özelliğini yansıtan örnekler olarak değerlendirilmelidir.

Wilkens, *yertinçi* kelimesinin “dünya, yeryüzü, dünya düzeni, yer” anlamlarının olduğunu belirtmiştir (2021: 891). Hamilton, kelimeyi *yertünçü* olarak değerlendirmiş; *yertinçü* yerine, yazım hatası sonucu *yertünçü* biçiminin kullanılmış olamayacağını ifade etmiştir. Bang ve Gabain’in açıklamalarını taniş gösteren yazar, kelimeyi “içine kapanılmış olan yer, kapalı yer; dünya” olarak anlamlandırmıştır (İTH: 75). Bang ve Gabain, 13. yüzyıl Budist metni olan TT I’de *yirtinçü* kelimesindeki ikinci kelimenin *tu- ~ tun-ncu > tunçu*’dan geliştiğini ileri sürmüşlerdir (TT I: 91 [22]). Tekin ise *yirtinçü* için, kelimenin 11-12. yüzyıllardan önce kullanılmış olduğunu, Tibetçeden geçmediğini ifade etmiştir (1976: 282-283). Tezcan, Tibetçe ödünç kelimelerin Uygurcada çok nadir olduğuna, bu kadar önemli bir kelimenin yabancı bir dilden alınması için bir sebep olmadığına değinir. Kelimenin Türkçe unsurlarla birleştiğini, *Codex Cumanicus*’ta *yertinçi* olarak görüldüğünü ifade etmektedir (BT III: 31). Erdal da, *yertünçü* < *yertinçü* şeklinde *yertinçü*’nün eskicil olduğunu yansıtmıştır (Erdal, 2004: 87). Tabloda, Sengim nüshasında *yirtinçü* şekliyle yazılan kelime, Hami nüshasında ikinci hecesi yuvarlak ünlülü olarak yazılmıştır.⁷ Nitekim yuvarlak ünlünün tesiriyle ortaya çıkan yuvarlaklaşma örnekleri daha çok geç dönem Uygur metinlerinde ortaya çıkmıştır (Ağca, 2021: 133). Kesin olmamakla birlikte kelimenin *Codex Cumanicus*’taki *yertinçi* yazılışı da göz önüne alınır sa, Uygur Türkçesindeki *yértinçü* > *yértünçü* değişimi ağız özelliklerine işaret etmektedir. Kelimenin Hami nüshasında iki varyantının da yer alması, metnin geçiş dönemi eseri olmasını destekler.

7 Söz konusu kelimenin aynı nüshada dar ünlülü şekli de bulunmaktadır: *yértinçü* (Kedimki-Maitr: 1.13a₂₇); *yirtinçü* (MaitrHami 1.13a₂₇ [77]).

5. Nüshaların Şekil Bilgisi Bakımından Karşılaştırılması

5.1. Ayrılma Hâli Eki

Orhun Türkçesinde adların bulunma-çıkma durumu +DA eki ile kurulmuştur (Tekin, 2016: 106). Seyrek de olsa +tAn eki isim ve yer zarflarında kullanılmıştır. Ayrılma durumu için, Türk Runik harfli yazıtlarda ve çoğu Mani metninde +dA; bazı Mani metinlerinde +dA ve +dAn kullanıldığı görülür (Erdal, 2004: 375). +DAn ekinin klasik öncesi Manihaist Uygur metinlerinde tespit edilmesi, bu ekin +DIn ekinden daha eskicil olduğuna işaret etmektedir (Ağca, 2021: 233).

Budist metinlerde çoğunlukla +DIn şeklinde karşımıza çıkan ayrılma hâli eki (Erdal, 2004: 376) geç dönem Uygur Türkçesi metinlerinde yaygındır. Fakat *Maitrisimit*'in erken tarihli Sengim nüshasında bu ekin sıklıkla kullanıldığı tespit edilmiştir. Her iki nüsha, ayrılma eki bakımından eskicil ve yenicil özellikleri bir arada taşımakta; ekin kullanılmasında düzensizlik bulunmaktadır. Manihaist ve /n/ ağzı metinlerinde görülen +DAn eki, eserin Hami nüshasında bir defa kullanılmıştır.⁸ Hami nüshasında +DA, +dan ve +DIn olarak üç ayrılma hâli eki tanıklanmıştır. +DAn eki Sengim nüshasında tanıklanmamıştır. +DIn ekinin kullanım sıklığı arttıkça bulunma işlevi +DA ekine yüklenmiştir. İki nüshada da +DA eki çoğunlukla *artukta artuk*, *yigde yig*, *edgüde edgü* örneklerindeki gibi, sıfatların tekrarlarıyla oluşan yapılarda ilk kelimeye karşılaştırma amacıyla eklendiği görülür (Erdal, 2004: 372). Ek, *antada basa*, *antada inaru vb.* yapılarda edatlara gelerek onları isimlerle birleştirmiştir.

Ayrılma hâli eki, Sengim ve Hami nüshalarında ötümlüleşme ve dudak uyumu bakımından düzensizdir. +DA ve +DIn ekleri bakımından ise iki nüshada da kullanım birbirine paraleldir. +dAn ekinin Hami nüshasında tanıklanması, bu nüshanın Sengim nüshasına göre geç dönem yazıldığına destekler.

Sengim Nüshası	Hami Nüshası
<i>amrakta</i> (BT IX: 198v ₅ [248])	<i>amraktın</i> (MaitrHami 15.4b _{6,7} [367])
<i>etözinte</i> (BT IX: 148r ₃₀ [117])	<i>etözintin</i> (MaitrHami 15.1a ₂₉ [360])
<i>ordularıntın</i> (BT IX: 198v _{22,23} [248])	<i>ordularınta</i> (MaitrHami 15.4b ₂₄ [367])
<i>éligintin</i> (BT IX: 3r ₃₁ [33])	<i>éliginte</i> (MaitrHami G.12a ₂₁ [40])
<i>isig özde</i> (BT IX: 146v ₂₁ [114])	<i>isig öztin</i> (MaitrH. XIV: 10v ₈ [35])
<i>munğlarıntın</i> (BT IX: 145v _{13,14} [111])	<i>munğlarınta</i> (MaitrHami 11.11a ₁₀ [300])
<i>tagda</i> (BT IX: 5v ₁₆ [37])	<i>tagdın</i> (MaitrHami G.6b ₁₃ [23])
<i>yaguktakı</i> (BT IX: 149v ₅ [119])	<i>yaguktınkı</i> (MaitrHami 15.2b ₆ [362])

8 *mening nomumin eşidip sa[nsar]dan ozgay kutrulgaylar.* (MaitrH X: 6a_{8,9}) “Benim öğretimi işitip *Sasmāra*’dan kurtulacaklar₂.”

5.2. Yükleme Hâli Eki

Orhun Türkçesinde yükleme eki iyelik eksiz gövdelerde +(X)g, iyelik ekli gövdelerde +(I)n biçimindedir. Seyrek olarak da +nI eki kullanılmıştır (Tekin, 2016: 102). Uygur Türkçesinde de kullanılan bu ekler, *Maitrisimit*'in Sengim ve Hami nüshalarında düzensiz bir şekilde yer alır.

+nI eki Orhun Türkçesinde birkaç örnekte görülür (Tekin, 2016: 103) ve bu örnekler zamirlerdir. Geç dönem Uygur metinlerinde bütün şahıslara ait iyelik eklerinden sonra +nI olmuştur (Ağca, 2021: 231) Erken tarihli Sengim nüshasında zamirlerden sonra iki nüshada da +nI eki tespit edilmiştir (*olarnı, sizni bizni, alkunı barçanı* vb.). *etimizni* örneğinde görüleceği üzere diğer gramer kategorilerinde ve çokluk birinci şahıs iyelik ekinden sonra da bu eki görmek mümkündür. Yalın isimlerden sonra +nI, Sengim nüshasında sadece *etöz+ni* (BT IX: 177r₇ [187]) kelimesinde tanıklanmıştır.

Sengim Nüshası	Hami Nüshası
<i>etimizni</i> (BT IX: 78v ₂₂ [197])	<i>etimizni</i> (MaitrHami 23.12b ₄₋₅ [469])
<i>edgüsin</i> (BT IX: 5v ₂₅ [38])	<i>edgüsin</i> (MaitrHami G.7a ₁₉ [25])
<i>kozlarıg</i> (BT IX: 84r ₂₂ [208])	<i>kozların</i> (MaitrHami 25. 7a ₁₈ [487])
<i>tnlıglarıg</i> (BT IX: 150v ₁₂ [120])	<i>tnlagların</i> (MaitrHami 15.5b ₂₀ [370])
<i>tnlıgıg</i> (BT IX: 33v ₁₀ [102])	<i>tnlıglarıg</i> (MaitrHami 10.2a ₂₂ [255])
<i>toyınning</i> (BT IX: 5r ₇ [38])	<i>toyınıg</i> (MaitrHami G. 7a ₂ [24])
<i>burkanning</i> (BT IX: 13v ₁₁₋₁₂ [51])	<i>burkanag</i> (MaitrHami 1.14a ₂₇ [81])
<i>katunlarınng</i> (BT IX: 18v ₁₁ [59])	<i>katunlarag</i> (MaitrHami 2.16b ₃₀ [141])
<i>törüleri</i> g (BT IX: 13r ₁₆ [51])	<i>törülerin</i> (MaitrHami 1.14b ₁ [81])

Hami nüshasında +nI'lı kullanım daha fazla olduğundan bu nüsha yükleme eki bakımından yenicidir. Başlangıçta bütün iyelik ekli isimlerde kullanılan +n yükleme hâli ekinin, daha sonra kullanılış sahası daralmış ve yaygın şekilde 3. şahıs iyelik eklerinden sonra kullanılır olmuştur (Eraslan, 2012: 138). Dolayısıyla +n'li kullanımın eskicil olduğunu belirtmek gerekir. Tabloda, Hami nüshasında *tnlag+lar+ı+n* kelimesinde çokluk 3. şahıs iyelik ekinden sonra +n yükleme eki kullanılmıştır. Bu kelime Sengim nüshasında +g ekiyle yer alır. Sengim nüshasında *kozlarıg* ve *törüleri*g kelimeleri; Hami nüshasında da +n'li kaydedilmiştir. Az olmakla birlikte, +g ekinin iki nüshada da paralel yerlerde kullanımının olduğu örnekler bulunmaktadır. Örneğin, Sengim nüshasında *tnlıg* ismine doğrudan eklenen ek, Sengim nüshasında kelimeye çokluk ekinden sonra eklenmiştir.

Nüşhalarda aynı yükleme hâli ekini alan *edgüsin* kelimesinde üçüncü tekil iyelik ekinden sonra +(X)n eki gelmiştir. Türk runik harfli metinlerde olduğu gibi iyelik ekli gövdelerden sonra kullanılan bu ek, eserin klasik öncesi konumda değerlendirilmesine yol açmaktadır.

10-11. yüzyıllarda yazılan Uygur metinlerinde olduğu gibi *Maitrisimit*'te de çokluk şahıs iyelik ekinden sonra yükleme eki +nI'dir (Ağca, 2021: 228). Tekil şahıs iyelik eklerinden sonra +n kullanılmıştır (*edgü+si+n*). Çokluk ekinden sonra da +nI eki geldiği görülür ve daima düz-dar ünlüdür (*tin+lıg+lar+m*); bilhassa kişi zamirlerinden sonra. İki nüsha da çokluk şahıs iyelik eklerinden sonra kullanılan +n eki bakımından eskicildir; yazıtlar döneminin dil hususiyetini barındırır. Geç dönem Uygur metinlerinde kullanılan +nI ekinin tanıklanması ise yenice bir hususiyet arz eder.

Tabloda, Hami nüshasında +n, +nI ve +Xg belirtme ekleri yer alırken bu eklerin karşısında *toyınning*, *burkanning* ve *katunlarınng* örneklerindeki +nXng ilgi hâli eki yer almaktadır. Bu ekin kullanım şekli, metnin ait olduğu döneme uygunluk gösterse de, yükleme ekinin karşısındaki kullanımı müstensih kaynaklı bir tutum olabilir.

5.3. İsimden Sıfat Yapan {+IXg} Eki

Maitrisimit'te en sık kullanılan eklerden biri isimden sıfat teşkil eden +IXg ekidir. Eki kapsamlı bir şekilde açıklayan Erdal, bu biçimbirimin oluşturduğu metaforik anlama değinir (OTWF: 145). Manihaist ve Budist Uygur metinlerde bu ekin ünlüsünün yazılmadığı pek çok örnek bulunmaktadır. Semih Tezcan +I(X)g biçimbiriminin sadece +IIg varyantının Uygur harfli metinlerde +I(g) şeklinde yazıldığını belirtir⁹ (1984: 124).

Sengim ve Hami nüshalarında /k/ ve /g/ sesleri ile /k/ ve /ğ/ sesleri birbirinden ayırt edilemediği için ekin isimden isim mi yahut isimden sıfat mı yaptığını imladan tespit etmek güçtür. Fakat dillik ölçütler, ekin önceki metinlerdeki kullanım durumu ve semantik düzeydeki incelemeler, ekin isimden sıfat yapan ek olduğu konusunda yardımcı olmaktadır.

9 Laut, +IXg ekinin yaygın olarak kullanıldığı *tinlag* ve *atlag* kelimelerinde çoğu zaman ek ünlüsü yazılmadığını belirtmiştir (1986: 75-76). Ek ünlüsünün yazıldığı kelimelerde ise her iki nüshada da ekin +IIg, +IUg ve +lag varyantları kullanılmıştır. +lag, +IIg ile değişkenlik gösterdiğinden a~ı nöbetleşmesi bölümünde incelenmiştir.

Sengim Nüshası	Hami Nüshası
<i>edgülig</i> (BT IX: 103v ₉ [228])	<i>edgülig</i> (MaitrHami 10.1a ₁₆ [252])
<i>ögrünçülügin</i> (BT IX: 13r ₂₇₋₂₈ [51])	<i>ögrünçülügin</i> (MaitrHami 1.14b ₁₀ [82])
<i>yirinçülüğ</i> (BT IX: 5r ₅₋₆ [37])	<i>yirinçlig</i> (MaitrHami G.6b ₃ [22])
<i>sevinçlüğ</i> (BT IX: 12r ₁₂ [49])	<i>sevinçlig</i> (MaitrHami 1.10b ₃ [72])
<i>başlıg</i> (BT IX: 75r ₁₃ [194])	<i>başlag</i> (MaitrHami 23.10b ₃ [467])
<i>karınlıg</i> (BT IX: 33r ₂₀ [102])	<i>karınlag</i> (MaitrHami 10.2a ₆ [254])
<i>yarataglag</i> (BT IX: 3r ₁₅ [32])	<i>yaratıglıg</i> (MaitrHami G.12a ₆ [39])
<i>yaşlag</i> (BT IX: 3r ₁₃ [32])	<i>yaşlıg</i> (MaitrHami G.12a ₅ [39])

Maitrisimit nüshalarında *kılınçlıg*, *karımaklıg*, *oşuglug* vb. art ünlülü tabanlarda dudak uyumu düzenlidir. Dudak uyumunun düzensiz olduğu örnekler çok az sayıdadır ve tablodaki gibi ön ünlülü tabana sahiptir. Sengim nüshasındaki *sevinçlüğ* kelimesi metinde ikilemenin bir üyesidir (*ögrünçülüğ sevinçlüğ*). Dudak uyumuna uymayan kelimenin ikilemeyi oluşturan ilk kelimenin etkisinde kaldığını söylenebilir. *yirinçülüğ* kelimesinin ise ek ünlüsü, fazla sesin (/ü/) etkisinde kalarak yuvarlak dar ünlülü kullanılmıştır. Sengim nüshasında *ögrünçülügin* kelimesindeki +lXg biçimbirimi kelime tabanına uymuş; Hami nüshasında kelimenin ek ünlüsünün vasıta ekinin etkisiyle daraldığı görülmüştür.

Metinlerde, +lXg ekinin *karınlag*, *yarataglag*, *yaşlag* ve *başlag* örneklerindeki gibi art ünlülü tabanlarda tanıklanan +lAg varyantı mevcuttur. Ekin, hem erken tarihli Sengim nüshasında, hem de Hami nüshasında /a/ sesi ile kullanımı klasik öncesi metinlerin bir dil özelliğini yansıtır.¹⁰

başlag, *karınlag*, *yaşlag* ve *yarataglag* örneklerindeki isimden sıfat yapan +lXg ekinin düz-geniş ünlülü biçimi iki nüshada da yer alır. Gabain, bu durumun /n/ ağzının bir özelliği olduğunu ve Mani yazmalarının çoğu ile Köktürk harfli yazmaların bu ağzın izlerini taşıdığını açıklamıştır (ETG: 3). *Maitrisimit* nüshalarında ise +lag eki çoğunlukla art ünlülü isim tabanlarında tanıklanmıştır. Fakat iki nüshada da *maitrilag*, *sapirlag*, *vayturilag*, *nizvanilag*, *asankilag* vb. ödünç kelimelerde son hecesi dar-ön ünlü ile biten isim tabanlarından sonra da kullanımı bulunmaktadır.

10 a ~ ı nöbetleşmesine “Bağlantı Ünlüsündeki /a~/ı/ Nöbetleşmesi” başlığında değerlendirildiğinden burada ayrıca değinilmemiştir.

Yukarıdaki örnekler dışında +IXg ekinin Hami nüshasında hem /a/ hem de /ı/ ünlüsüyle kelime tabanına eklendiği görülmüştür: *yarataglag* (MaitrHami 2.10b₂₈ [123]) ~ *yaratıglıg* (MaitrHami G.9a₄ [30]) vb. Bu tutarsızlık, Hami nüshasının da klasik öncesi metin olduğunu destekler.

6. Nüshaların Söz Varlığı Bakımından Karşılaştırılması

Uygurcaya çevrilen pek çok Budist eser, ödünç sözcükleri, bilhassa yabancı dinî terimleri beraberinde getirmiştir. Bu dinî terimlerin halk kitlelerince anlaşılması rahiplerin kendi dillerine ait terimleri Türkçeleştirmede gösterdikleri büyük çaba ile olmuştur (Tezcan, 1978: 315). Yabancı dinî terimlere Türkçe karşılık üretilmiş, yahut eş anlamlı Türkçe kelime ile yabancı dinî terim beraberce kullanılmıştır. Örneğin *Maitrisimit*'te pek çok ödünç kelimenin Türkçeleştirildiği örnekler bulunmaktadır. Türkçeleştirme eğilimi erken tarihli Sengim nüshasında daha yaygındır. Bu durum, dinî metinlerin çevirisindeki dilsel gelişmişliğe, terimleri karşılayacak geniş söz varlığının olmasına dikkat çeker. Dikkat çeken bir diğer durum, Budizm'in felsefî boyutu halk arasında anlaşıldıkça ödünçlenen kelimenin aslının kullanılmaya başlanması; Türkçeleştirme eğiliminin azalmasıdır. Bu açıdan Hami nüshası Budist mahiyeti daha iyi yansıtmaktadır. Örneğin, Budist metinlerde kullanım sıklığı yüksek olan *tengri*, Hami nüshasında *bavagar* olarak kaydedilmiştir. Sengim nüshasındaki *tnlıg*'ın Hami nüshasında *şarir* olarak kaydedilmiş olması da aynı sebeptendir.

Sengim Nüshası	Hami Nüshası
<i>ötrü toyın arzi inçe tép téyür</i> (BT IX: 103r ₁₈ [228]) “Sonra, hükümdar (olan) rahip şöyle deyip söyler.”	<i>ötrü diva arji inçe tép téyür</i> (MaitrHami 10.1b ₁₇₋₁₈ [253]) “Sonra <i>devarāja</i> şöyle deyip söyler.”
<i>bo burhanlarka kutgarguluk arhantlarka kutgarguluk bu tnlıglarka süzülüp...</i> (BT IX:4v ₃₋₅ [35]) “Bu <i>Buddhalar</i> tarafından kurtulacak olan, arhantlar tarafından kurtarılacak olan, bu canlılar tarafından arındırılıp...”	<i>bu burhanlarka kutgarguluk bu arhantlarka kutgarguluk bu şarirke süzülüp...</i> (MaitrHami G.5a ₃₋₅ [18]) “Bu <i>Buddhalar</i> tarafından kurtarılacak olan, bu arhantlar tarafından kurtarılacak olan, bu <i>śārīra</i> tarafından arındırılıp...”
<i>üstün tengri altın aviş tamukategi...</i> (BT IX: 148v ₃₁ [118]) “Yukarıda tanrı (yerinden), aşağıda <i>Avīci</i> cehennemine kadar...”	<i>üstün bavagar altın aviş tamukategi...</i> (MaitrHami 15.1b ₂₉ [361]) “Yukarıda <i>bhāvāgra</i> (yerinden), aşağıda <i>Avīci</i> cehennemine kadar...”
<i>bo ödün men beş türlüg ulug tüller kördüm erdi</i> (BT IX: 35v ₁₋₂ [106]) “Ben, bu zamanda beş çeşit büyük rüya gördüm.”	<i>kayu ödün men beş türlüg ulug tülüğ kördüm erdi</i> (MaitrHami 11.4b ₁₇₋₁₈ [287]) “Ben hangi zamanda beş çeşit rüyayı gördüm?”

Sengim Nüshası	Hami Nüshası
... éligin kavşurup... (BT IX: 150v ₂₂ [120]) “ellerini kavuşturup”	... ayaların kavşurup... (MaitrHami 15.6a ₁ [370]) “(iki elinin) avuç içlerini birleştirip”
kılıçın süngü şikti çakar balta çomak éliglerinte belgüüg bolur (BT IX: 81v ₂₆₋₂₈ [204]) “Kılıçla süngü, mızrak; tekerlek, balta (ve) çomak ellerinde belirir.”	ok ya kılıç süngü şakti çakar badruk çomak éliglerinte belgüüg bolur (MaitrHami 25.3b ₁₀₋₁₂ [478]) “Ok, yay, kılıç, süngü, mızrak; tekerlek, bayrak (ve) çomak ellerinde belirir.”
... tıdıg ada kıtaçı törülerke em örüntegi bolmış edgü erdem yügerü kılıp yine inçe sakınç sakınur (BT IX: 148v ₅₋₁₀ [118]) “... tehlike ₂ oluşturacak bütün törelere ilaç ₂ olmuş iyi erdemi yüceltip şöyle düşünce düşünür.”	... tıdıg ada kıtaçı törüleringe em örünteg bolmış küügelig erdem yügerü kılıp yana inçe sakınç sakınur (MaitrHami 15.1b ₅₋₁₀ [360-361]) “... tehlike ₂ oluşturacak bütün törelere ilaç ₂ olmuş olağanüstü erdemi yüceltip şöyle düşünce düşünür.”
... ilkide öçmiş ajunların öyür sakınur (BT IX: 148v ₂₀₋₂₁ [118]) “...ilk zamanlardaki yok olan âlemleri düşünür.”	... ilkide ertmiş ajunların öyür sakınur (MaitrHami 15.1b ₁₉₋₂₀ [361]) “...ilk zamanlardaki geçmiş âlemleri düşünür.”
sıgtayu ıglayurlar (BT IX: 198v ₁ [248]) “Sızlayıp ağlıyorlar”	çarlayur ıglayurlar (MaitrHami 15.4b ₂ [367]) “Bağırıp ağlıyorlar.”
... üküş tınlglarka asag tusu kılğulug terk tavrağ iş küç kılu yarlıkadı (BT IX:4v ₂₂₋₂₆ [36]) “...birçok canlıya faydalı ₂ olmak için acele ₂ (bir şekilde) iş ₂ yaparak buyurdu.”	... sansız üküş tınlaglarka asag tusu kılğulug terk tavrağ iş küç işleyü yarlıkadı (MaitrHami G.5a ₂₂₋₂₆ [19]) “... sayısız, pek çok canlıya faydalı ₂ olmak için acele ₂ (bir şekilde) iş ₂ yaparak buyurdu.”
anı tétrü sakını bilge biligin odgurak ukar (BT IX: 152r ₃ [123]) “Onu dikkatle düşünerek (onun) bilgisini tamamen anlar.”	anı tétrü sakını bilge biligin tétirü ukar (MaitrHami 15.8a ₂₀₋₂₁ [376]) “Onu dikkatle düşünerek (onun) bilgisini tamamen anlar.”

Nüşhalarda, Budist terminolojiye ait kelimelerin farklı kullanımları göze çarpmaktadır. Eserin, “*Maitri Bodddhisattva*’nın *Tuşita* (< Skr. *Tuśita*) tanrı yerinden yeryüzüne inişi”nin anlatıldığı 10. bölümünde, Sengim nüshasında *toyın* (< Çin. *dao ren*) “rahip”, Hami nüshasında *dıva* olarak yer alır. Uygur Türkçesinde *devarāja* ~ *diva arji* (< Skr. *devarśi*; < Toh.A *devarśi*), *deva* (< Soğd. *tyv* ~ < Skr. *deva*) “tanrı” ve *rāja* (< Soğd. *rizai*; < Skr. *ṛṣi*) “kral, hükümdar” kelimelerinden oluşur. *Devarśi*, gelecekte *Buddha* olacaktır (SH, 1937: 146). Semantik açıdan Hami nüshasındaki kullanımın daha doğru olduğu söylenebilir. *Tri-ratna*’nın ezbere söylenmesinin istendiği, aynı zamanda din kitabının yazılma sebebinin de anlatıldığı giriş (*yükünç*) bölümünde de buna benzer bir kullanım vardır. Sengim nüshasındaki Türkçe *tınlıg* “canlı; insan”ın yerini Hami nüshasında *şarir* (< Skr. *śārīra*; < Toh. *śārīr*) teriminin alması semantik açıdan farklılık

yaratır. *Śarīr* teriminin kullanımı, Budizm felsefesinin Hami nüshasında daha iyi benimsendiğini gösterir. *Śarīra*, *Buddha*'nın kalıntıları ya da *Buddha*'nın yakılmasından sonra kalan küller; *Buddha*'nın bedeni olarak anlandırılır (SH, 1937: 229). Müminler, *Buddha*'nın vücut kalıntılarında, *Buddha*'nın öğretisini bulacaklarına inandıkları için, *śarīra*'yı bir kurtuluş/arınma yolu olarak görmektedirler. Kelimelerin aldıkları ekler, Hami nüshasındaki bu terimin bilinçli bir şekilde kullanıldığı sonucuna götürmektedir.

Budizm felsefesinin Hami nüshasında daha iyi benimsendiğini gösteren başka bir örnek, Sengim nüshasındaki *tengri* kelimesinin, Hami nüshasında *ba-vagar* (< Skr. *bhavāgra*) “kâinatın ve varlığın en yüksek noktası; varoluşun sınırı” (Edgerton, 1977: 407) olarak kullanılmasıdır. Türkçe kelimelerin yerini ödünç kelimeler almaya başlamıştır.

Maitrisimit nüshalarında çoğunlukla bir nüshada yer alan kelimenin diğer nüshada yakın anlamlısı kullanılmıştır. Fakat tabloda Sengim nüshasındaki *bu* “bu” işaret sıfatının yerini, Hami nüshasında *kayu* “hangisi, ne” soru sıfatı almıştır. Kelimelerin geçtiği bağlamda *Brahmāvātī* hatunun rüyası anlatılmaktadır. *Brahmāvātī* hatun kendine geldiğinde şaşkınlıkla *Brahmāpurohita*'ya “Ben hangi zamanda beş çeşit rüyayı gördüm?” diye sorar. Bu kullanım, *kayu* soru sıfatını cümleye daha uygun kılmaktadır.

Eski Uygurcaya tercüme edilen metinlere, tercüme yapılan dilden pek çok kelime girmiştir. Budist terminolojiye ait *mudrā* gibi uygulamalı faaliyetler Türkçe kelimelerle karşılık bulmuştur. Örneğin, *Maitrisimit* nüshalarında *aya-sın kavşurup*, Sengim nüshasında çoğunlukla *éligin kavşurup* şeklinde tanımlanır. “el” kelimesi ilk olarak Orhun Yazıtlarında *élig* (KT D: 32) şeklindedir. Sonraki dönemlerde de *élig~ilig* “el” olarak yer alır. *aya* “avuç içi” kelimesi ise Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren kullanılmıştır. Terimin, *aya* kelimesinin benimsenmesiyle Hami nüshasında çoğunlukla *ayaların kavşurup* şeklinde yazıldığı görülür.

Maitrisimit'in cehennem bölümlerinde günahlar ve bu günahları işleyenlere verilen cezalar detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. “Büyük cehennemliklerin görülmesi” bahsinin geçtiği 25. bölümde insanlar âleminde iken sevdikleri kişilere, rahip ve rahibelere iftira atanların (*çaşut sav*), *kālasūtra* cehenneminde doğdukları anlatılır. Bu cehennemde doğan canlılar, cehennem hükümdarı tanrı *Yāma*'nın yardımcıları tarafından ok, yay, kılıç, süngü, mızrak, gürz gibi alet-

lerin yardımıyla işkence görürler. Yardımcılar, canlıların vücutlarını baltalar ile kesip biçerler. Sengim nüshasında yardımcıların kullandığı alet, *baltu* “balta; savaş baltası” olarak geçerken Hami nüshasında bir defa tanımlanan *badruk* (~*batrak*) “bayrak” kelimesiyle karşılaşılr. *badruk*, Sengim nüshasında tanımlanmamıştır.

Budizm’de *Buddha* erdemi, *Buddha*’nın mükemmel hayatı, mükemmel mükâfatı ve tüm sefil varlıkları kurtaran mükemmel merhameti (SH, 1937: 227), *kuo gelig* “şekil değiştirme” ile ifade edilir. Terim, *Maitrisimit* metnlerinin transkripsiyon çalışmalarında *küügelig* olarak yazılmıştır.¹¹ Hami nüshasında *küügelig* olarak geçen ifadenin Sengim nüshasındaki karşılığı *edgü* “iyi”dür. Bu durum Budist terminolojiye ait *kuo gelig* kelimesinin erken tarihli Sengim nüshasında Türkçe kelimelerle karşılık bulunduğunu yansıtır. *küügelig*, Sengim nüshasında geçmezken Hami nüshasında hem *küügelig* hem de *edgü* kullanılmıştır.

Sengim nüshasındaki *öç-* “(ateşin) sönmesi, söndürülmek” (Wilkens, 2021: 521) fiilinden türetilen *öçmiş*; Hami nüshasında *ert-* “geçmek; geçip gitmek” (Wilkens, 2021: 119) fiilinden türetilen *ertmiş* sıfat fiili yer alır. *ert-*, Orhun Yazıtlarında da “geçmek, aşmak” anlamında kullanılan eskicil bir fiildir. Tablodaki örnekte bu iki fiil “ölmek, yok olmak” anlamındadır. *öç-* Budizm’de “ölüm” kavramını da ifade etmektedir. *Maitrisimit* nüshalarında *öç-* yerine *ert-* kullanımı bir kez tanımlanmıştır. Bu sebeple Sengim nüshasındaki *öç-*’in orijinal kullanım olduğu söylenebilir.

Wilkens, *sıgta-* fiilini “inlemek, sızlamak, ağlamak” (2021: 606); *çarla-* fiilini “hıçkırarak ağlamak” (2021: 223) şeklinde anlamlandırmıştır. *sıgta-* Orhun Yazıtlarında da “ağlamak, sızlamak” anlamındadır. *çarla-* ile en erken 11. yüzyılda karşılaşırız. Bu fiiller, *Maitrisimit* nüshalarında çoğunlukla ikilemelerde geçmektedir. Tabloda, Sengim nüshasında eskicil olan *sıgta-* kullanılırken, Hami nüshasında yenicil olan *çarla-* fiilinin kullanıldığı görülür. Sengim nüshasında *çarla-* fiili bulunmamaktadır.

11 *kuo*, gerek köken gerekse imla açısından tartışmalı kelimelerden biridir. Gabain, bu kelimeyi TT X’da *kuo* okumuş, *kuu* ve *küü* olarak okunamayacağını belirtmiştir. Kelimeyi < Çin. Hua *h^wa*, Sino-jap, *kuo*, *ke* “değişme, şekil değiştirme” şeklinde açıklamıştır. *kuo kelig* içinse “değişerek gelme” anlamını vermiştir (TT X: 57). Arat’da *kuo* kelimesinin kökeni konusunda Moğolcadaki “yeniden doğmak, yeniden doğan” anlamına gelen *kubul-* fiilinden bahsetmiştir. *kuo*’nun Çince ve tercüme eserler vasıtasıyla Türkçeye girmiş olabileceğini belirtirken, kelimenin *kuo* değil *kü* veya *küü* şekli ile yazılması gerektiğini ifade etmiştir (ETŞ: 343-344).

kıl- “bir şey yapmak, etmek, gerçekleştirmek” (Wilkens, 2021: 369), Eski Türkçeden beri Türk dilinin her döneminde kullanılan bir yardımcı fiildir. *işle*- “işlemek, çalışmak, bir şey yapmak” (Wilkens, 2021: 314) Uygur metinlerinden itibaren görülmeye başlanmıştır. *işle*-’in Sengim nüshasında sınırlı bir kullanım alanı vardır: *iş işle-*, *işleyü iş*, *işin işle-*, *iş küç işle- iş küç işlet-* vb. Bu nüshada *kıl*- fiilinin ve türevlerinin kullanımı daha yaygındır; fakat *iş küç kıl*- yapısı tespit edilmemiştir. Hami nüshasında yukarıdaki örneklere ek olarak *iş küç işle-*, *iş ködüg işle-* yer alır; *işle*- fiilinin kullanımının genişlediği görülür. Hami nüshasında yenicil olan *işle*- tercih edilmiştir.

odgurak “kesin, şüphesiz; tam” (Wilkens, 2021: 501) ve yakın eş anlamlısı *tétrü* “tam; doğru, dikkatli” (Wilkens, 2021: 710), *Maitrisimit*’te durum zarfı olarak kullanılan kelimelerdendir. İki nüshada da aynı fiillerle *tétrü* ve *odgurak* kelimelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Fakat *tétrü*’nün kullanım alanı daha geniştir. *tétrü*’nün *tétrü tıngla*, *tétrü ukar*, *tétrü körkitip*, *tétrü kelmiş*; *tétrü tering*, *tétrü közin*, *tétrü çıngaru* kullanımları varken *odgurak*; *odkurak ukar*, *odgurak ukar mu*, *ongalı odkurak uluş*, *odgurak uka yarlıkar erdi* vb. gibi sınırlı örnekte bulunur. Tabloda Sengim nüshasında *odgurak uk-*, Hami nüshasında *tétirü uk-* olarak ifade edilmiştir. *sakınu* zarf-fiili, iki nüshada da *tétrü* ile nitelenmiştir. Bu sebeple Hami nüshasındaki *tétirü*’nün, kelimenin geniş kullanım alanına bağlı olarak müstensih tercihi olduğu söylenebilir. Karahanlı Türkçesinde de *tétrü* yer almakta (*tétrü kör-* [KB 328]; *tétrü bak-* [DLT 412/323, 564/464]); *odgurak* bulunmamaktadır.

Maitrisimit’te Budizm’deki cennet-cehennem anlayışı, günah çıkarma, tövbe etme, *Mahāyāna-Hinayāna* mezheplerinden izler ve Budizm dininin Türk toplumunda uygulanışı hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Sengim ve Hami nüshalarının birbirini tamamlar nitelikte olması bu bilgilerin daha iyi anlaşılmasını sağlar. Öyle ki bir nüshada kullanılan diğerinde kullanılmayan kelimeler mevcuttur. Tüm kelime türlerinde bu eksiklikler olduğu gibi bilhassa sıfat, zarf ve ikilemelerdeki eksiklikler dikkat çeker. Dram niteliğinde olan eserde eksik ifadelerin bulunması anlatıdaki canlılığı azaltmaktadır. Hami nüshasının bazı yerlerinde Sengim nüshasındaki eksiklikler tamamlamıştır. Hami nüshasının, müstensihinin eserin mahiyetine, dönemin söz varlığına hakim olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda nüshaların birbirini tamamladığı, eksik kelime kullanımının anlatımı ne derece etkilediğini yansıtan bağlamlar bulunmaktadır.

Sengim Nüshası	Hami Nüshası
<i>ol dyan bilge biligingizke yükünür biz</i> (BT IX: 39r ₁₆₋₁₇ [113]) “O <i>dhyāna</i> (ve) bilgini-ze, saygıyla eğiliriz.”	<i>ol edgü dyan bilge biligingizke yükünür biz</i> (MaitrH XIV: 10r ₁₀₋₁₂ [34]) “O iyi <i>dh-yāna</i> (ve) bilgilinizde, saygıyla eğiliriz.”
<i>amti men öngreerek törülerke...</i> (BT IX: 148r ₂₀₋₂₂ [117]) “Şimdi ben daha önceki törelere ...”	<i>amti men öngreerek edgü törülerke</i> (MaitrHami 15.1a ₁₉₋₂₁ [360]) “Şimdi ben daha önceki iyi törelere ...”
<i>ol antag biş azun tınlıglarınng...</i> (BT IX: 150r ₁₉ [120]) “Böyle beş hayat (şeklindeki) canlıların...”	<i>ol antag türlüg biş ajun tınlıglarınng...</i> (MaitrHami 15.5a ₂₃₋₂₈ [369]) “Böyle türlü beş hayat (şeklindeki) canlıların...”
<i>... çkr svas̄tik nantikavrt atıg irü b(e)lgülerin...</i> (BT IX: 145r ₂₅₋₂₇ [110]) “... <i>cakra</i> , <i>svas̄tka</i> , <i>nandikāvarta</i> adlı işaretleri...”	<i>... çkr svstik nantikavrt irü belgülerin...</i> (MaitrHami 11.10b ₂₃₋₂₄ [299]) “... <i>cakra</i> , <i>svas̄tka</i> , <i>nandikāvarta</i> işaretleri...”
<i>... kaçığıları alku süzülmiş erür</i> (BT IX: 119v ₁₆ [57]) “...duyu organları tamamen temizlenmiştir.”	<i>... kaçığıları süzülmiş erür</i> (MaitrHami 11. 6b ₉₋₁₀ [289]) “...duyu organları temizlenmiştir.”
<i>...tözünlerin tıkmış teg tolu...</i> (BT IX: 2r ₁₉ [30])	<i>... tözünlerin kutlugların tıkmış teg...</i> (MaitrHami G.11b ₁₇₋₁₈ [38])

Eksik kelime kullanımı ikilemelerde de mevcuttur. Nüshalarda tüm ikileme çeşitlerini görmek mümkündür. İkilemelerin böylesine sık kullanımının nedenlerini, dönemle ilgili metinlerin çoğunun dinî içerikli olmasında aramak gerekir (Şen, 2014: 73). “yabancı + Türkçe” şeklinde oluşan ikilemelerde, ikinci kelime ilk kelimenin açıklayıcısı niteliğindedir. Yabancı kelimelerle beraber Türkçe kelimelerin de kullanımı, dini öğretmede ve yabancı kelimeleri tanıtmada oldukça kolaylık sağlamaktadır. Örneğin, Sengim nüshasında *kalp ödte* “zamanda₂” ikilemesinin ilk kelimesi *kalp* (< Skr. *kalpa*), ikinci kelimeyle açıklanmıştır. Hami nüshasında ikinci kelimeye ihtiyaç duyulmadığı görülür: *ötrü aya-gka tegimlig maitri bodisavat yerde turup ülgüsüz sansız asanki kalpte berü...* (MaitrHami 11.10b₁₅₋₁₈ [299]) “Sonra, saygıdeğer *Maitri Bodhisattva* yerden kalkıp sayısız₂ zamandan₂ beri...” Müstensihin bu kelimeyi halkın artık anladığını düşünerek bilinçli olarak yazmadığını ya da bu sebepten dolayı kısaltma amacıyla olduğu söylenebilir. Tekrara dayalı ikilemelerde de böyle bir kullanım mevcuttur: *ilki ilki ajunlarda kayu kayu erser...* (BT IX: 148v₁₁₋₁₁₂ [118]) “İlk₂ âlemlerde hangisi₂ ise...” ~ *ilki ajunlarda kayu kayu erser...* (MaitrHami 15.1b₁₁ [361]) “İlk âlemlerde hangisi₂ ise...” Bazen de ikilemelerin hiç yazılmadığı görülür: *isig özlerinte öngi ödürdüm*. (BT IX: 33r₁₉₋₂₀ [102]) “...canlarından₂ ayırdım.” ~ *yene yme isig özlerinte öngi ödürdüm*. (MaitrHami 10.2a₅₋₆ [254]) “Tekrar₂ canlarından₂ ayırdım.”

7. Sonuç

Bu çalışmada, klasik öncesi Uygur Türkçesi döneminden, klasik dönem Uygur Türkçesine geçiş eseri olarak değerlendirilen *Maitrismit*'in, Sengim ve Hami nüshaları ses, şekil ve söz varlığı bakımından karşılaştırılmış ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

I. Sengim nüshasının Türk Runik harfli yazıtlar ile dilsel açıdan benzerliği, bu nüshanın Hami nüshasına göre erken tarihli olduğunu destekler. Bağlantı ünlüsündeki /a/~ı/ nöbetleşmesinin Hami nüshasında daha fazla olduğu görülmüştür. Nüshalar, /ı~/u/; /i~/ü/ nöbetleşmesi hususunda ise düzensizdir. Yuvarlaklaşmanın, bilhassa komşu hecenin yuvarlak ünlüsünün tesiriyle gerçekleştiği görülmüştür. Çok az örnekte rastlanılan bu durum, iki nüshada da ağız özelliği olarak değerlendirilmelidir.

II. Ayrılma hâli eki, yükleme eki ve isimden sıfat yapan +IXg eklerinin iki nüshada da eskicil ve yenicil şekilleri bir arada kullanılmıştır. +DIn ekinin Hami nüshasında daha sık kullanılmış; Sengim nüshasında ayrılma işlevi çoğunlukla +DA eki ile yapılmıştır. İki nüsha da çokluk şahıs iyelik eklerinden sonra kullanılan +n yükleme eki bakımından eskicildir. Nüshalarda teklik ve çokluk şahıslarla da diğer adlarla da tespit edilen +nI eki ise, Hami nüshasında yenicil bir özellik arz eder. Nüshalar, yükleme hâli eki bakımından düzensizdir. *Maitrisimit*'te en sık kullanılan eklerden biri olan isimden sıfat yapan +IXg ekinin, +IIg ve +IUg varyantlarının kullanımı oldukça fazladır. Ek dudak uyumu bakımından düzenlidir.

III. Söz varlığı bölümünde, her iki nüshada da ödünç kelimeler yer alır; fakat bu kelimelerin sıklığı farklıdır. Sengim nüshasında Türkçeleştirme eğilimi daha yaygındır ve ödünçlenen kelimelerin ya Türkçe karşılığı üretilmiş ya da Türkçedeki eş anlamlısı kullanılmıştır. Dinî terminoloji Hami nüshasında, Sengim nüshasına göre kaynak dildeki şekline yakındır. Bu durum, Hami nüshasında Budizm'in benimsenip felsefi boyutunun anlaşılmasıyla paralellik gösterir.

IV. Hami nüshasında, müstensihin tutumu olarak serbest bir istinsah tekniği kullanılmıştır: Söz varlığındaki karşılaştırmalarda Sengim nüshasındaki *dyan* teriminin, Kumul nüshasında *edgü dyan* olarak pekiştirilmesi buna örnektir. Nitekim *dyan*, iyiliği de içinde barındıran dinî bir terimdir. Bu nüshada müstensihin Budist terminolojiye hakim olduğu, eserin Toharca aslını ve Sengim nüshasını görerek metin karşılaştırması yaptığı ileri sürülebilir.

V. Bazı cümlelerde, aynı kavram alanına ait Türkçe kelimenin yerine başka bir Türkçe kelimenin kullanıldığı cümlelere rastlanılmıştır (*baltu ~ badruk; bu ~ kayu* vb.). Bu rastlantılar, cümlelerin anlamında değişiklik yaratmasa da, müstensihin dil tutumunun metne yansıdığı sonucuna ulaştırır.

VI. *Maitrisimit* hakkında yapılan çalışmalarda araştırmacılar, Sengim nüshasının eskicil nüsha; Hami nüshasının kopya nüsha olduğu hususunda hemfikirdir. Eldeki çalışmada bu durum tekrar kanıtlanmış olmakla birlikte, Sengim nüshasındaki ağız özelliklerinin, klasik dönemde değerlendirilen Hami nüshasında da devam ettiği sonucuna ulaşılmıştır. İki nüsha da Runik harfli metinler, Maniheist metinler ve Budist metinlerin karakteristik özelliklerini taşır. Hami nüshasında geç dönem Uygur metinlerinin ses özelliklerine raslanmıştır. Hami nüshası, müstensihin tutumu sebebiyle farklı dil özelliklerine sahiptir.

VII. *Maitrisimit* nüshalarının karşılaştırılması, Uygur Türkçesinin dil gelişiminin izlenebilmesi açısından önemlidir. Dönemin karakteristik dil özellikleriyle beraber ağız özelliklerinin de tespit edilmesi, metnin Uygur Türkçesindeki yerini belirlemede yardımcı olacaktır.

Kısaltmalar

BarutçuLak	Barutcu Özönder, F. S. (1987)
BT III	Tezcan, S. (1974)
BT IX	Tekin, Ş. (1980)
BudApo	Geng, S., H.-J. Klimkeit ve J.P. Laut (1998)
Çin.	Çince
ETG	Gabain, A. v. (1995)
ETS	Arat, R. R. (2007)
IB	Tekin, T. (2019)
İTH	Hamilton, J.R. (1998)
KedimkiMaitr	Yusup, İ., Hoca, H.ve Kamberi, D. (1988)
MaitrH II	Shimin, G. (1980)
MaitrH V	Semet, A. ve Israpil, D. (2014)
MaitrH XIV	Shimin, G., H.-J. Klimkeit ve J. P. Laut (1992-1993)
MaitrH XXVI	Shimin, G., J. P. Laut ve G.-J. Pinault (2004)
MaitrHami	Shimin, G. (2009)

OTWF	Erdal, M. (1991)
Skr.	Sanskritçe
Soğd.	Soğdca
SH	Soothil, W. ve Hodous, L. (1937)
TSKS	Gülensoy, T. (2007)
TT I	Bang, W. ve Gabain, A. v. (1929).
TT X	Gabain, A. von (1959)
UW	Röhrborn, K. (2015)
VEWT	Räsänen, M. (1969)

Kaynaklar

- Ağca, F. (2021). *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arat, R.R. (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Bang, W. ve GABAIN A.v. (1929), *Türkische Turfan-Texte I*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Barutçu-Özönder, F. S. (1987), “Eski Türkçede Buddha’nın 32 Laksanası”, *TDAY-BELLETEN*, s. 11-33.
- Çağatay, S. (1978). *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*—“Maitrisimit” (s. 93-96), DTCF Yayınları, Ankara.
- Elverskog, J. (1997). *Uygur Buddhist Literature*. Silk Road Studies I. Turnhout: Brepols Publishers.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Boston: Brill Leiden.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation-I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Gabain A.v. (1959). *Türkische Turfan-Texte X, Das Avadāna des Dāmōns Ātavaka*. Berlin: Akademie Verlag.
- Gabain, A.v. (1961). “Der Buddhismus in Zentralasien”, *Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen*, The Netherland, Leiden, s. 496-574.
- Gabain, A.v. (1995). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hamilton, J.R. (1998). *İyi ve Kötü Kalpli Prens Öyküsü*. (çev. Vedat Köken). Ankara: TDK Yayınları.
- Kamberi, D. (2004). “Ortaçağ Uygur Maitrisimit El Yazmasının Tarih ve Düzenlenmesine Yeni Bir Yaklaşım”, *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, 20-26 Eylül 2004, c. 1, Ankara: TDK Yayınları, s. 1449-1502.
- Klimkeit, H. J. (2009). “Türk Orta Asyasında Budizm” (Çev: Mehmet T. Berbercan). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, s. 93-108.

- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* (2006). (Hazırlayan: Reşid Rahmeti Arat). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Laut, J.P. (1986). *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Laut, J.P. (2002). “Die “begangenen“ und “angehäuften“ Sünden Ein nur scheinbar verlorenes Fragment der Murtuker Handschrift der alttürkischen Maitrisimit”, *Religionsbegegnung und Kulturaustausch in Asien* Studien zum Gedenken an Hans Joachim Klimkeit: Ed; Wolfgang Gantke/Karl Hoheisel/Wassilios Klein, Wiesbaden, s.165-174+2.
- Laut, J. P. ve Wilkens, J. (2017). *Altürkische Handschriften: Teil III: Die Handschriftenfragmente der Maitrisimit aus Sängim und Murtuk in der Berliner Turfansammlung*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Mansuroğlu, M. (1958). “Maitrisimit: die alttürkische Version eines Werkes der buddhischen Vaibhaşıka-Schule (Budist Vaibhaşıka okuluna ait eski Türkçe bir versiyon)” Wiesbaden 1956. 113 levhalık tıpkıbasım. *İÜ-TDED*, 8, s. 136-138.
- Moerloose, E. (1980). “Sanskrit Loan Words In Uighur”, *Journal of Turkish Studies*, 4, s. 61-78.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Lexica Societatis Helsinki: Fenno-Ugricae.
- Röhrborn, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. II: Nomina – Pronomina – Partikeln. Teil 1: a – asvık. Neubearbeitung*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag,
- Röhrborn, K. (1994). “Die alttürkische Maitrisimit – Textbuch für theatralische Darstellungen?”, *MemoriaeMunusculum*, Gedenkband für Annemarie v. Gabain. Hrshh. Von. Klaus Röhrborn und Wolfgang Veenker, Wiesbaden: Harrassowitz, s. 99-103.
- Ruben, W. (2000). *Eski Metinlere Göre Budizm*. (Hazırlayan: Lütü Bozkurt). İstanbul: Okyanus Yayıncılık.
- Semet, A. ve Israpil D. (2014). “Das 5. Kapitel des Maitrisimit Nom Bitig Prophezeiung über die Macht des König Şaıkh (und) über die Würde von Buddha Maitreya”, *Kutadgu Nom Bitig Festschrift für Jens Peter Laut zum 60. Geburtstag*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s.523-553.
- Schilling, U. (2001). “Zur Bildung und Bedeutung von Paarformeln im Altürkischen” *TDiA*, 11, s. 153-170.
- Shimin, G. (1980). Qädımqi Uygurçä İptidayi Drama Piyesasi “Maitrisimit” (Hami Nushası)ning 2.Pärdäsi Häqqidiki Tätqıqat, *JTS* 4, s. 101-130.
- Shimin, G., Klimkeit, H. J. ve LAUT, P. (1998). Eine Buddhistische Apokalypse, Die Höllenkapitel (20-25), und die Schlußkapitel (26-27) der Hami-Handschrift der alttürkischen Maitrisimit, Unter Einbeziehung von Manuskriptteilen des Textes aus Sengim und Murtuk, *Abhandlungen Der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften*, Westdeutscher Verlag.
- Shimin, G., Klimkeit, H.J. ve Laut J.P. (1992-1993). “Der Gang zum Bodhi-Baum”. Das 14. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”, *Materialia Turcica*, 16, s. 25-47.
- Shimin, G. Laut, J.P. ve Pinault, G.J. (2004). “Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung (II): Struktur und Inhalt des 26. Kapitels”, *Studies on the Inner Asian Languages* 19 (2004), S. 29 – 94 + Plates III – XIII.

- Shimin, G. (2009). Study on the Uighur Maitrisimit (Hami Version). Pekin: Central University for Nationalities Press.
- Shimin, G. (2002). Budist Uygur Edebiyatı, (Çev: B. Bektaş ve M. Delikara), Türkler 3. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 786-798.
- Sertkaya, O.F. (1986a). “Maitrisimit Nom Bitig I.” *TDAY-B 1982-1983*, s. 253-271.
- Sertkaya, O.F. (1986b). “Maitrisimit Nom Bitig’in Hamı=Komul Yazması III” *TDAY-B 1982-1983*, 1986b, s. 275-280.
- Soothill, W.E. ve Hodous, L. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner.
- Şen, S. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Tekin, Ş. (1976). *Maytrisimit Burkancılarının Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tekin, Ş. (1992). “Eski Türkçe”, Türk Dünyası El Kitabı-II. Ankara: TKA E Yayınları, s. 69-119.
- Tekin, Ş. (1961). “Kitaplar Arasında–Maitrisimit” *İÜ-TDED*, 11, s. 143–144.
- Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit Nom Bitig, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule, Teil 1: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen*. Berlin: Akademie Verlag.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2019). *İrk Bitig*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tezcan, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sūtra*. Berlin: Akademie Verlag.
- Tezcan, S. (1978). “En Eski Türk Dili ve Yazını”, *Bilim, Kültür ve Öğreti Dili Olarak Türkçe*. s. 271-323, Ankara: TTK Yayınları.
- Tezcan, S. (1984). “Uygur Alfabesi”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 33. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, s. 121-126.
- Yusup, İ., Hoca, A. ve Kamberi, D. (1988). *Qādimki Uygur Yézikidiki Maitrisimit, [Chin.:] Hu-i-hu wen mi-lo-huichien-chi. 1*. Ürümçi: Şıncan Halk Neşriyatı.
- Wilkens, J. (2018). ““Yeni Gün” ve Maitrisimit Orta Asya Dinler Tarihinin Sorunları” (Çev. Sultan Tulu), *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2/1, s. 52-70.
- Wilkens, J. (2021). *Eski Uygurcannın El Sözlüğü-Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Zieme, P. (1994). “Review of Doerfer 1993”, *OLZ* 89, s. 570-574.
- Zieme, P. (2015). “Fragments of the Old Uighur Maitrisimit nom bitig in St. Petersburg, Helsinki and Berlin”, *Written Monuments of the Orient*, 1/1, s. 14-31.

Budist Uygur Metinlerindeki *pañcakāmaguṇa* Kavramı Üzerine Değerlendirmeler

Hasan İSİ*

SümeYra ALAN**

Giriş

Dünya üzerinde milyonlarca inanıra sahip Budizm, Hindistan'da Siddharta Gautama tarafından kurulmuş dinî bir öğretilerdir. Budizm; MÖ VI. yüzyılda Hindistan'da doğan, Brahman şekilciliğine ve kast sistemine karşı çıkan, soyut metafizik tartışmaları bir yana bırakarak duyguları kontrol etme, temizlenme, insanları eşit görme, insanlara ve diğer canlılara sevgi ve şefkat duyma gibi ilkelere dayanmaktadır (Tümer, 1992: 352). *Dharma* adı verilen 'öğreti' merkezinde, yaşamdaki acı, ıstırap ve tatminsizliğin kaynaklarını bulma ve bunları ortadan kaldırma amacını taşıyan Budizm, Buddha'ya dayalı bir inanç sistemine sahiptir. Bu inanç sistemi, aşırı dünyevileşme ve katı sofuluktan uzak durarak bir 'Orta Yol'¹ takip etme amacı doğrultusunda 'hakikat' kavramını hedeflemektedir. 'Orta Yol' kavramı temelinde Buddha'ya dayalı birçok ekol, dünya üzerinde çeşitli bölgelerde görülmüş; bu ekoller sahip oldukları kavramsal bakış açılarıyla Budist felsefenin doğuşuna ve gelişimine kaynaklık etmiştir. Nedensellik veya bağımlı varoluş yasası, dört temel hakikat, sekiz dilimli/aşamalı yol, kurtuluş, karma ve yeniden doğma kavramları temelinde gelişen Budist felsefe, temelde *nirvāṇa*'ya ulaşmayı ilke edinmiştir. Açgözlülük, nefret ve cehaletin 'sönme'si ile gerçekleşen *nirvāṇa*, Budist öğretinin temel amacıdır.

Budist felsefenin temel konularından biri de eldeki çalışmaya konu olan 'duyusal arzu/ şehvet' kavramıdır. Bu kavram, Sanskritçede *kāmaguṇa* (MW, 1899: 272) karşılığındadır. Terim, 'nesne zevki, arzusu; duyusal zevk; şehvet

* Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: hasanisi21@yahoo.com.tr, hasanisi@trabzon.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7269-3596.

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: sumeyra.alan@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4406-2022.

1 Sanskritçede Madhyama-pratipadā karşılığındaki 'Orta Yol' terimi, bir yandan aşırıca tamin bir yandan da aşırıca kendini düşürme durumundan kaçınarak aydınlanmayı kolaylaştırdığı söylenen felsefî bir terimdir (Encyclopedia Britannica, 'Middle Way' maddesi).

zevki; mükemmel zevk' anlamındadır (Wisdom Library, 'kāmaguṇa' maddesi). İfade, *kāma* (MW, 1899: 271) ve *guṇa* (MW, 1899: 357) sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmiştir. Sanskritçede *kāma* 'şehvet, istek' anlamlarına sahiptir. Çince *欲* *yu* ve Tibetçede 'dod pa karşılıklarındaki bu terim, özellikle 'cinsel arzu' kavramına işaret etmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 410; Keown, 2004: 135). Budizm'in *kāma* kavramına bakışı, olumsuz seviyededir. Budizm'de *kāma*, şehvetli nesnelere yönelik arzu ve ardından da bu şeylerden alınan zevk demektir. Bu nedenle, *kāma* aydınlanma yolunda büyük bir engel olarak kabul edilir. Budist felsefede *kāma*, üç tür arzu (*trṣṇā*) ve beş engel (*nivāraṇa*) arasında incelenir ve en önemli kirliliklerden (veya *āśrava*) biri olarak tanımlanır. Budistlere göre Māra, Buddha'nın meditasyon yaptığı Bodhi ağacının altında belirir ve Buddha'yı meditasyon durumundan çıkarmak için üç çekici kızını yollar. Buddha, beden zevklerinin cazibesine kapılmayarak uyanışa doğru ilerler (New World Encyclopedia, 'kama' maddesi). Sanskritçe *kāmaguṇa* ifadesini oluşturan *guṇa* ibaresine baktığımızda, terim 'nesne, kalite, özellik' (A Practical Sanskrit Dictionary, 'guṇa' maddesi; Wisdom Library, 'guṇa' maddesi) anlamlarına gelmektedir. İfade, bu anlamlar dışında 'manevi erdem' anlamında da görülmektedir. Budist felsefede bu kavram, bazen 'erdem; *puṇya*' ile bir tutulur. Dünyevi ödüllere veya daha iyi doğuşlara yol açan aydınlanma ile birlikte, manastırlar inşa etmek, *stūpa*lar dikirmek, resimler yaptırmak gibi vs. işler daha iyi bir yaşam kalitesine yol açabilecek erdemler olarak bu kavramın sınırları içerisinde yer almaktadır (Buswell & Lopez, 2014: 336). Grimes, *guṇa* kavramına dair kapsamlı bir inceleme yapmaktadır. Grimes'e göre, Hint düşünce sisteminde *guṇa* teriminin üç anlamı söz konusu olsa da terim, yaratılmış her şeyin doğasında var olan özellikleri belirleyen aydınlık, tutku ve cahillik doğanın üç temel niteliğini anlatan bir ifadedir (1996: 131).

Sanskritçede 'duyusal zevk' kavramının beş türü vardır. 'Beş fiziksel duyu ile ilişkili zevkler' karşılığındaki Sanskritçe *pañcakāmaguṇa* kavramı, Çince *五妙欲* *wumiaoyu* ve Tibetçede 'dod yon sna lnga olarak görülür. Terim, duyusal âlemin (*kāmadhātu*) beş niteliği: yani, hoşça giden *görsel nesnelere*, *sesler*, *kokular*, *tatlar* ve *somut nesnelere* olarak bilinmektedir. Buswell & Lopez'e göre, varlıklar duyusal âlemde bu beş arzuya bağlılık yoluyla yeniden doğarlar ve bu takıntılardan vazgeçerek meditatif özümseme (*dhyāna*) geliştirebilir; sübtıl âlemde (*rūpadhātu*) ve maddi olmayan âlemde (*arūpyadhātu*) yeniden doğarlar (2014: 336; 411; 614).

‘Beş duyu aracılığıyla elde edilecek şehvetli lezzetler’ anlamlı Sanskritçe *pañcakāmaguṇa* ifadesi, *rūpa* ‘renk’, *śabda* ‘ses’, *gandha* ‘koku’, *rasa* ‘tat/lezzet’ ve *sparsā* ‘dokunma/temas’ gibi unsurlardan oluşmaktadır. Zieme & Kara çalışmalarında ifadelerin içeriği hakkında bilgi verir: 1. *rūpa* ‘görme ve güzellik arzusu’; 2. *śabda* ‘ses ve müzik arzusu’; 3. *gandha* ‘koku alma arzusu’; 4. *rasa* ‘tatma arzusu’ ve 5. *sparsā* ‘dokunma arzusu’ (1978: 191). Bu beş duyu-sal arzu, Tibet Budist törenlerinde tanrıları onurlandırma amacıyla ‘beş duyunun sunuları’ olarak da adlandırılır. Bu sunular, bir ayna (biçim veya görüş duyusunu tatmin etmek için); bir zil veya telli bir müzik aleti (işitme duyusunu tatmin etmek için); tütsü veya kokulu çiçek (koku duyusunu tatmin etmek için); şeker, lor ile doldurulmuş bir deniz kabuğu veya kurbanlık kek *gtor-ma* (tat duyusunu tatmin etmek için); ve bir parça ipek kumaş (dokunma duyusunu tatmin etmek için) şeklindedir (Beer, 1999: 194; Tibetan Buddhist Encyclopedia, ‘dod-yon sna-linga’ maddesi). Ayrıca, bazı Budist metinlerde kavram, *danstan*, *şarkıdan*, *müzikten*, *enstrümanlı müzikten* ve *kadınlardan zevk* diye de sınıflandırılır (The Exposition of Karma Glossary, ‘pañcakāmaguṇa’ maddesi).

Beşli arzuya, beş elemente, duyu organlarına seslenen Sanskritçe *pañcakāmaguṇa*, *Dhyānibuddha*²lara da karşılık gelir (Zieme & Kara, 1978: 191). Beş duyu-sal sunu, beş duyu yetisi olarak Beş Buddha ile ilişkilidir. *Vairocana*, aynayla sembolize edilen görme yetisi; *Ratnasambhava*, ud veya zillerle sembolize edilen ses yetisi; *Amitabha*, tütsü veya parfümlü deniz kabuğu ile sembolize edilen koku alma yetisi; *Amoghasiddhi*, meyve ile sembolize edilen tat alma yetisi ve *Akṣobhya* ise ipek kumaşla sembolize edilen dokunma yetisi ve arzusunu temsil eder. Tibet Budizmi’nde bu beş şehvetli sunu, beş duyu nesnesini nitelik olarak taşıyan *beş adak tanrıçası grubunu* sembolize etmektedir (Beer, 1999: 194).

Bu yönüyle, eldeki çalışma Sanskritçede *pañcakāmaguṇa* karşılığındaki ‘beş duyuya dair zevk’ kavramının Budist Uygur metinlerindeki görünümünü ele almaktadır. Hakkında teorik bilgi verilen Sanskritçe *pañcakāma-*

2 Beş Meditasyon Buddhası, genellikle bir mañđala üzerinde birbiriyle ilişkili olarak gösterilen her biri bir bilgeliği temsil eden Buddha grubudur. Beş Dhyāni Buddha, bir ejderhaya binen ve Japonya’daki Shingon mezhebinde popüler olan beyaz renkli *Vairocana*, ata binen sarı *Ratnasambhava*; özellikle Japonya’da saygı duyulan kırmızı, vajrasıyla bir kartalın üzerine binen yeşil *Amoghasiddhi* ve de elinde vajra taşıyan ve bir file binen mavi *Akṣobhya* olarak görülmektedir (İsi, 2022: 106; McMahon, 2008: 162).

guṇa ifadesi, çalışmada Budist Uygur metinler tanıklığında beş başlığa ayrılmış, devamında ilgili kavramlar hakkında tematik ve dilsel inceleme yapılmıştır.

1. Budist Uygur Metinlerinde ‘Beş Arzu Duyusu’

Eski Türk düşünce sisteminde Budist felsefeye dair kavramlardan Sanskritçe *pañcakāmaguṇa* ifadesini Buddha dinini benimsemiş Uygurlar vasıtasıyla görmekteyiz. Eski Uygurcada bu terim, *béş küsençig*, *béş törlüg küsençig meñi*, *béş törlüg küsençig meñilig* ve *béş küsenç* terimleriyle karşılanmaktadır. İfadeyle alakalı olarak Wilkens sözlüğünde ‘beş istenilen şey, beş türlü istenilen sevinçler, beş türlü istenilen sevinçli’ anlamları verilmiştir (2021: 163, 164).

Kelimenin Eski Uygurca dışındaki diğer dillerde karşılığı şunlardır:

- **Uyg.** *béş küsençig~béş törlüg küsençig meñi~béş törlüg küsençig meñilig~béş küsenç* ‘beş istenilen şey, beş türlü istenilen sevinçler, beş türlü istenilen sevinçli’ (Wilkens, 2021: 163, 164)=**Skr.** *pañcakāmaguṇa* (Wilkens, 2021: 163; Zieme & Kara, 1978: 191)=**Çin.** 五空泽问我乐 *wū kōng zé wèn wǒ lè*, 五空澤問我樂 *wū kōng zé wèn wǒ lè* (Humanistic Buddhism Reader, ‘pañcakāmaguṇa’ maddesi)=**Tib.** *yon tan* (Kara & Zieme, 1976: 60), ‘*dod-pa lnga* (Zieme & Kara, 1978: 191), ‘*dod yon rnam lnga* (Tibetan Buddhist Encyclopedia, ‘*dod-yon sna-lnga*’ maddesi), ‘*dod pa’i yon tan lnga* (The Exposition of Karma Glossary, ‘pañcakāmaguṇa’ maddesi), *kun tu spyod* (Hopkins)=**Mo.** *törün tügeküy* ‘beş duyu organı’ (Lessing, 2003: 1735) ya da *tabun ‘beş’ + *küsem ‘beş arzu edilen, istenilen’ (Lessing, 2003: 803).

Eski Uygurca ifadeler, görüldüğü üzere Sanskritçe *pañcakāmaguṇa* teriminin birebir çevirisidir. Moğolcada ise *törün tügeküy* ‘beş duyu organı’ (Lessing, 2003: 1735) ifadesi içerisinde *nidun* ‘görme’, *çikin* ‘iştirme’, *habar* ‘koku alma’, *kelen* ‘tat alma’ ve *bey-e* ‘dokunma’ gibi (Lessing, 2003: 1716) gibi unsurlar söz konusudur. Eski Uygurcada olduğu gibi, Moğolcada da birebir çevirilerin hâkim olduğu görülmektedir.

Tanıklar

(1) *k(a)ltı alku midik partağçan tınl(ı)glar başlagsız üdınberü **bês törlüg küsençig meñilerke egrikgülük balguluk bolup altı yollarta evrilip tegzinip kamag açığı tarka emgeklerig teginirler aşayurlar*** “Öyle ki bütün ruhban sınıfından olmayan canlılar, ezelden beri beş tür arzu edilen mutluluklara karıştırılmış olup altı yollardan dönüp, bütün acı eziyet (ve) sıkıntıları kabullenirler, acı çekerler.” (Abitaki 533-537, 2021: 109, 268, 269).

(2) *anta basa yüüz yügerü erser azu yürekin kezigçe **bês törlüg küsençig meñilerig** ündürüp tapıngu ol* “Öyleyse, eğer mevcutlarsa, o zaman kişi kalpten, arzulanan beş tür mutluluğu ortaya çıkarmalı ve ona saygı duymalıdır.” (BT 7 A 708-710, 1976: 60).

(3) *monı monçulayu rasiyan üze tapınmak üze mantaltakı dévatalar kuvragı kamagun artokrak ögrip sevinip yéti uzéklig d(a)rni ünin eşidtürü turur sakınıp kentü öz yme yüüz yügerü sözleyü éliglerin tegzintürü **bês küsençlerig** küsemeklig mudurug kılgu ol* “Rasâyana ile böylesi bir sunu tertip edip *mañdaladaki* tüm Devataların sevindiğini, yedi heceli Dhāraṇī’nin sesinin işitildiğini düşünmelidir. Ayrıca kendi benliği ile konuşup ellerini kaldırarak beş arzuyu isteyen *mudrā*’yı gerçekleştirmelidir.” (BT 7 A 776-781, 1976: 62).

(4) *miñ yıllar ertginçe **bês törlüg küsençig meñilerig** teginseler* “Bin yıl geçtikten sonra, beş duyu arzusuna ulaştıklarında” (BT 25 2887-2888, 2007: 230, 231).

(5) *yene om sarva tatagada şiri çakira sanbara mandala sarva bira yogini urupa kama guna basira pusidi huñ a **şabda** kama guna **ganda** kama guna **rasa** kama guna **siparşa** kama guna **öñ ün yid tatig börtüg** bo tapıglar üze lénhua mudurnuñ soñınta öz öz mudurların kılıp **bês küsençigler** üze tapınur m(e)n sakingul taş tapıg tükedi* “Ayrıca, *om sarva tathāgata śrī cakrasaṃvara mañdala sarva vira yogini rūpa kāma guṇa vajra pūjite hūm āh śabda kāma guṇa gandha kāma guṇa rasa kāma guṇa sparśa kāma guṇa* denmelidir. Renk, ses, koku, tat ve dokunuş sunuları yoluyla, Lotus-Mudrā’nın sonunda her bir seferde *mudrā* oluşturulmalı ve *Beş Arzu*

yoluyla saygı gösteriyorum denmelidir. Dış sunu tamamlandı.”
(**Ölümler Kitabı 1403-1411**, 1978: 190, 191).

Eski Uygurca metinlere bakıldığında, (1) numaralı metinde Budist manastır dışındaki bireylerin çeşitli acı ve eziyet durumları neticesinde aydınlanma kurtuluşuna erişme arzusunda oldukları görülmekle birlikte, ‘beş arzu edilen mutluluk’ kavramı içerisinde kaldıkları da anlaşılmaktadır. (2) numaralı metinde yine Budist manastır dışındaki bireylerin ‘beş arzu edilen mutluluk’ terimini bırakmaları ve meditasyona odaklanmaları gerektiği anlatılmaktadır. Kavram, aydınlanmaya engel olarak görülmektedir. (3) numaralı metinde *Rasāyana* denilen içeceklerle başlayan sunu, bir *maṇḍala* ve görselleştirme törenini anlatmaktadır. Bu törende çeşitli sunular hazırlandıktan sonra, ‘beş arzu edilen mutluluk’ mudrâsı yapılır. Burada, hem görselleştirme hem de bir meditasyon durumu göze çarpmaktadır. (4) numaralı metinde beş duyu arzusunun ulaşma durumu ve yaşanacak süreç anlatılmaktadır. (5) numaralı metinde dış sunu adı sekiz geleneksel sunudan bahsedilerek ilgili ritüelde *dhāraṇī* ve *mudrā* icra edilerek *Beş Arzu* yoluyla ibadet söz konusudur.

Terimi oluşturan *küsenç* ve *küsençig* kelimelerine bakıldığında, Clauson, *küsenç* ‘arzu, istek’ ifadesini, *küse-n-* eylemine götürür (EDPT, 1972: 751). Aynı şekilde *küsençig* ifadesi üzerine de değerlendirmelerde bulunan Clauson kelimeyi *küsen-* fiiliyle ilişkili görür. Budist ve Manici çevre ile sınırlı bu kelime, görüldüğü üzere türemiş bir yapıdır (EDPT, 1972: 751). Gabain *küsençig* < *küsenç+çig* ‘arzu edilen, istenen’ (Gabain, 2007: 48) açılımını vermiştir. Gemalmaz ise ses olayıyla ifade için *kösenç+sig* > *kösençig* (hoş) olmuştur (1980: 23) açılımını vermiştir. Korkut (2021: 283), Gabain’e benzer şekilde *küsenç+çig* ‘arzu edilen, istenen’ açılımını vermiştir. Çelik ise (2018: 489) sözcükle alakalı *küsençig* < *küse-n-ç+sig* açılımını verir. Räsänen çalışmasında *küsenç* sözcüğünü *küse-n-ç* şeklinde ayırıp *küse-* eyleminin tarihî ve modern Türk dillerindeki karşılıklarına yer vermektedir (VEWT, 1969: 311, 312). EDAL’da terimler, *küse-* eylemine götürülür. EDAL yazarları, fiilin Moğolcada da görüldüğünü belirterek başta Altay dilleri olmak üzere, ilgili sözcüğü birçok dilde göstermiştir (2003: 829). Sevortyan çalışmasında ifadeleri *küse-* eylemine götürür. Kelime üzerine kapsamlı bir inceleme yapan Sevortyan’a göre, *küse-* eylemi Nogaycada ‘istek, arzu’ anlamında görülen *küs* sözcüğüne gitmektedir (ESTYa V, 1995: 135).

Kelimelerin kökenine yönelik görüşlerimiz şunlardır:

1. *küsenç* <*küs+e-n-(n)ç* ‘istek, arzu’
2. *küsençig* <*küs+e-n-(n)ç+sig* ‘istenilen, arzu edilen’

ESTYa V (1995: 135) tanıklığında ‘arzu, istek’ anlamlı *küs* sözcüğü ve devamında çeşitli eklerle genişletilmiş *küsenç* ve *küsençig* formları bilinen bir durumdur. *küse-n-(n)ç+sig* morfolojik açılımı özelinde +sIg eki ‘gibi, benzer’ anlamlarına gelen bir ektir (Coşar, 2016:1219). Burada ekin kalıplaşarak ‘sıfat’ oluşturduğu görülmektedir. *küs+e-n-(n)ç+sig* > *küsençig* ifadesinde çıkış noktası aynı olan /ç/ ve /s/ seslerinin yine çıkış noktası aynı /ç/ sesine dönmesi söz konusudur.

Yapılan değerlendirmelerden sonra, Budist bir terim olarak *küsenç* ve *küsençig* ifadelerine döndüğümüzde, *beş küsenç* ve *beş ... küsençig* terimleri Eski Uygur Türkçesinde Sanskritçe *pañcakāmaguṇa* ifadesini oluşturan *rūpa* ‘renk’, *śabda* ‘ses’, *gandha* ‘koku’, *rasa* ‘tat/lezzet’ ve *sparśa* ‘dokunma/temas’ gibi kavramları yansıtan örneklere sahiptir. Bu kavramlar, hem birebir çevrinin ürünü Türkçe karşılık hem de ödünçleme ilişkilerinin ürünü olarak Eski Uygur Türkçesine aktarılmış formlar olarak görülmektedir.

1. Rūpa

Sanskritçede *rūpa* ‘biçim’ anlamındaki terim, Vajrayāna Budizmi’ne göre *beş skandha*³’dan (kozmetik element) birine atıfta bulunur. Budistler, dünyanın beş kozmetik elementten yani *skandha*’dan oluştuğuna inanırlar. Bu unsurlar, kozmetik güçlerdir ve bir başlangıcı veya sonu yoktur. Bunlar, Vajrayāna

3 Sanskritçede *pañca skandha* ve Tibetçede *phung po lnga* karşılığındaki terim, Budist felsefeye göre beş psiko-fiziksel kümedir.

1. *rūpa-skandha* - biçim yığını
2. *vedana-skandha* - duyum yığını
3. *saṃjñā-skandha* - fikir yığını
4. *saṃskāra-skandha* - arzular, dilekler ve eğilimler yığını
5. *vijñāna-skandha* - bilinç yığını

Beş skandha, esasen hayatın her yönünün sürekli değişen deneyimlerin bir yığını olduğunu anlamak için bir yöntemdir. Gerçekten sağlam, kalıcı veya benzersiz olan tek bir yön yoktur. Evrende, her şey akış hâlinindedir. Her şey, birden fazla sebebe ve şarta bağlıdır. Budist felsefede, *skandhaların* özellikleri üzerine tefekkür ederek kendimizi kavramanın üstesinden gelebiliriz. Kendini kavrama, benzersiz, bağımsız ve kalıcı bir benlik kavramına bağlılıktır. Budist felsefede, ıstırapın temel nedeni, bu çarpık benlik görüşüne olan bağlılıktır. Bu nedenle, bu bağlılığı bırakarak kendimizi acı çekmekten kurtarabiliriz (Encyclopedia of Buddhism, ‘five skandhas’ maddesi).

Budizmi’nde beş *Dhyānibuddha* olarak tanrılaştırılır (Wisdom Library, ‘rupa’ maddesi).

Terim, Budist Uygur metinlerinde ödünçleme ilişkilerinin ürünü olarak Toharca B *rūpa* formundan Eski Uygurcaya *urupa* (Wilkens, 2021: 804) olarak geçmiştir. Eski Uygurca *öñ* sözcüğü ise, birebir Türkçe çevirinin ürünü bir terimdir.

- **Uyg. urupa** ‘biçim’ (Kara & Zieme, 1976: 60) <**Toch. B** *rūpa* (Wilkens, 2021: 804)<<**Skr.** *rūpa* (MW, 1899: 886; SH, 1937: 8)=**Çin.** 色 *sè* (SH, 1937: 8, 220)=**Tib.** *ngo bo, snang* (Hopkins)=**Mo.** *öngge(n), önge* (Wilkens, 2021: 533), *keb düri* ‘form, şekil, görünüş’ (Lessing, 2003: 699), *öñge baydal* ‘suret, biçim, görünüş’ (Lessing, 2003: 117), *düri* ‘şekil, biçim, görünüş’ (Lessing, 2003: 447), *dürsü(n)* ‘şekil, biçim, görünüş’ (Lessing, 2003: 448), *dürsülel* ‘şekil, biçim’ (Lessing, 2003: 449), *yañcu* ‘şekil, biçim, form’ (Lessing, 2003: 684), *kelberi* ‘biçim, form, şekil’ (Lessing, 2003: 712), *körüg* ‘biçim, suret, görünüş’ (Lessing, 2003: 777), *mayag* ‘biçim, kip, görünüş’ (Lessing, 2003: 817), *kelberi mayag* ‘şekil, biçim’ (Lessing, 2003: 818), *keb* ‘şekil, tip’ (Lessing, 2003: 699), *sil* ‘şekil, biçim, görünüş’ (Lessing, 2003: 1093), *sil baydal* ‘şekil, biçim, görünüş’ (Lessing, 2003: 1093), *sinçi* ‘görünüş, biçim, şekil’ (Lessing, 2003: 1106), *tölüb* ‘şekil, biçim’ (Lessing, 2003: 1286), *düri* ‘şekil, biçim, görünüş’ (Lessing, 2003: 1699), *öñge* ‘şekil, biçim’ (Lessing, 2003: 1726).
- **Uyg. öñ** ‘renk, yüz rengi, beniz, biçim, şekil, madde; renkli’ (Wilkens, 2021: 533)= **Skr.** *rūpa* (MW, 1899: 886; SH, 1937: 8)=**Çin.** 色 *sè* (SH, 1937: 8, 220)=**Tib.** *ngo bo, snang* (Hopkins)=**Mo.** *öngge(n), önge* (Wilkens, 2021: 533), *keb düri* ‘form, şekil, görünüş’ (Lessing, 2003: 699), *öñge baydal* ‘suret, biçim, görünüş’ (Lessing, 2003: 117), *düri* ‘şekil, biçim, görünüş’ (Lessing, 2003: 447), *dürsü(n)* ‘şekil, biçim, görünüş’ (Lessing, 2003: 448), *dürsülel* ‘şekil, biçim’ (Lessing, 2003: 449), *yañcu* ‘şekil, biçim, form’ (Lessing, 2003: 684), *kelberi* ‘biçim, form, şekil’ (Lessing, 2003: 712), *körüg* ‘biçim, suret, görünüş’ (Lessing, 2003: 777), *mayag* ‘biçim, kip, görünüş’ (Lessing, 2003: 817), *kelberi mayag* ‘şekil, biçim’ (Lessing, 2003: 818), *keb* ‘şekil, tip’ (Lessing, 2003: 699), *sil* ‘şekil, biçim, görünüş’

(Lessing, 2003: 1093), *sil baydal* ‘şekil, biçim, görünüş’ Lessing, 2003: 1093), *sinci* ‘görünüş, biçim, şekil’ (Lessing, 2003: 1106), *tö-lüb* ‘şekil, biçim’ (Lessing, 2003: 1286), *düri* ‘şekil, biçim, görünüş’ (Lessing, 2003: 1699), *öñge* ‘şekil, biçim’ (Lessing, 2003: 1726).

Eski Uygurca ifadeler, görüldüğü üzere Sanskritçe *urupa* teriminin birebir çevirisidir. Eski Uygurcada olduğu gibi, Moğolcada da birebir çevirilerin hâkim olduğu görülmektedir.

Tanıklar

(1) *birök öñ körk üze köreyin téser méni* “Şayet, form ve renk üzerine beni göreyim dese” (BT 1 B 204; D 232, 1971: 29, 41).

(2) *montın bolmış körksüz yavız öñler kişilerig korkitur ürkitür tép y(a)rılıkamış erür* “Bundan olmuş çirkin kötü yüzlere sahip kişileri korkutur, diye buyurmuştur.” (BT 2 1001-1003, 1971: 45).

(3) *uz körkle köñülke yaraşı öñli bod sınılı tiziglerke tükellig alku buluñ yınaklarta alku üdlerte kayu neçe yég üstünki öñler bar er-serler kértgünç köñülimiz üze tapınguluk oronlarka ötünür biz alıp teginip üzeliksiz yég üstünki sidilerig bérü yarlıkazunlar tép aya-sın koyug kavşurup öñnüñ mudurın kılıp oom sarva tatagada urupa kama guna vçıra puçiti a huñ tégü ol* “Şunu söylemeliyiz: Güzel ve şehvetli yüzlerin ve bedenlerin süslemelerine sahip tüm bölgelerde, her zaman en yüksek fikirler mevcutsa, imanımızla ibadet edebileceğimiz bu yerlere dönüyoruz. Adanmışlığımızı kabul etsinler ve bize eşsiz Siddhiler versinler! Avuç içlerini birleştirip bunları göğüste tuttuktan sonra, *om sarva tathāgata rūpa kāmagaṇa vajra pūjite āh hūm* demelidir” (BT 7 A 710-719, 1976: 60).

(4) *bo savıg eşidip öñi kırtışı tegşilip* “Bu sözü iştince yüz ifadesi değişip” (BT 13 12.155, 1985: 82).

(5) *öñ ün yıd tatıg bürtmek nomta yme enmez* “Renk, ses, koku, tat ve lezzet öğretilen gelmez.” (BT 28 B 279-280, 2010: 76, 77).

(6) *srotapan m(e)nsiz nomta enmişke öñ ün yıd tatıg bürtmek nomta yme enmez* “Srotāpanna, benlik olmayan öğretilen var olduğunda, renk, ses, koku, tat ve lezzet öğretilen gelmez.” (BT 28 D 052-054, 2010: 189, 190).

(7) *enilki öñ yapığlıg ölüm bodug noşın öñi tarkarıp* “İlkin *rūpa-kandha*, ölüm durumunu renk iksiriyle ortadan kaldırdığı için” (BT 37 DKPAM 399-400, 2016: 222).

(8) neçükleti övke nizvani **öñüg** kırtışığı artatguçı ol tép téser inçe bilmiş k(e)rgek “Biri öfkeli yüzü, nasıl yok eder? diye sorarsa, O zaman bunu böyle anlamalısın” (BT 37 9162-6164, 2016: 706, 707).

(9) yene om sarva tatabada şiri çakira sanbara mandala sarva bira yogini **urupa** kama guna basira pusidi huñ a şabda kama guna ganda kama guna rasa kama guna siparşa kama guna **öñ** ün yıd tatığı börtüg bo tapıglar üze lénhua mudurnuñ soñınta öz öz mudurların kılıp béş küsençigler üze tapınur m(e)n sakingul taş tapıg tükedi “Ayrıca, om sarva tathāgata śrī cakrasamvara mañdala sarva vira yogini rūpa kāma guṇa vajra pūjite hūm āh śabda kāma guṇa gandha kāma guṇa rasa kāma guṇa sparśa kāma guṇa denmelidir. Renk, ses, koku, tat ve dokunuş sunuları yoluyla, Lotus-Mudrā'nın sonunda her bir seferde *mudrā* oluşturulmalı ve *Beş Arzu* yoluyla saygı gösteriyorum denmelidir. Dış sunu tamamlandı.” (Ötüler Kitabı 1403-1411, 1978: 190, 191).

Eski Uygurca metinlere bakıldığında, Sanskritçe *rūpa* ifadesinin hem *urupa* hem de *öñ* formlarında ‘biçim, renk, form’ anlamlarına geldiği görülmektedir. (2), (3), (4) ve (8) numaralı metinlerde terimler, ‘yüz’ anlamında iken geriye kalan metinlerde ifadeler ‘şekil, biçim, form’ anlamlarıdır.

2. Şabda

Şabda, ‘konuşma sesi’ anlamında genellikle elektromanyetik dalgaları veya titreşim enerjisini ifade eder. Gramerciler için *şabda*, bir dil veya konuşma birimidir. Hindu ve yoga felsefesinde, ‘sözlü tanıklığı’ ifade eden *şabda*, *Mutlak Gerçeklik* veya *Brahman* hakkında bilgi edinmenin bir yolu olarak tanımlar. Bazı Yoga okullarında *şabda*, tüm yaratılış boyunca titreşen ses akımının ezoterik yönüdür. Ses; konuşma, mantralar veya müzik yoluyla duyulabilir. *Şabda*, iç ses, işitilebilir yaşam akışı veya kelime olarak da adlandırılır (Yogapedia, ‘şabda’ maddesi).

Terim, Budist Uygur metinlerinde ödünçleme ilişkilerinin ürünü olarak Sanskritçe *şabda* formundan Eski Uygurcaya *şabda* ve birebir Türkçe çevirinin ürünü olarak da *ün* formlarıyla görülmektedir.

- **Uyg. şabda “ses”** <Skr. *śabda* (MW, 1899: 1052; SH 1937: 461)=Çin. 聲 *shēng* (SH 1937: 461)=Tib. *sgra* (Hopkins)=Mo. *abiy-a(n)* ‘ses, seda’ (Lessing, 2003: 6), *ay* ‘ses, gürültü’ (Lessing, 2003: 32), *ay-a* ‘ses, nağme’ (Lessing, 2003: 36), *anir* ‘ses, yankı’ (Lessing, 2003: 74), *anir dagu* ‘ses, gürültü’ (Lessing, 2003: 74), *çimegen amir* ‘ses, gürültü’ (Lessing, 2003: 296), *çimege(n)* ‘ses, gürültü’ (Lessing, 2003: 296), *dagu çimegen* ‘ses, gürültü’ (Lessing, 2003: 296), *dagu(n)* ‘ses, gürültü’ (Lessing, 2003: 348), *egesig* ‘ses, ezgi, ton’ (Lessing, 2003: 476), *iragu* ‘ses, ahenk, ton’ (Lessing, 2003: 659), *sonushulañ* ‘ses’ (Lessing, 2003: 1129), *tonna* ‘ton, ses tonu’ (Lessing, 2003: 1273), *tüberge(n)* ‘ses, gürültü’ (Lessing, 2003: 1309), *dagu(n)* ‘ses’ (Lessing, 2003: 1698).
- **Uyg. ün** ‘ses, seda, ton, nağme, gürültü, patırtı, bağırma, (tavuk) gıdıklama, (böcek, arı) vızılı, vızıldama’ (Wilkens, 2021: 824)=Skr. *śabda* (MW, 1899: 1052; SH 1937: 461)=Çin. 聲 *shēng* (SH 1937: 461)=Tib. *sgra* (Hopkins)=Mo. *abiy-a(n)* ‘ses, seda’ (Lessing, 2003: 6), *ay* ‘ses, gürültü’ (Lessing, 2003: 32), *ay-a* ‘ses, nağme’ (Lessing, 2003: 36), *anir* ‘ses, yankı’ (Lessing, 2003: 74), *anir dagu* ‘ses, gürültü’ (Lessing, 2003: 74), *çimegen amir* ‘ses, gürültü’ (Lessing, 2003: 296), *çimege(n)* ‘ses, gürültü’ (Lessing, 2003: 296), *dagu çimegen* ‘ses, gürültü’ (Lessing, 2003: 296), *dagu(n)* ‘ses, gürültü’ (Lessing, 2003: 348), *egesig* ‘ses, ezgi, ton’ (Lessing, 2003: 476), *iragu* ‘ses, ahenk, ton’ (Lessing, 2003: 659), *sonushulañ* ‘ses’ (Lessing, 2003: 1129), *tonna* ‘ton, ses tonu’ (Lessing, 2003: 1273), *tüberge(n)* ‘ses, gürültü’ (Lessing, 2003: 1309), *dagu(n)* ‘ses’ (Lessing, 2003: 1698).

Eski Uygurca ifadeler, görüldüğü üzere Sanskritçe *śabda* teriminin birebir çevirisidir. Eski Uygurcada olduğu gibi, Moğolcada da birebir çevirilerin hâkim olduğu görülmektedir.

Tanıklar

(1) *sekiz on törlüg èyinki edgüler yme kurug ün ol* “80 küçük varlık da boş seslerdir.” (BT 1 B 131, 1971: 26).

(2) *kök kalıkta ün tilemiş teg ol* “Gökyüzünde ses, istemiş gibidir.” (BT 1 D 44, 1971: 32).

(3) *yükünür biz ulug ün üze ögdeçi atl(1)g t(e)ñri burhan kutıña* “Yüce ses üzerine sevimli Buddha saadetine saygıyla ibadet ederiz.” (BT 2 317-319, 1971: 27).

(4) *sundarè kızığ yölemsinip ün kötürüp katıg urlamsınu arıgımız sundarèni yağı mu èltdi* “Sundarī adlı kıza üzümlüp ağıt ve feryat yükseltip onu düşman mı kaçırdı diye” (BT 3 230-232, 1974: 38).

(5) *bırahmasıvar ıdok ezrua ünin toyınlarig okıyu inçe tèt yarlıkardı* “Brahma sesini rahiplere okuyup şöyle buyurdu.” (BT 3 481-482, 1974: 48).

(6) *t(e)ñrim bir törlüg oyunta sans(1)z tümen törlüg ün egzig üner* “Tanrım! Tek bir oyunda sayısız melodi türü oluşturulur.” (BT 5 391-393, 1975: 46).

(7) *alku buluñ yınaklarta alku üdlerte tutyaklıg tutyaksız edgülig yèg üstünki savlar köñülke yaraşı ünler neçe bar erserler kèrtgünc köñülümüz üze tapınguluk oronlarka ötünür biz alıp teginip üzeliksiz yèg üstünki sitilerig bèrü yarlıkazunlar tèt çañ vçır teprede oom sarva tatagada şabda kama guna vçıra puçiti a huñ tægü ol* “Şunu söylemek gerekir: İyi ve yüce Upādāna ve An-upādāna sözleri her yerde ve her zaman mevcuttur. Biz iman dolu kalbimizi, ibadet edilecek yerlere çeviriyoruz. Bize en yüce ve en eşsiz Siddhileri versinler! Zili ve Vajra’yı hareket ettirip om sarva tathāgata śabda kāmagaña vajra pūjite āh hūm demelidir” (BT 7 A 719-727, 1976: 60).

(8) *altı užèklig v(a)şırlıg ün egzig erür* “Bu altı heceli bir vajra sesidir.” (BT 8 B 145, 1977: 104).

(9) *ün egzigke tükelliglerniñ arasında yègi baştınkı erür* “Bu ses, bahşedilenlerin en iyisi ve ilkidir.” (BT 8 B 149, 1977: 104).

(10) *yatur erken taştırtın bir tavış tuvuş ün eşidilti* “Uyurken bir tıslama sesi işitildi.” (BT 25 47, 2007: 46, 47).

(11) *ünlerig barça ır takşut ünlerig eşidtürürler* “Sesleri, tüm şiir ve sözleri işittirirler.” (BT 25 1453-1454, 2007: 146, 147).

(13) *öñ ün yıd tatıg bürtmek nomta yme ènmez* “Renk, ses, koku, tat ve lezzet öğretilen gelmez.” (BT 28 B 279-280, 2010: 76, 77).

(14) *srotapan m(e)nsiz nomta ènmişke öñ ün yıd tatıg bürtmek nomta yme ènmez* “Srotāpanna, benlik olmayan öğretilerde var olduğunda, Renk, ses, koku, tat ve lezzet öğretilerden gelmez.” (BT 28 D 052-054, 2010: 189, 190).

(15) *yene om sarva tatagada şiri çakira sanbara mandala sarva bira yogini urupa kama guna basira pusidi huñ a şabda kama guna ganda kama guna rasa kama guna siparşa kama guna öñ ün yıd tatıg börtüg bo tapıglar üze lènhua mudurnuñ soñinta öz öz mudurların kılıp beş küsençigler üze tapınur m(e)n sakingul taş tapıg tükedi* “Ayrıca, *om sarva tathāgata śrī cakrasaṃvara maṇḍala sarva vira yogini rūpa kāma guṇa vajra pūjite hūṃ āh śabda kāma guṇa gandha kāma guṇa rasa kāma guṇa sparśa kāma guṇa* denmelidir. Renk, ses, koku, tat ve dokunuş sunuları yoluyla, Lotos-Mudrā’nın sonunda her bir seferde *mudrā* oluşturulmalı ve Beş Arzu yoluyla saygı gösteriyorum denmelidir. Dış sunu tamamlandı.” (Ölümler Kitabı 1403-1411, 1978: 190, 191).

Eski Uygurca metinlere bakıldığında, Sanskritçe *śabda* ifadesinin hem *şabdi* hem de *ün* formlarında ‘ses, ton’ anlamlarına geldiği görülmektedir. Tanıklanan tüm metinlerde terimler, ‘ses, seda, feryat vs.’ gibi anlamlara gelmektedir.

3. Gandha

Sanskritçede *gandha*, ‘tütsü, koku veya parfüm’ anlamlarındadır. Gandha, çiçekler ve kandiller gibi sunularla birlikte Buddha ve Budist topluluk için önemli adaklardandır. Eski Hindistan’da tütsünün vücuda sürülen bir deodorant olarak, oda spreyi olarak ve giysilere koku vermek için kullanılan geleneksel türleri vardır (The Soka Gakkai Dictionary of Buddhism, ‘gandha’ maddesi). Gandha, burun duyusuna aittir ve burun bilinci tarafından tanınır (Encyclopedia of Buddhism, ‘gandha’ maddesi). Terim, altı duyardan biri olarak Buddha’nın inanç ve bağlılığı teşvik eden habercilerinden biridir (SH, 1937: 318).

İfade, Budist Uygur metinlerinde ödünçleme ilişkilerinin ürünü olarak Sanskritçe *gandha* formundan Eski Uygurcaya *ganda* ve birebir Türkçe çevirinin ürünü olarak da *yıd* formlarıyla görülmektedir.

- **Uyg. ganda** ‘koku’ (Kara & Zieme, 1976: 60) < **Skr. gandha** (MW, 1899: 345; Kara & Zieme, 1976: 60) = Çin. 香 *xiāng* (SH, 1937: 318) = **Tib. dri** (Hopkins) = **Mo. agatay** ‘koku, güzel koku’ (Lessing, 2003: 22), *aṅkilg-a* ‘koku, güzel koku’ (Lessing, 2003: 72), *ünür* ‘koku, kokma, güzel koku, esans; koku alma duyusunun dış maddesi’ (Lessing, 2003: 1745).
- **Uyg. yid** ‘koku, güzel koku, tütsü kokusu, buhur kokusu, tütsü, buhur, koku maddesi, kokan madde; pis koku; kir, pislik; artık, kalıntı’ (Wilkins, 2021: 896) = **Skr. gandha** (Kara & Zieme, 1976: 60) = Çin. 香 *xiāng* (MW, 1899: 345; SH, 1937: 318) = **Tib. dri** (Hopkins) = **Mo. agatay** ‘koku, güzel koku’ (Lessing, 2003: 22), *aṅkilg-a* ‘koku, güzel koku’ (Lessing, 2003: 72), *ünür* ‘koku, kokma, güzel koku, esans; koku alma duyusunun dış maddesi’ (Lessing, 2003: 1745).

Eski Uygurca ifadeler, görüldüğü üzere Sanskritçe *gandha* teriminin birebir çevirisidir. Eski Uygurcada olduğu gibi, Moğolcada da birebir çevirilerin hâkim olduğu görülmektedir.

Tanıklar

(1) *anta basa tapıg uduglarıg amirta d(a)rni üze arıtıp suvabava darni üze kurug sakınıp kurugta oom a huñ uzèklertin suv buşı tapıg yungu suv hua çeçek tütsüg yula edgü yıdılıg suv pinbat aş oyun keñrek bolurlar yèg edgü erip kök kalikka tolu törütgü ol* “Ondan sonra, sunuları *Amṛta-Dhāraṇī* aracılığıyla arındırmalı, Svabhava-Dhāraṇī’den hareketle, bunları boş olarak düşünmeli, bu boşlukta *om āh hūm* hecelerini, güzel kokulu suyu, yıkanma için kullanılacak suyu, lotus çiçeğini, tütsüyü, kandili, yemek sunusunu, müzik ve davul sesini duymalı ve bunların iyi ve mükemmel olarak bunların gökyüzünü doldurduğunu hayal etmelidir.” (BT 7 A 449-457, 1976: 51).

(2) *alku buluñ yınaklarta alku üdlerte uragasara atlag çintanlı agarta ulatı köñülüg ögirtürdeçi kayu neçe edgü yıdılar bar erserler kèrtgünç köñülümüz üze tapınguluk oronlarka ötünür biz* “Şunu söylemek gerekir: Uragasāra adlı Candana-Agaru’da hoş kokular her yerde bulunursa biz her zaman ibadet edilecek yerlere inancımızı

çeviririz. Adanmışlığımızı kabul etmeye lütfetsinler ve bize eşsiz Siddhiler versinler! Avuç içlerini göğüste birleştirip işaret parmaklarını, başparmağa değdirip güzel kokulu suyun döküleceği yarım müzik aleti olarak kullanılan salyangoz kabuğunun *mudrā*'sını gerçekleştirip *om sarva tathāgata gandha kāmagaṇa vajra pūjite āh hūm* demelidir” (BT 7 A 728-738, Kara ve Zieme 1976: 61).

(3) *yaṇī arig tapig udug kılguluk idişler kergæk altun kümüş bışığı tuç labay özeki kaş taş sırıçga ıgaçta ulatı bo idişlerde üküş törlüg adrok adrok aş içgüler sukup takı adın edgü yıd yıpar hua çeçek arig yıdlıg yıparlıg suv yaruk yula montag t(a)varlarıg küçi yetmişçe anutup mantal içinte tizip tañıp tapıg udug kılmış kergæk* “Saf sunular için yeni kaplar gerekli: Bunlar, altın, gümüş, bakır, deniz kabuğu, yeşim, cam, ahşaptan yapılmış olabilir. Bu kaplara her türden mükemmel yiyecek ve içecek doldurulmalı, ayrıca güzel kokular, çiçekler, güzel kokulu su, ışıldayan meşaleler, güç yettiğince hazırlanmalı ve Mañdala’ya getirilmelidir. Ve böylece, sunu ibadeti yerine getirilmiş olur.” (BT 23 D 019-025, 2005: 70, 71).

(4) *öj ün yıd tatıg bürtmek nomta yme ènmez* “Renk, ses, koku, tat ve lezzet öğretiden gelmez.” (BT 28 B 279-280, 2010: 76, 77).

(5) *srotapan m(e)nsiz nomta ènmişke öj ün yıd tatıg bürtmek nomta yme ènmez* “Srotāpanna, benlik olmayan öğretide var olduğunda, Renk, ses, koku, tat ve lezzet öğretiden gelmez.” (BT 28 D 052-054, 2010: 189, 190).

(6) *azuça okısarlar ulatı bititmiş nomın evte barkta tutup hua yavışgular üze küsi tütsügler üze psaklar üze yinçge uvşak edgü yıd yıparta ulatılar üze tapınsarlar udunsarlar ol tınl(1)glarınıñ özleri yaşları alkınmış erser yme yüz yaşagaylar* “Okuyun, ya da kopyalanmış olanı evde tutup çiçeklerle, tütsülerle, çelenklerle ya da güzel, küçük ve değerli kokularla ona ibadet ediniz. Bu canlıların kendilerinin ömrü tükenmiş ise, bunlar yüz yıl yaşayacaklar.” (BT 36 A 026-034, Yakup 2016: 50, 51).

(7) *t(e)rk tavgag bo töpö tilgen èligi atl(1)g sudurlarınıñ hartayı d(a)rni nomug çuza üze bititip yıdlıg yıparlıg suvka tokıp içser* “Hemen hızlıca bu “Töpö Tilgen Èligi” adlı sūtraların özü olan Dhā-

rañī-Sūtra zincifre ile yazılıp kokulu suya konup içilirse,” (Fo ding xin da tuo luo ni 029-032, 2021: 57, 94).

(8) *yene om sarva tatagada şiri çakira sanbara mandala sarva bira yogini urupa kama guna basira pusidi huñ a şabda kama guna gan-da kama guna rasa kama guna siparşa kama guna öñ ün yid tatıg börtüg bo tapıglar üze lènhua mudurnuñ soñınta öz öz mudurların kılıp bés küsençigler üze tapınur m(e)n sakingul taş tapıg tükedi* “Ayrıca, *om sarva tathāgata śrī cakrasamvara mañḍala sarva vira yogini rūpa kāma guṇa vajra pūjite hūṃ āh śabda kāma guṇa gandha kāma guṇa rasa kāma guṇa sparśa kāma guṇa* denmelidir. Renk, ses, koku, tat ve dokunuş sunuları yoluyla, Lotos-Mudrā’nın sonunda her bir seferde mudrā oluşturulmalı ve Beş Arzu yoluyla saygı gösteriyorum denmelidir. Dış sunu tamamlandı.” (Ölümler Kitabı 1403-1411, 1978: 190, 191).

Eski Uygurca metinlere bakıldığında, Sanskritçe *gandha* ifadesinin hem *ganda* hem de *yid* formlarında ‘koku, güzel koku’ anlamlarına geldiği görülmektedir. Ağırlıklı olarak tercih edilen birebir çevirinin ürünü *yid* ifadesidir. Tanıklanan metinlere bakıldığında, Sanskritçe *gandha* karşılığındaki terimlerin ‘koku’ anlamını verdikleri, birlikte kullanıldıkları sözcüklerle birlikte ‘güzel koku, güzel kokulu su’ karşılığında terimler türettikleri görülmektedir.

4. Rasa

Terim, Sanskritçede ‘tat, öz, lezzet’ anlamlarındadır. Hint estetiğinde *rasa*, görsel, edebi veya performans eserinin temel bir unsurudur. Bu terim, insani duyguların içselliği olarak bir tefekkür soyutlamasıdır (Encyclopedia Britannica, ‘rasa’ maddesi). Manevi olarak bu terim, insan deneyiminin özüne yani insan hayatını yöneten duygulara atıfta bulunur. Tantrik gelenekte *rasa*, dokuz temel insan duygusunu tanımlar. Ancak yoga pratiğinde bu *rasalardan* sadece üçünün temel olduğu kabul edilir: *vira rasa* (nefesi, zihni ve bedeni kontrol etme gücü), *shanti rasa* (dengenin dinginliğini) ve *sringara rasa* (yoga yoluyla elde edilen ruhsal ve fiziksel birlik). Bir *rasa*, insan duygularının enerjisini temsil eder. Bu enerji, olumlu ya da olumsuz, kişinin ruhsal ve fiziksel sağlığını doğrudan etkiler. Bu nedenle, Yogiler için büyük endişe kaynağıdır (Yogapedia, ‘rasa’ maddesi).

İfade, Budist Uygur metinlerinde ödünçleme ilişkilerinin ürünü olarak Sanskritçe *rasa* formundan Eski Uygurcaya *raza* ve birebir Türkçe çevirinin ürünü olarak da *tatig* formlarıyla görülmektedir.

- **Uyg. *raza*** “tat; lezzet” (Kara & Zieme, 1976: 60) < **Skr. *rasa*** (MW, 1899: 869b; Kara & Zieme, 1976: 60; SH, 1937: 252) = **Çin. 味 *wèi*** (SH, 1937: 252) = **Tib. *khu ba*** (Hopkins) = **Mo. *amta(n)*** ‘tat, lezzet, ilgi, alaka’ (Lessing, 2003: 63), *amta(n) simte* ‘tat, lezzet’ (Lessing, 2003: 63), *amtalal* ‘güzel tat, lezzet’ (Lessing, 2003: 63), *amtasil* ‘tat, beğeni, düşkünlük’ (Lessing, 2003: 63), *tagas* ‘tat, memnuniyet’ (Lessing, 2003: 1183), *amtan* ‘tat, tat alma, tadına bakma’ (Lessing, 2003: 1183).
- **Uyg. *tatig*** ‘tat, yedi Dhātu’dan biri, tat alma duyusu, meyve suyu, esans; vücut sıvısı, serum’ (Wilkens, 2021: 683) = **Skr. *rasa*** (MW, 1899: 869b; Kara & Zieme, 1976: 60; SH, 1937: 252) = **Çin. 味 *wèi*** (SH, 1937: 252) = **Tib. *khu ba*** (Hopkins) = **Mo. *amta(n)*** ‘tat, lezzet, ilgi, alaka’ (Lessing, 2003: 63), *amta(n) simte* ‘tat, lezzet’ (Lessing, 2003: 63), *amtalal* ‘güzel tat, lezzet’ (Lessing, 2003: 63), *amtasil* ‘tat, beğeni, düşkünlük’ (Lessing, 2003: 63), *tagas* ‘tat, memnuniyet’ (Lessing, 2003: 1183), *amtan* ‘tat, tat alma, tadına bakma’ (Lessing, 2003: 1183).

Eski Uygurca ifadeler, görüldüğü üzere Sanskritçe *rasa* teriminin birebir çevirisidir. Eski Uygurcada olduğu gibi, Moğolcada da birebir çevirilerin hâkim olduğu görülmektedir.

Tanıklar

(1) *bahşımıñ öz tözi çintamani teg erür işin tüpükdürüp beş türk-lüglerke tükellig bolsar yme ikisiz uğuştta yintem bir tatıglıg kılta-çı tolu tegirmi taloyka öge yükünürmen* “İşini tamamlayıp beş güçlülere tamamen ulaşırsa da, *dhātu*’da her zaman bir tat sağlayan Guru’nun kendi esası gibidir, dolu değirmi okyanusu överek saygıda bulunurum (Bahşı Ögdisi 020-023, 1998: 265, 266, 271).

(2) *yme yitip yokadıp nomlug rasayan tatıglıg bulup bilge biliglig közleri açılıp* “Ve Dharma nektarının tadına varacaklar; bilgelik gözleri açılacak” (BT 2 759-761, 1971: 38).

(3) *alku buluñ yıñaklarta alku üdlerte **tatıgka** küçke küsünke tükel- lig etözüg köñülüg üklitdeçi kayu neçe yèg üstünki tatıglar bar erseler kèrtgüñç köñülümüz üze tapınguluk oronlarka ötünür biz alıp teginip üzeliksiz yèg üstünki sitilerig bèrü yarlıkazunlar tèt ayıdı tèmışteki aşnıñ mudurın kılıp oom sarva tatagada raza kama guna vçıra puçiti a huñ tægü ol* “Şunu söylemeliyiz: Zevk ve güç bakımından mükemmel, beden ve zihni memnun eden en yüksek lezzetler hangi bölgede ise biz her zaman ibadet edilecek yerlere inancımızı çeviriyoruz. Adanmışlığımızı kabul etmeye lütfetsinler ve bize eşsiz Siddhiler versinler! Kişi ... isimli *mudrā*’yı icra etmeli ve *om sarva tathāgata rasa kāmagaña vajra pūjite āh hūm* demelidir” (BT VII A 739-745c, 1976: 62).

(4) *öñ ün yıd **tatıg** bürtmek nomta yme ènmez* “Renk, ses, koku, tat ve lezzet öğretilen gelmez.” (BT 28 B 279-280, 2010: 76, 77).

(5) *srotapan m(e)nsiz nomta ènmişke öñ ün yıd **tatıg** bürtmek nomta yme ènmez* “Srotāpanna, benlik olmayan öğretilen var olduğunda, Renk, ses, koku, tat ve lezzet öğretilen gelmez.” (BT 28 D 052-054, 2010: 189, 190).

(6) *okşatı yürüñ öñlüg **tatıgı** mirka okşatı aşvant bolmışın sakingu ol* “Beyaz renkte bir arı gibi Aśvattha ağacına dönüştüğünü hayal etmelisin.” (BT 36 H 112-114, 2016: 191).

(7) *monçulayu öñ yıdka siñmiş üdte yıd **tatıgka** siñmişte ulatı birer belgü bolmışında bışurunguluk keziglerin şaşurmadın öñdün yoridaçı üç nomlar yügerü bışurunguluk mahamuduranı bışurungu ol* “Böylece, renk kokuya ve koku da tada battığında, birer birer alametler ortaya çıkarak sırasını şaşırmadan ilerleyen üç Dharma eşliğinde Mahāmudrā’nın farkına varılmalıdır.” (Ölümler Kitabı 150-154, 1978: 70, 71).

(8) *yene om sarva tatagada şiri çakira sanbara mandala sarva bira yogini urupa kama guna basira pusidi huñ a şabda kama guna ganda kama guna **rasa** kama guna siparşa kama guna öñ ün yıd **tatıg** börtüg bo tapıglar üze lènhua mudurnuñ soñında öz öz mudurların kılıp bés küsençigler üze tapınur m(e)n sakingul taş tapıg tükedi* “Ayrıca, *om sarva tathāgata śrī cakrasamvara mañdala sarva vira*

yogini rūpa kāma guṇa vajra pūjite hūṃ āh śabda kāma guṇa gandha kāma guṇa rasa kāma guṇa sparśa kāma guṇa denmelidir. Renk, ses, koku, tat ve dokunuş sunuları yoluyla, Lotos-Mudrā'nın sonunda her bir seferde *mudrā* oluşturulmalı ve *Beş Arzu* yoluyla saygı gösteriyorum denmelidir. Dış sunu tamamlandı.” (Ölümler Kitabı 1403-1411, 1978: 190, 191).

Eski Uygurca metinlere bakıldığında, Sanskritçe *rasa* ifadesinin hem *raza* hem de *yıd* formlarında ‘tat, esans’ anlamlarına geldiği görülmektedir. Ağırlıklı olarak tercih edilen birebir çevirinin ürünü *tatig* ifadesidir. Tanıklanan metinlere bakıldığında, ‘tat, lezzet’ anlamına geldikleri, birlikte kullanıldıkları sözcükler bağlamında metafor olarak *Dharma tadı* vs. gibi örneklerle görüldükleri anlaşılmaktadır.

5. Sparśa

‘Dokunma’ anlamına gelen Sanskritçe *sparśa* ifadesi, maddi nesnelere dokunmayı ifade eder. Terim, Budist bir kavram olarak ‘duyu izlenimi’ anlamına gelir ve fiziksel dünyadaki nesnelere algılamak için kullanılan yetenekleri tanımlar. Bu duyu kavramı, nesne, nesnenin duygusu ve söz konusu nesneyi algılama yeteneğinin bilinci gibi üç alt kavramı bir araya getirir. *Sparśa*, maddi dünyada duyusal duyguyu nasıl deneyimlediğimizi anlamak ve kavramak için bir çerçeve sağlar. Bir nesne algılandığında, duyular nesnenin farkına varmak için harekete geçirilir ve bilinç nesneyi algılamak için genişler (Yogapedia, ‘sparsa’ maddesi).

İfade, Budist Uygur metinlerinde ödünçleme ilişkilerinin ürünü olarak Sanskritçe *sparśa* formundan Eski Uygurcaya *siparş* ve birebir Türkçe çevirinin ürünü olarak da *büritmek~bürtmek* ve *büritig~bürtüg* formlarıyla görülmektedir.

- **Uyg. siparş** “dokunma/temas” (SH, 1937: 42)<**Skr.** *sparśa* (MW, 1899: 1269; SH, 1937: 42)=**Çin.** 觸 *chù* (SH, 1937: 42), 觸支 *chū zhī* (Digital Dictionary of Buddhism, ‘sparśa’ maddesi)=**Tib.** *reg pa* (Hopkins)=**Mo.** *mederel* ‘his, sezgi, duyu, bilinç; dokunma duygusu’ (Lessing, 2003: 833), *temteril* ‘dokunma, duyma, hissetme’ (Lessing, 2003: 1235).
- **Uyg. büritmek~bürtmek ve büritig~bürtüg** ‘dokunma, temas’ (Wilkins, 2021: 213)=**Skr.** *sparśa* (SH, 1937: 42)=**Çin.** 觸 *chù* (MW,

1899: 1269; SH, 1937: 42), 觸支 *chù zhī* (Digital Dictionary of Buddhism, ‘sparśa’ maddesi)=**Tib.** *reg pa* (Hopkins)=**Mo.** *mederel* ‘his, sezgi, duygu, bilinç; dokunma duyusu’ (Lessing, 2003: 833), *temteril* ‘dokunma, duyma, hissetme’ (Lessing, 2003: 1235).

Eski Uygurca ifadeler, görüldüğü üzere Sanskritçe *sparśa* teriminin birebir çevirisidir. Eski Uygurcada olduğu gibi, Moğolcada da birebir çevirilerin hâkim olduğu görülmektedir. Zikredilen bu terimler dışında, birebir çevirinin ürünü Türkçe *özge alınguluk* terimi de söz konusudur. Terim, Sanskritçe *sparśa* ifadesinin eşdeğeri olarak ‘kendine alma, dokunma’ anlamlarına gelmektedir (Wilkens, 2021: 547).

Tanıklar

(1) *öj ün yıd tatıg bürıtıg* ... “... renk, ses, koku, tat ve temas ...” (AYS 300a/28, 1994: 188).

(2) *alku buluñ yınaklarta alku üdlerte yıllıg yumşak erip köñülke yaraşı etözüg köñülüg ögirtdürdeçi kayu neçe yèg adrok bürıtıgler bar ersepler kèrtgünç köñülümüz üze tapınguluk oronlarka ötünür biz alıp teginip üzeliksiz sitilerig bèrù yarlıkazunlar tèt iki èligin kuçar osuglug bürıtıgñiñ mudurın kılıp oom sarva tatabada sipars kama guna vçıra puçiti a huñ tægü ol* “Şunu söylemeliyiz: yumuşak olan, zihni onaylayan, bedeni memnun eden ve her yerde ve her zaman var olan iyi ve mükemmel dokunuşlar nerede ise, biz her zaman ibadet edilecek yerlere inancımızı çeviriyoruz. Adanmışlığımızı kabul etmeye lütfetsinler ve bize eşsiz Siddhiler versinler, diyerek iki elini kucaklayıp *mudrā*’yı icra etmeli ve *oñ sarva tathāgata sparśa kāmagaña vajra pūjite āh hūñ* demelidir.” (BT 7 A 745c-748, 1976: 62).

(3) *bı bıçgu aguluğ yavız ot üze artokrak emgetdeçilerinij bürütüglerin bürtmelim* “Bıçaklarla, zehirli ve pis otlarla büyük zarar verenlerin dokunuşlarına dokunmayacağız.” (BT 25 3757-3759, 2007: 278, 279).

(4) *açmak usmak emgenmek sıkılmak alku kamag bürütüglerig bürtmelim* “Açlık, susuzluk, ıstırap gibi tüm dokunuşlara dokunmak istemiyoruz.” (BT 25 3759-3761, 2007: 278, 279).

(5) *karımak iglemek ölmekte ulatı emgeksiz **bürtmekig** uzatı bürtelim* “Yaşlanmanın, hasta olmanın, ölmenin acılarını yaşamamış dokunuşlara hep dokunmak istiyoruz.” (BT 25 3775-3777, 2007: 278, 279).

(6) *kamag bodis(a)t(a)vlar birle nomug tınlamaklıg **bürtmeklerig** uzatı bürtelim* “(Saf topraklarda kişinin) Bodhisattvaları taklit ettiği, istediği gibi davranıp öğretiyi duyduğu dokunuşlara her zaman dokunmak isteriz.” (BT 25 3778-3780, 2007: 278, 279).

(7) *büritmekke nomka tayanmış sakınçka köñül öritmegülük ol* “Temasa ve öğretiye dayalı düşünceye gönül vermek lazım.” (BT 28 B 374-375, 2010: 84, 85).

(8) *öñ ün yıd tatıg **bürtmek** nomta yme ènmez* “Renk, ses, koku, tat ve lezzet öğretiden gelmez.” (BT 28 B 279-280, 2010: 76, 77).

(9) *srotapan m(e)nsiz nomta ènmişke öñ ün yıd tatıg **bürtmek** nomta yme ènmez* “Srotāpanna, benlik olmayan öğretilerde var olduğunda, renk, ses, koku, tat ve lezzet öğretiden gelmez.” (BT 28 D 052-054, 2010: 189, 190).

(10) *yene om sarva tatagada şiri çakira sanbara mandala sarva bira yogini urupa kama guna basira pusidi huñ a şabda kama guna ganda kama guna rasa kama guna siparşa kama guna öñ ün yıd tatıg **bürtüg** bo tapıglar üze lènhua mudurnuñ soñınta öz öz mudurların kılıp bés küsençigler üze tapınur m(e)n sakıngul taş tapıg tükedi* “Ayrıca, om sarva tathāgata śrī cakrasamvara maṇḍala sarva vira yogini rūpa kāma guṇa vajra pūjite hūṃ āh śabda kāma guṇa gandha kāma guṇa rasa kāma guṇa sparśa kāma guṇa denmelidir. Renk, ses, koku, tat ve dokunuş sunuları yoluyla, Lotos-Mudrā'nın sonunda her bir seferde Mudrā oluşturulmalı ve Beş Arzu yoluyla saygı gösteriyorum denmelidir. Dış sunu tamamlandı.” (Ölümler Kitabı 1403-1411, 1978: 190, 191).

(11) *bürtmekdin yılgıladaçı ol tēp tēmeki erser köñül köñüldekiler birle bürtüşüp yég adrok tıtaglarka tuş kılur* “Temasla (Skr. sparśa) bir araya gelecek demek ise, gönül gönüldekiler (Skr. citta-caitta) ile irtibata geçip mükemmel sebeplere denk geldiği içindir. Duygudan (Skr. vedanā) çekilecek demek ise, duygu (Skr. vedanā) öğretiyi kendine alıp gönülde kıldığı içindir.” (Uzunkaya 221-224, 2020: 106, 107, 138).

Eski Uygurca metinlere bakıldığında, Sanskritçe *sparsā* ifadesinin hem *siparş* hem de *büritmek~bürtmek* ve *büritig~bürtüg* formlarında ‘temas, dokunma’ anlamlarına geldiği görülmektedir. Ağırlıklı olarak tercih edilen birebir çevirinin ürünü *büritmek~bürtmek* ve *büritig~bürtüg* ifadeleridir. Tanıklanan metinlere bakıldığında, terimin ‘beş fiziksel duyu ile ilişkili zevkler’ içerisinde ‘temas, dokunma duygusu’ kavram alanına işaret ettiği görülmektedir.

Sonuç

Eski Türk dinî söz varlığının kapsamlı ürünleri Budizm, Manihaizm ve İslamiyet gibi öğreti ve dinler temelinde yazılı belgelerle görülmektedir. Eski Türk dinî kültürünün temel taşlarından Uygurların özellikle Buddha dinine dayalı ortaya koyduğu ürünlerle geliştirdikleri Türk dinî terminolojisi, bünyesinde Buddha dinine özgü birçok felsefi kavramı barındırmaktadır. Bu kavramlardan biri de Sanskritçede *pañcakāmaguṇa* kavramının Budist Uygur metinlerinde *béş küsençig~béş törlüg küsençig meñi~béş törlüg küsençig meñilig~béş küsenç* şeklinde görülen karşılıklarıdır. ‘Beş duyuya dayalı zevk’ anlamlı bu terim, kendi içerisinde beş unsurdan oluşmaktadır. Beş elementi, beş duyu organını ve de Beş Meditasyon Buddhasını da temsil eden Sanskritçe *pañcakāmaguṇa* kavramı, Budist Uygurlar özelinde felsefi bir zemine sahiptir. Eski Uygurcada *béş küsençig~béş törlüg küsençig meñi~béş törlüg küsençig meñilig~béş küsenç* şeklinde temsil edilen bu kavram, Budist rahipler tarafından oluşturulan tercüme heyeti içerisinde doğrudan birebir çevirinin ürünü Türkçe ifadeler olarak ortaya konmuştur. Bu durum, Budist Uygur bilginlerinin Türk dilini yabancı etkilere karşı ‘Türkçe bilinci’ ile koruduklarını göstermektedir. Genellikle iki ya da üç dilli Budist Uygur rahiplerinin sahip oldukları bu Türkçe bilinci, Eski Uygurcada *pañcakāmaguṇa* terimini oluşturan beş unsurdaki da görülmektedir. Budist Uygurlar, aşağıda da gösterileceği üzere ödünç alınan yabancı terime karşılık Türkçe terimler kullanarak Türk dilini korumayı kendilerine vazife edinmişlerdir.

béş küsençig~béş törlüg küsençig menji~béş törlüg küsençig menjilig~béş küsenç	
Skr. rūpa	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. urupa • Uyg. öñ
Skr. śabda	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. şabda • Uyg. ün
Skr. gandha	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. ganda • Uyg. yıd
Skr. rasa	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. raza • Uyg. tatıg
Skr. sparśa	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. siparş • Uyg. büritmek~bürtmek • Uyg. büritig~bürtüg

Tablo 1. Eski Uygurcada *pañcakāmaguṇa* İfadesi

Tablo 1’de görüleceği üzere, Sanskritçe ifadeler Eski Uygurcaya hem ödünçlenmiş formlarla hem de birebir Türkçe unsurlarla işlenmiştir. Ağırlıklı olarak birebir Türkçe çeviriler hâkimdir. Bu durum, Moğolca kelimelerde de görülmektedir. Tıpkı Eski Uygurcada olduğu gibi, Moğolcada da Sanskritçe *pañcakāmaguṇa* ve bu ifadeyi oluşturan beş unsur, birebir karşılıkla verilerek işlenmiştir.

Son olarak, bir bütün hâlinde Eski Uygurcada *pañcakāmaguṇa* kavramına dair tanıklar göz önüne alındığında Budist Uygurların *pañcakāmaguṇa* terimini tam olarak anladıkları ve bu ifadeleri basit bir dille Budist inanırlara aktardıkları görülmektedir.

Kaynaklar

- Beer, R. (1999). *The Encyclopedia of Tibetan Symbols and Motifs*. Boston: Shambhala Publication.
- BT 1→Hazai, G. & Zieme, P. (1971). *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu*. Berliner Turfantexte I. Berlin: Akademie Verlag.
- BT 2→Röhrborn, K. (1971). *Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar*. Berliner Turfantexte II. Berlin: Akademie Verlag.
- BT 3→Tezcan, S. (1974). *Das Uigurische Insadi-Sūtra*. Berliner Turfan Texte III. Berlin: Akademie Verlag.
- BT 5→Zieme, P. (1975). *Manichäisch-türkische Texte*. Berlin: Akademie Verlag.
- BT 7→Kara, G. & Zieme, P. (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*. Berliner Turfantexte VII. Berlin: Akademie Verlag.
- BT 8→Kara, G. & Zieme, P. (1977). *Die uigurischen Übersetzung des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sasya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti*. Berliner Turfantexte VIII. Berlin: Akademie Verlag.
- BT 13→Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdictungen der Uiguren*. Berliner Turfan Texte XIII. Berlin: Akademie Verlag.
- BT 23→Zieme, P. (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*. Berliner Turfantexte XXIII. Belgium (Turnout): Brepols Publishers.
- BT 25→Wilkens, J. (2007). *Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣanti Kılguluk Nom Bitig (I-II)*. Berliner Turfan Texte XXV. Belgium (Turnout): Brepols Publishers.
- BT 28→Yakup, A. (2010). *Prajñāpāramitā Literature in Old Uyghur*. Berliner Turfantexte XXVIII. Belgium (Turnout): Brepols Publishers.
- BT 36→Yakup, A. (2016). *Altuigurische Aparimitāyus-Literatur und kleinere tantrische Texte*. Berliner Turfantexte XXXVI. Belgium (Turnout): Brepols.
- BT 37→Wilkens, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā*. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.
- Buswell, R. E. & Lopez, D. S. (2014). *The Princeton Dictionary of Buddhism*. Princeton: Princeton University Press.
- Coşar, A.M. (2016). Türkçede "–mİş Gibi Yapmak": -sIn Eki. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5/3, 1216-1224.
- Çelik, A. (2018). Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde "Küse-" Fiili. *İdil*, 7/45. 485-496.
- Demirci, Ü. Ö. (2021). *Eski Uygurca Fo ding xin da tuo luo ni 佛頂心陀羅尼經*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- EDAL→Starostin, S. vd. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden-Boston: Brill.
- EDPT→Clouston, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- ESTYA V→Levitskaya L. S., vd. (1997). *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov: Obşçet-yurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvu "K", "Q"*. Moskva: Yazıkı Russkoy Kul'turı.

- Gabain, A. von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. Mehmet Akalın (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gemalmaz, E. (1980). *Eski Türkçenin Ekliği*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları.
- Grimes, J.A. (1996). *Concise Dictionary of Indian Philosophy: Sanskrit Terms Defined in English*. USA: State University of New York Press.
- İsi, H. (2022). *Tantrik Türk Budizmi Metinlerinde Budist Şahsiyet ve Varlıklar* (Tematik ve Dilsel İnceleme). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Karaayak, T. (2021). *Eski Uygurca Abitaki Metinlerinin Söz Varlığı: Giriş-Metin-Aktarma-Açıklamalar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Keown, D. (2003). *Dictionary of Buddhism*. Newyork: Oxford University Press.
- Korkut, G. (2021). Türkçe Sözlük'te +sX Ekinin Kullanımı ve Art Zamanlı Bir Bakış. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (5), 282-291.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük 1-2/A-N; O-Z*. Günay Karaağaç (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MW→Monier-Williams, S. M. (1899). *A Sanskrit-English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages*. Oxford.
- Ölmez, M. (1998). Tibet Buddhizmine Ait Eski Uygurca Bahşı Ögdisi. Jens Peter Laut & Mehmet Ölmez (Ed.), *Bahşı Ögdisi. Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags. 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı* içinde (ss. 261-293). İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları.
- SH→Soothill, W. E. & Lewis, H. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd.
- Tümer, G. (1992). Budizm. *TDV İslâm Ansiklopedisi 6. Cilt* içinde (ss. 352-360). Ankara: TDV Yayınları.
- Uzunkaya, U. (2020). *Budist Eski Uygur Edebiyatından İki Metin, (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizinler)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Vessantara-*A Guide to the Deities of the Tantra (Meeting the Buddhas)* (2008). Tony McMahon (Ed.). UK: Windhorse Publications.
- VEWT→Räsänen M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae: 17, 1.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Zieme, P. & Kara, G. (1978). *Ein Uigurisches Totenbuch. Nāropās Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109)*. Buddhapest: Akadémiai Kiadó.

Elektronik Kaynaklar

- Digital Dictionary of South Asia (<https://dsal.uchicago.edu/dictionaries/>).
- Encyclopedia Britannica (<https://www.britannica.com/>).
- Encyclopedia of Buddhism (https://encyclopediaofbuddhism.org/wiki/Main_Page).

Hopkins, J. Tibetan-Sanskrit-English Dictionary (www.glossaries.dila.edu.tw).

Humanistic Buddhism Reader (<https://www.hbreader.org/words/3627.html>).

New World Encyclopedia (<https://www.newworldencyclopedia.org/>).

TheExposition Of Karma Glossary (<https://read.84000.co/translation/toh338.html?part=glossary#UT22084-072-038-608>).

The Soka Gakkai Dictionary of Buddhism (<https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/toc/>).

Tibetan Buddhist Encyclopedia (http://www.tibetanbuddhistencyclopedia.com/en/index.php?title=Tibetan_Buddhist_Encyclopedia).

Wisdom Library (<https://www.wisdomlib.org/>).

Yogapedia (<https://www.yogapedia.com/>).

Budist Eski Uygur Metinlerinde Noktalama İşaretlerinin Kullanımı

Oktay DERE*

Giriş

Noktalama işaretlerinin ilk kullanımı milattan öncesine denk gelmektedir. Antik çağda müstensihler okuyucuya tam ve doğru nüshayı verebilmek için çoğaltılan metinleri çeşitli işaretler kullanarak tashih etmişlerdir. Tashih için kullanılan bu işaretler bugünkü noktalama işaretlerinin en eski örnekleri sayılmaktadır. Aristarkos [MÖ 310-230]'un belirli sayıda işaret kullanımı önerisinde bulunduğu aktarılmaktadır. Tarihçi Suetonius [70-130]'a göre bu işaretler 21 tanedir. Bir açıklamayı gösteren *d. Ple* (gramme) veya iki kollu çizgi (>); metnin arasına giren şüpheli mısrayı gösteren *obelos* (÷ veya -); tekrarı gösteren *asterisk* (*); sıra değişikliğini gösteren *antisigma* (É) bu işaretlerden bazılarıdır. Ancak Isokrates [MÖ 436-338] döneminde ise Atina'yı da içinde bulunduğu bölge olan Attika nesrinde okumayı kolaylaştırmak için cümle sonlarına çeşitli işaretler koyulmaya başlanmıştır. Ayrıca Attika dramasında konuşmacıların değiştiğini gösteren yatay çizgiler // (paragraphos) kullanılmıştır (Atasoy, 2009: 28).

Türk dilinde ise noktalama işaretlerinin tarihi Orhon Türkçesi metinleri ile başlamaktadır.

Orhon Türkçesi Metinlerinde Noktalama İşaretleri

Türk dilinin ilk yazılı metinleri olan Orhon yazıtlarında görülen üst üste iki nokta şeklindeki işaret, aynı zamanda Türkçe metinlerdeki noktalama işaretlerinin ilk örneğidir. Bu noktalama işareti yazıtlarda, sözcükleri ya da söz öbeklerini ayırmak için kullanılmıştır. Tekin, yazıtlardaki bu noktalama işaretinin kullanımıyla ilgili kuralları şu şekilde açıklamaktadır;

1- Normal uzunlukta sözcükler bu işaretle birbirinden ayırt edilir:

: *täjridä* : *bolm(i)ş* : *türük* : *bilgä* : *kagan* : (KT G1)

: *türük* : *bäglär* : *bod(u)n* : *bunı* : *eş(i)d(i)ñ* : (KT G10)

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı. E-posta: oktaydereee@gmail.com. ORCID: 0000-0002-0666-0267

2- Tek heceli sözcükler genellikle önceki ya da sonraki sözcükle birlikte yazılır:

: *UltgdÜkdA* : ol tãgdökdã (KT D36)

: *KDGRG* : ak adg(1)r(1)g (KT D35)

: *kIrg* : eki är(i)g (KT D36)

: *kInRA* : ekin ara (KT D1)

: *bIzñsÜ* : biz(i)ñ sü (KT D39)

: *YUKrtI* : yok ärti : (KT D39)

3- Birleşikler ve söz öbekleri genellikle birlikte yazılır:

: *yItIyIgrmIrn* : yiti yig(i)rmi är(i)n (KT D11)

: *ytIyÜzr* : yeti yüz är (KT D13)

: *tÜrÜkIDUKyIrISUBI* : türük ıduk yiri subi (KT D10-11), vb. (Tekin, 2016: 44-45).

Buna ek olarak eski Türk yazıtlarındaki üst üste iki nokta şeklindeki bu işareti değerlendiren Aydın, işaretin asıl amacının sözcükleri birbirinden ayırmak olsa da Yenisey ve Dağlık Altay yazıtlarında sözcük içine konulduğu örneklerin de bulunduğunu belirtmektedir. Aydın, bu durumun, ses bilgisel açıdan herhangi bir öneminin bulunmadığını ve yazıcının dikkatiyle ilgili olduğunu eklemektedir (Aydın, 2022: 68).

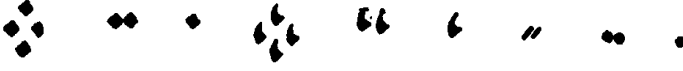
Eski Uygur Metinlerinde Noktalama İşaretleri

Gabain, eski Uygur metinlerindeki noktalama işaretlerine ilişkin, nokta, iki nokta ve diğerlerine nazaran daha az da olsa birden fazla nokta şeklinde işaretler bulunduğunu ve bu işaretlerin çoğu zaman iki cümle arasına konulduğunu çoğu zaman da hiç konulmadığını ifade etmektedir. Ayrıca Gabain, Mani metinlerindeki noktalama işaretlerinin kırmızı renkte olması sebebiyle diğer metinlerden ayırt edildiğini söylemektedir (1998: 11).

Eski Uygur metinlerindeki noktalama işaretleri hakkında Caferoğlu ise şu açıklamada bulunmaktadır:

Uygur metinlerini karakterize eden diğer bir hususiyet de noktalama sistemidir. Uygur metinlerinin, aşağı yukarı hepsinde muayyen bir noktalama usulü tatbik edilmiştir. Eski Budist metinlerinde, noktalama işareti olarak virgüle benzer işaretlere rastlandığı halde, daha sonraları bunların yerine çizgiler kaim olmuştur.

Budist metinlerdeki noktalama işaretleri şunlardır:

Mani metinlerindeyse şu noktalama işaretleri kullanılmıştır:

(2018: 257-258).

Eski Uygur metinlerindeki noktalama işaretleriyle ilgili güncel bir çalışma Betül Özbay'a aittir. Özbay, *Manihaist Eski Uygur ve Orta İnan Metinlerinde Noktalama İşaretleri* adlı çalışmada, Türk ve İnan dillerinde üretilmiş ve Turfan Vadisi'nde keşfedilen Manihaist metinleri noktalama işareti kullanımı açısından karşılaştırılmıştır. Özbay çalışmasında Manihaist metinlerdeki noktalama işaretlerinin özelliklerini *Mani ve Uygur yazılarında çoğunlukla kullanılan noktalama işaretleri kırmızı mürekkeple çevrelenmiş, siyah mürekkeple yazılmış tek nokta ya da yan yana (bazen üst üste) bitişik olarak konulmuş iki noktadır, nadiren de olsa yan yana yazılmış üç nokta biçimleri de görülür. Bunların dışında özellikle başlık yazılarının sağında ve solunda bulunan simetrik içi boş veya dolu, nokta ve noktacıklarla da yazmalarda karşılaşılr şeklinde ifade etmektedir. Çalışma sonucunda, Manihaist eski Uygur ve orta İnan metinlerinde noktalama işaretleri kullanımının beş benzer işlevi tespit edilmiştir. Bu işlevler, beyitleri ayırmak, cümle ya da cümlecikleri sonlandırmak, kutsal kişi ve kavramları vurgulamak, çok dilli metinlerde diller arası geçişleri belirlemek ve bölüm sonu ve başlangıçlarını göstermektir. Ayrıca Bu işlevlerin yanı sıra Özbay, çalışmada değinilmeyen ancak Manihaist eski Uygur metinlerindeki noktalama işaretlerinin süsleme ve dekorasyon amaçlı kullanımı ve melodik eserlerde yönlendirme işareti olarak kullanımı şeklinde iki ayrı işlevi daha bulunduğunu eklemektedir (2019: 145-146; 154-155).*

Budist Uygur metinlerindeki noktalama işaretlerine ilişkin müstakil ve güncel bir çalışma ise bulunmamaktadır. Bu sebeple eldeki bu çalışma hazırlanmıştır. Çalışmada Budist Uygur metinleri taranmış ve metinlerdeki noktalama işaretlerinin biçimleri ve işlevleri tespit edilmiştir. Tespit edilen noktalama işaretleri işlevlerine göre tasnif edilerek, önce noktalama işareti orijinal metin üzerinde gösterilmiş ardından ardından noktalama işaretinin yer aldığı metnin çeviriyazı ve Türkiye Türkçesine aktarımı verilmiştir.

1. Budist Eski Uygur Metinlerinde Noktalama İşaretleri

Budist eski Uygur metinlerinde noktalama işaretleri, nokta, iki nokta ve birden fazla nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu işaretlerin biçim olarak, bazen tam bir nokta, bazen virgüle benzer bir nokta kimi zaman da çizgi şeklinde olması farklı işaretlermiş gibi algılanmasına sebep olsa da işaretlerin işlev bakımından aynı olması ve tarih olarak birbirine yakın zamanlarda oluşturulmuş metinlerde işaretler bakımından bir düzensizlik görülmesi bu durumun yazar/müstensih kaynaklı olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Budist eski Uygur metinlerinde noktalama işaretlerinin kullanımında bir sistem söz konusu değildir. Örnek olarak bir cümleyi sonlandırmak için bazen tek nokta, bazen iki nokta bazen de ikiden fazla nokta kullanılmaktadır. Çoğu zaman da hiçbir noktalama işareti bulunmamaktadır. Ayrıca metinlerde aynı noktalama işareti farklı işlevlerde de kullanılmaktadır. Yani bir metinde hem cümleyi sonlandırmak için hem de önemli bir kavramı vurgulamak için aynı noktalama işareti kullanılabilir.

Budist eski Uygur metinleri incelendiğinde söz konusu metinlerde noktalama işaretlerinin altı işlevi tespit edilmiştir¹:

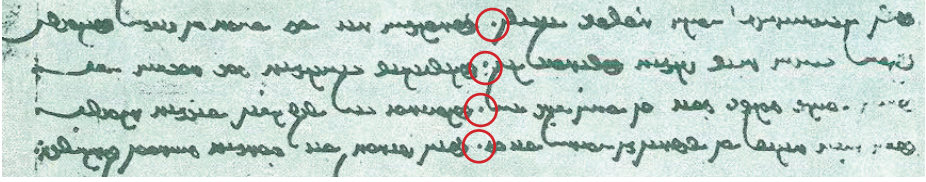
1. Manzum metinlerde mısra ayrımı yapmak
2. Temel ya da yan cümle bitişlerini göstermek
3. Önemli kavramları vurgulamak
4. Cümle içinde sıralanan eş görevli kelime ve kelime gruplarını birbirinden ayırmak
5. Bölüm bitiş ve başlangıçlarını göstermek
6. Konuşma kısımlarını belirtmek.

1. *Manzum metinlerde mısra ayrımı yapmak*

Manzum eski Uygur metinlerinde noktalama işaretlerinin temel işlevlerinden birisi birbiri ardınca gelen mısraların ayrımını göstermektir. Bazı metinlerde iki mısra arasında sadece noktalama işareti bulunurken (Şekil 1.1.) bazı metinlerde ise hem noktalama işareti hem de boşluk bulunmaktadır (Şekil 2.1.).

1 Budist eski Uygur metinlerindeki noktalama işaretlerinin işlevleri Manihaist eski Uygur metinlerindekiyle büyük ölçüde benzerdir. Bu sebeple noktalama işaretlerinin işlevleri tespit edilirken Betül Özbay'ın *Manihaist Eski Uygur ve Orta İnan Metinlerinde Noktalama İşaretleri* isimli çalışmasından yararlanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Özbay, 2019: 150-154).

Örnek 1.1.

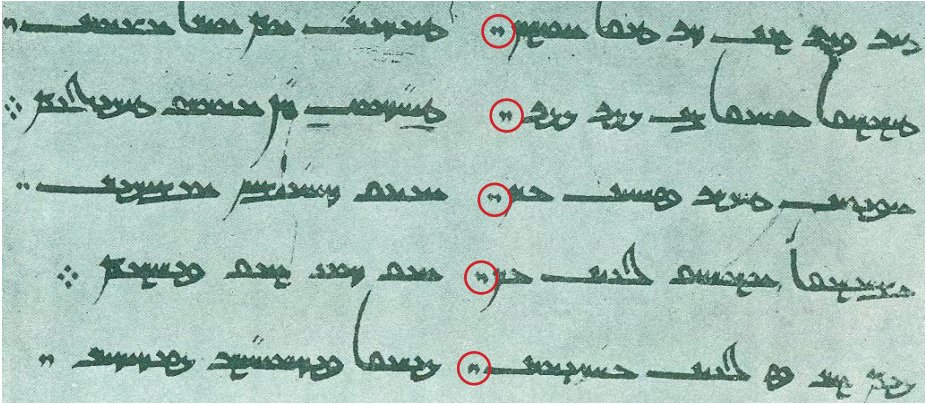

Şekil 1.1. Eski Türk Şiiri, 446/9 1-4.

“buda avatansaka atlıg sudur içinte • buzulmaksız nom uguşka kirmek bölökte
buluñ yñak sayu kelmiş bodisatavlar • bulıtçılayu yığılmış toy kuvrag ara
burhan oğlu tolrı tüzün ugan • bulunçsuz yég edgülerin ögmiş şlokda
burk sark kılıp on edgüsin men atsañ özüm • buyan küsüş öze koşmış takşut başladı

“Buddha Avatamsaka adlı sūtra içinde, değişmeyen töre faslına giriş bölümünde, her yandan her köşeden gelmiş bodhisattvaların bulut gibi toplanmış olan topluluğu, arasında, burhan oğlu, zâhid Tolrı Tüzün Ugan’ın bulunmaz üstün iyiliklerini öven manzumeden, seçerek, onun on iyiliği üzerine bizzat yazdığım parça başladı.” (Eski Türk Şiiri, Arat, 1991: 72-73).

Örnek 1.2.

Şekil 1.2. Eski Türk Şiiri, 491/19A 1-5 (T III M 252)

“tay pay lin şı tēp atlıg : tayşing nomnuñ içinte :
talulap yığıp men kki kki : takşutka intürü tegindim ::
abita teñri burkanig : ayayu sakınmak ömekig :
amrılıp olurgu dyanig : ayu sözleyü bërelim ::

Tay pay lin şı diye adlanan Tayşing töre kitabının içinden, ben Ki Ki seçip, toplayarak, nazma düşürmeye çalıştım. Abita tanrı burhanı hürmetle yad edip hatırlamayı, sükun içinde dalınacak dhayāna’yı söyleyip anlatıverelim.” (Eski Türk Şiiri, Arat, 1991:186-187).

2. Temel ya da yan cümle bitişlerini göstermek

Budist eski Uygur metinlerinde cümle bitişlerini göstermek için çoğu zaman hiçbir nokta kullanılmazken kimi zaman tek, iki ya da ikiden fazla nokta kullanılmaktadır.

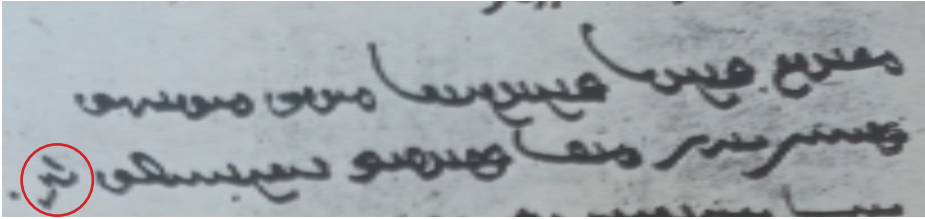
Örnek 2.1.

Şekil 2.1. Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin 123/143 1-2 (Pelliot Chinois 3509)Bibliothèque Nationale

“s(e)n neçük oztuñ tęp tésér : bir k(e)mi sınıkın tuta öntüm tęp tedi
Sen nasıl kurtuldun deyince, bir gemi kırığına tutunarak çıktım dedi.”
(Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin, Azılı, 2015: 123).

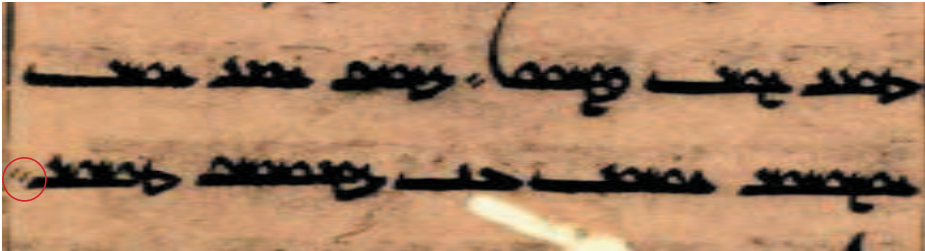
Örnek 2.2.

Şekil 2.2. İnsadi Sutra Ch/U 7570-11/ 1-2 © BBAW

“tükel bilge biliglig t(e)ñri t(e)ñrиси burhan inçe tęp bugünü yarlıkadı ::
mükemmel bilgili Tanrı Tanrısı Buda düşünerek buyurdu.”
(İnsadi Sutra, Tezcan, 1974: 33).

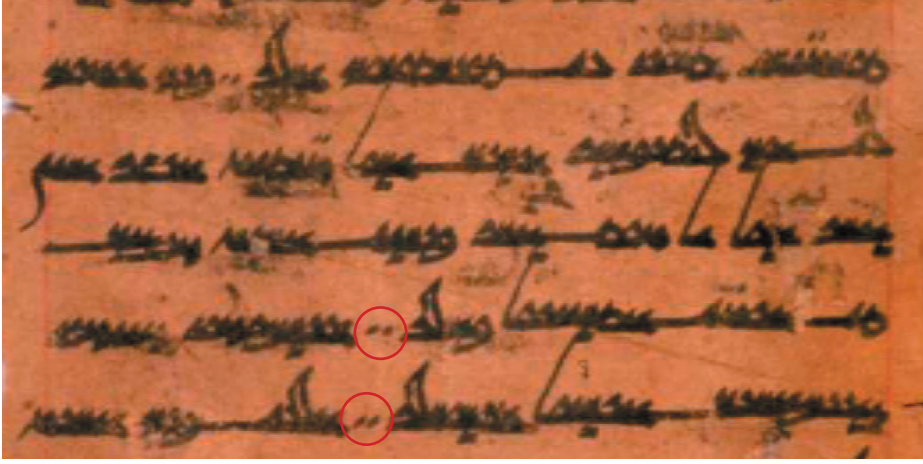
Örnek 2.3.

Şekil 2.3. Avalokiteśvara-sādhana U 4706-6/ 3-4 (T III M 183) © BBAW

“...kentü öznüñ olurur oron-ın kötürü turur :
...kendi öz(benlik)lerinin hüküm sürdüğü tahtlarını yükseltme(lerinin),”
(Avalokiteśvara-sādhana, Doğan, 2022: 44; 60).

Örnek 2.4.

Şekil 2.4. *Daśakarmapathāvadānamālā* Mainz 756/20-24 © BBAW

“bir ugrta ol d(a)ntipalé élig alp katag avçı erenleri alpautları birle arıg sémekde
avka atlanıp bardı : ülgüsüz sansız keyiklerig avlap ölürti :

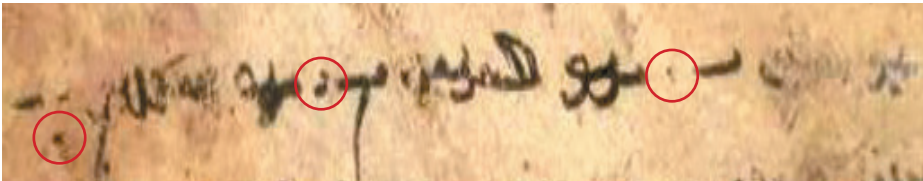
Bir zamanlar kral Dañdāpala, cesur avcıları ve savaşçılarıyla birlikte ormanda ava
çıktı. Sayısız geyik avlayıp, öldürdü.”

(*Daśakarmapathāvadānamālā*; 726-730, Wilkens, 2016: 240-241).

3. Önemli kavramları vurgulamak

Budist eski Uygur metinlerinde bazı dinî terim ve ifadeleri vurgulamak için de noktalama işaretlerinden yararlanılmıştır. Aşağıdaki örneklerde Budist metinlerin giriş ifadesi olan ve Budist öğretilerde üç cevher olarak tanımlanan ifade noktalama işareti kullanılarak vurgulanmıştır.

Örnek 3.1.

Şekil 3.1. *Kāyacakra Sādhana* U 557-24/1 (TI Tantra) © BBAW

“n(a)mo budaya · n(a)mo darmaya · n(a)mo saṅgaya ·
Buddha’ya saygı! öğretilere saygı! cemaate saygı!”

(*Kāyacakra Sādhana*, Kara-Zieme, 1976: 46).

Örnek 3.2.

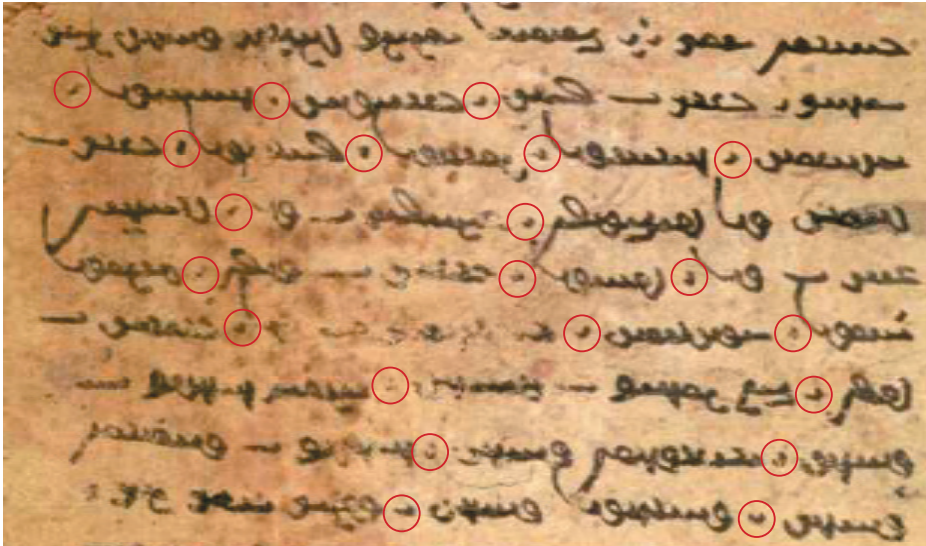
Şekil 3.2. *Sitātapatrādhāraṇī U 376/1 (T III M225) © BBAW*

“namo bud: namo darm: namo saṅg:
Buddha’ya saygı! Dharmaya saygı! Saṅghaya saygı!”
(*Sitātapatrādhāraṇī*, Kılıç Cengiz, 2021: 69, 163).

4. *Cümle içinde sıralanan eş görevli kelime ve kelime gruplarını birbirinden ayırmak*

Budist eski Uygur metinlerinde birbiri ardınca gelen bazı isim, fiil ve kelime grupları arasında noktalama işaretlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanımın sebebi hem cümledeki bu unsurları birbirinden ayırmak hem de sıralanan unsurları vurgulamaktır.

Örnek 4.1.

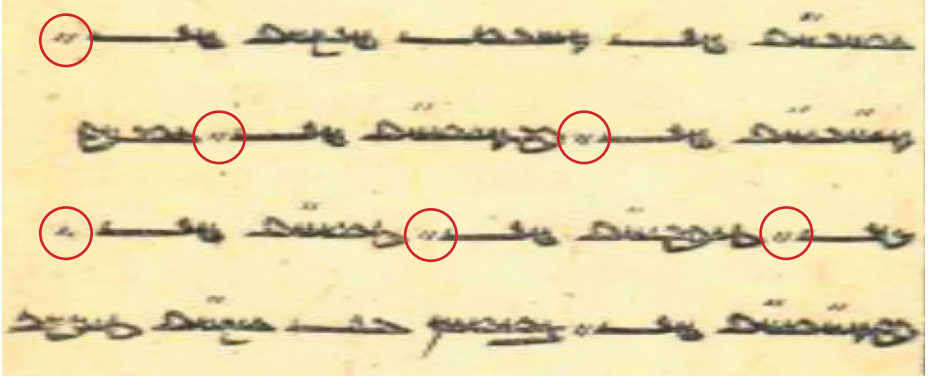

Şekil 4.1. *Śrīcakrasaṃvara-Maṅḍala U 557-23/ 3-11 (T I Tantra) © BBAW*

“munuṅ ulalu kelmiş bahşıları erser · v(a)çiradari · v(a)çirapani · sarhapa · nagarçuni · şavariṇa · luyupa · darikapa · v(a)çiragantipa kurmapada · çalandarapa · kiraşnaçaryapa · guhapa · viçayapada · tilopa ñaropa · abakirti · vağişvarapa · pirtyakuda · mal losaua bahşı · ulug saskaua bahşı · irçibşun bahşı · saskaua pantit bahşı · bolar erürler · Bunun öylece gelmiş üstadları ise: Vajradhara, Vajrapāṇi, Sarahapa, Nāgārjuna, Śavari-

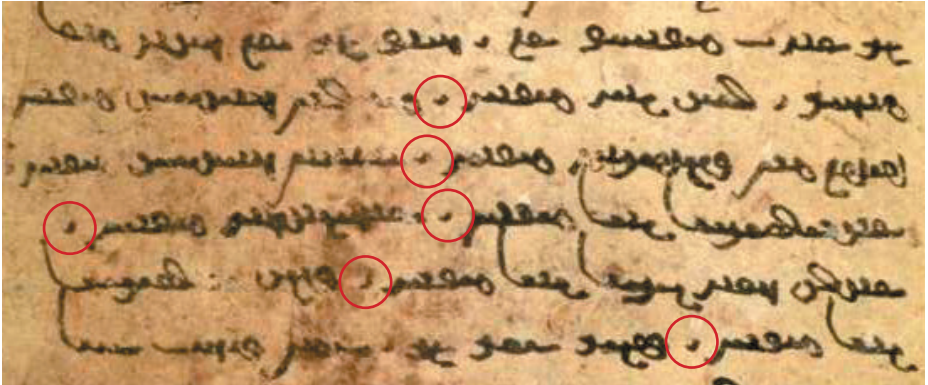
pa, Luipa, Dārikapa, Vajraghaṅṭapa, Kūrmapa, Jalandharapa, Kṛṣṇācāryapa, Guhyapa, Vijayapa, Tilopa, Nāropa, Abhayakīrti, Vagīśvarapa, Prajñākūta, Üstat Mal locāba, büyük üstat Sa-skyapa, Üstat Rje-bcun, Üstat Sa-skyapa Paṅḍita, Üstat ‘Phags-pa’dır.”
(*Śrīcakrasaṃvara-Manḍala*, Kara-Zieme, 1976: 46).

Örnek 4.2.

Şekil 4.2. *Uşñīşa-Vijayā-Dhāraṇī U 374-1/1-4 (T III M 207) © BBAW*

“okıguka sarıt kılguka : sakinguka : bışrunguka
: öğüke : tapınguka : tutguka : boşgunguka :
Okumak, ezberlemek, düşünmek, öğrenmek,
idrak etmek, ibadet etmek, bu öğterileri tutmak, ...”
(*Uşñīşa-Vijayā-Dhāraṇī*, İsi, 2021: 153; 174).

Şekil 4.3. *Kāyacakra Sādhana U 557-30/7-12 (T I Tantra) © BBAW*

“kayular ol sekiz tēp tēser · d(a)rnılg tapıg · taştın sıjarkı tapıg · köñültin belgürmiş tapıg · içtin sıjarkı tapıg · ögirdürmek-lig tapıg · üyeliksiz tapıg · ögdi sözlemklig tapıg balı ötünmeklig tapıg · bolar erürler ·

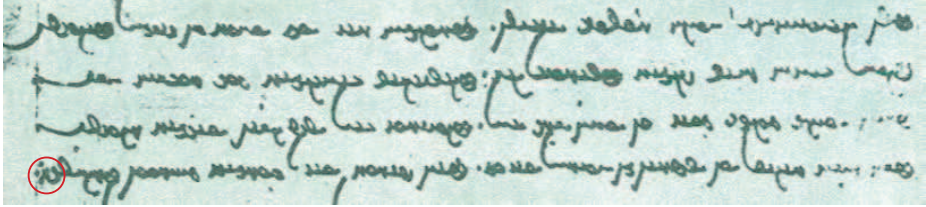
O sekizi hangileridir derlerse, (bunlar) dhāraṇī adağı, dış adak, kalpten ortaya çıkan adak, iç adak, sevindirme adağı, en üstün adak, övgü adağı ve balı dileme adağıdır.”

(*Kāyacakra Sādhana*, Kara-Zieme, 1976: 52).

5. Bölüm bitiş ve başlangıçlarını göstermek

Manihaist eski Uygur metinlerinde bölüm bitiş ve başlangıçlarını göstermek için iki kısım arasında belirgin bir boşluk ve bölüm sonu ve başlangıcı için birer tane noktalama işareti bulunurken Budist Uygur metinlerinde iki kısım arasında herhangi bir boşluk bulunmaz ve çoğunlukla sadece başlangıcı göstermek için tek noktalama işareti kullanılmaktadır. Ayrıca bölüm başlangıcını göstermek için kullanılan noktalama işareti Manihaist metinlerde, bölüm adı ya da numarasından önce yer alırken Budist metinlerde bölüm adı ya da numarasından sonra yer almaktadır.

Örnek 5.1.

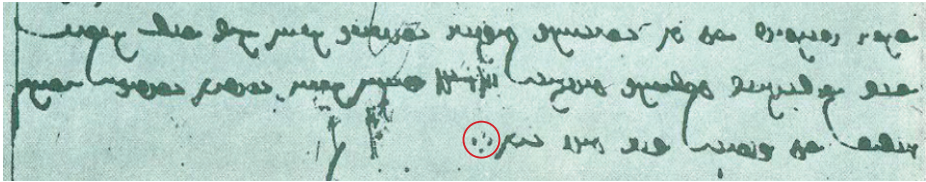
Şekil 5.1. Eski Türk Şiiri, 446-9/1-4.

“buda avatansaka atlıg sudur içinte · buzulmaksız nom uguşka kirmek bölökte
bulun yñak sayu kelmiş bodisatavlar · bulıçılayu yığılmış toy kuvrag ara
burhan oğlu tolpi tüzün ugan · bulunçsuz yeg edgülerin ögmiş şlokda
burk sark kılıp on edgüsin men atsañ özüm · buyan küsüş öze koşmış takşut başladı

“Buddha Avatamsaka adlı sūtra içinde, değişmeyen töre faslına giriş bölümünde, her yandan her köşeden gelmiş bodhisattvaların bulut gibi toplanmış olan topluluğu2 arasında, burhan oğlu, zâhid Tolpı Tüzün Ugan’ın bulunmaz üstün iyiliklerini öven manzumeden, seçerek, onun on iyiliği üzerine bizzat yazdığım parça başladı.”

(Eski Türk Şiiri, Arat, 1991: 72-73).

Örnek 5.2.

Şekil 5.1. Eski Türk Şiiri 449-10/3-7

“ulug kölungü n(o)mta yorigalı taplıg
yogaçarılarca alku ödlerte
öyü ödikleyü tutğalı tegimlig [otuz beş]
burhanlarka yükünç yükünmek atlıg
sıdap n(o)m bitig bir teginç ::

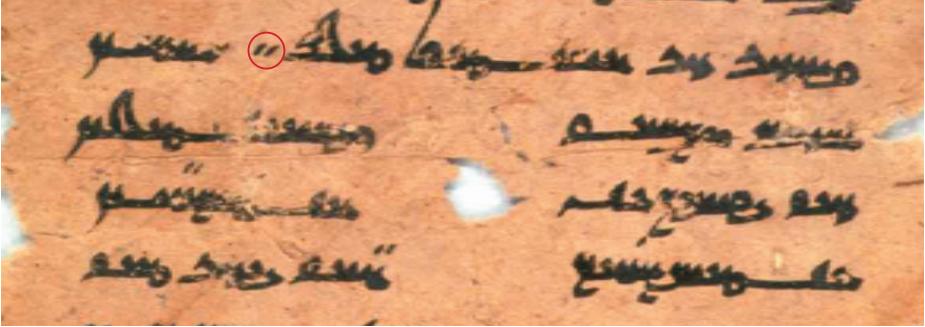
Büyük taşıt öğretisinde ilerlemeye istekli yogācāralar için her zaman düşünüp, seve-
rek tutulmaya değer otuz beş burhanlara saygıyla eğilmek adlı şıdap öğreti kitabının
birinci bölümü.”

(Eski Türk Şiiri, Arat, 1991: 84-85).

6. Konuşma kısımlarını belirtmek

Budist eski Uygur metinlerinde konuşma cümlesinden önceki cümlelerin sonuna noktalama işareti konulduğu görülmektedir. Burada noktalama işaretinin işlevi cümle bitişini göstermek gibi görünse de ilk cümlelerin sonunda *inçe tēp tēdi* (şöyle dedi) ifadesinin bulunmasından ve ardından açıklama yani konuşma cümlesinin gelmesinden dolayı aslında her iki cümlelerin bileşik tek bir cümle olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla buradaki noktalama işaretinin asıl işlevi cümle bitişini göstermek değil de tek bir bileşik cümle içindeki konuşma cümlesinin başlangıcını göstermektir. Konuşma cümlesinin bitişini gösteren bir noktalama işareti ise çoğunlukla bulunmamaktadır. Budist eski Uygur metinlerinden Altun Yaruk ve Daśakarmapathāvadānamālā’da, noktalama işaretlerinin bu işlevinin örnekleri oldukça fazladır.

Örnek 6.1.

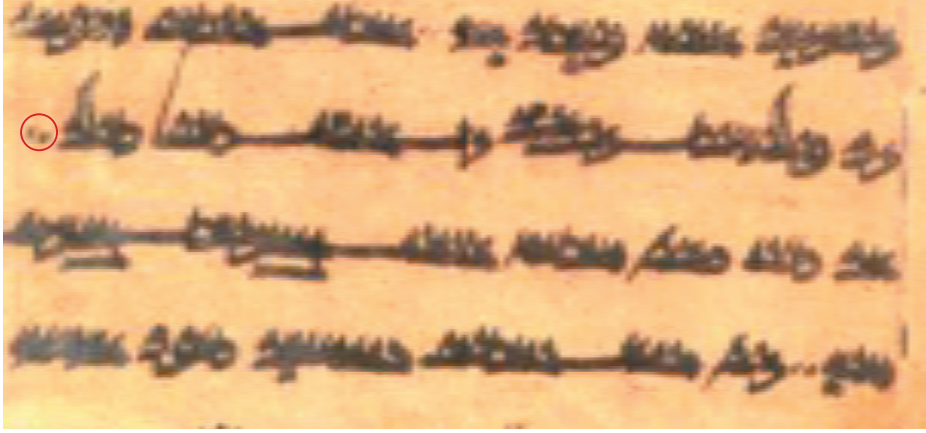

Şekil 6.1. Daśakarmapathāvadānamālā Mainz 794-2/5-8 © BBAW

“bahşısı inçe tēp tēdi: antag erser nomlayu
bereyin tıdıgsız köñülin en kulkakın tıñlagıl
Öğretmeni şöyle dedi: öyleyse anlatayım
tereddütsüz ve kulak kabartarak dinle”

(Daśakarmapathāvadānamālā: 560-563, Wilkens, 2016: 232-233).

Örnek 6.2.

Şekil 6.2. *Daśakarmapathāvadānamālā* Mainz 671-1/16-19 © BBAW

“anta ötrü suparagè bodis(a)v(a)t kèmiçike inçe tèt tedi:

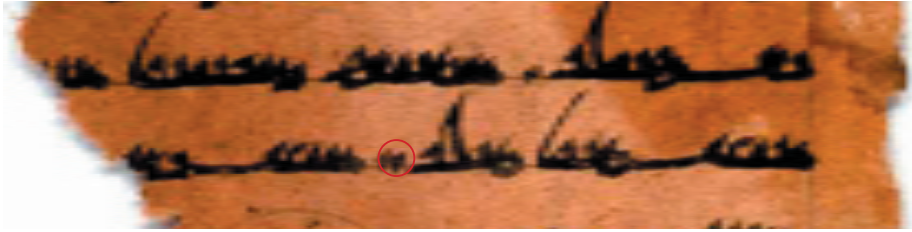
ay tözünüm katag ünin mañırt mañragıl:

Sonra Bodhisattva Supāraga, kaptana şöyle dedi:

“Asilzadem, yüksek sesle seslenin.””

(*Daśakarmapathāvadānamālā*: 1054-1057, Wilkens, 2016: 260-261).

Örnek 6.3.

Şekil 6.3. *Daśakarmapathāvadānamālā* Mainz 788-1/5-6 © BBAW

“ertinju sevinip öz köñüline inçe tèt tedi:

Çok sevinip, kendine şöyle dedi:”

(*Daśakarmapathāvadānamālā*: 5526-5527, Wilkens, 2016: 514-514).

Sonuç

Türk dilinde ilk olarak Orhon yazıtlarında görülen noktalama işareti kullanımı Manihaist ve Budist Uygur metinlerinde artarak devam etmiştir. Bu artış sonucu noktalama işaretlerinin biçim ve işlevlerinde çeşitli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Budist Uygur metinlerinde çoğu zaman herhangi bir noktalama işareti bulunmazken kimi zaman da tek, iki veya ikiden daha fazla noktalama işareti kullanılmıştır. Bu noktalama işaretleri biçim olarak tam bir nokta, virgüle benzer bir nokta ve çizgi şeklinde nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Budist Uygur metinlerinde noktalama işaretlerinin kullanımı ve kullanılan noktalama işaretlerinin işlevleri açısından bir düzensizlik görülmektedir. Yani bir metinde önemli kavramları vurgulamak için kimi zaman sadece nokta, kimi zaman iki veya daha fazla nokta kullanılmakta ya da hiçbir noktalama işareti kullanılmamaktadır. Yahut bir metinde aynı noktalama işareti hem bir cümle bitişini göstermek için hem de önemli bir kavramı vurgulamak için kullanılmaktadır. Budist Uygur metinlerinde kullanılan noktalama işaretlerinin işlevleri Manihaist Uygur metinlerindekiyle oldukça benzemektedir. Mesela her iki dinî çevreye ait Uygur metinlerinde noktalama işaretlerinin, *cümle bitişini göstermek*, *mısra ayrımını göstermek*, *önemli kavramları vurgulamak* ve *bölüm bitiş ve başlangıçlarını belirtmek* gibi işlevleri ortaktır. Bunun yanı sıra noktalama işaretlerinin sadece Manihaist Uygur metinlerinde ya da sadece Budist Uygur metinlerinde tespit edilen işlevleri de bulunmaktadır. Örnek olarak Manihaist Uygur metinlerinde noktalama işaretlerinin, çok dilli metinlerde dil ayrımını göstermek gibi bir işlevi bulunurken bu işleve Budist Uygur metinlerinde rastlanılmamaktadır. Manihaist Uygur metinlerinde rastlanılmayan ancak Budist Uygur metinlerinde tespit edilen işlevler şu şekildedir: *cümle içinde sıralanan eş görevli kelime* ve *kelime gruplarını birbirinden ayırmak*, *konuşma kısımlarını belirtmek*. Ancak Budist Uygur külliyatının oldukça geniş olduğu unutulmamalıdır. Yani Budist Uygur metinlerindeki noktalama işaretleri üzerine yeni yapılacak çalışmalar, metinlerdeki noktalama işaretlerinin bu çalışmada tespit edilemeyen yeni biçim ve işlevlerini ortaya çıkaracağı şüphesizdir.

Kaynaklar

- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Atasoy, F. O. (2009). Türkçede Noktalama: Sorunlar-Çözümler-Teklifler (Yayımlanmış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Atasoy, F. O. (2010). Noktalama İşaretlerinin Tarihi. *Turkish Studies*, 5(2), 823-861.
- Aydın, E. (2022). Eski Türk Yazıtları. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Azılı, K. (2015). *Eski Uygurca Edgü Öglü Tigin Anyıg Öglü Tigin (İyi Niyetli Şehzade Kötü Niyetli Şehzade)*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Caferoğlu, A. (2019). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Doğan, A. (2022). Eski Uygurca Tantrik Bir Metin: Avalokiteśvara-sādhana. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi: Ankara.
- Durukoğlu, S., Büyükelçi, B. (2018). Türk Dilinde Noktalama İşaretlerinin Kullanımı ve Tarihi Gelişimi. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 14(6), 11-26.
- Gabain, A. v. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gedizli, M. (2021). Türkçenin Noktalama İşaretleri ve Yazım Kurallarının Tasnifi. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 9(25), 91-106.
- Hamilton, J. R. (2020). Budacı İyi Kalpli ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası: Prens Kal-yānaṃkara ve Pāpaṃkara Hikāyesi (Çev. İsmet Birkan-Ece korkut). Ankara: TDK Yayınları.
- İsi, H. (2021) *Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Uṣṇīṣa-Vijayā-Dhāraṇī*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kalfa, M. (2018). *Başlangıçtan Günümüze Türkçede Noktalama*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kara, G., Zieme, P. (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung, Berliner Turfantexte VII*. Berlin: Akademie Verlag.
- Kılıç Cengiz, A. (2021). *Eski Uygur Dönemine Ait Tantrik Bir Metin: Sitātapatrādhāraṇī*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özbay, B. (2019). Manihaist Eski Uygur ve Orta İran Metinlerinde Noktalama İşaretleri. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 42, 143-160.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tezcan, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sūtra, Berliner Turfantexte III*. Berlin: Akademie Verlag.
- Wilkens, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā Berliner Turfantexte XXXVII (1-2-3)*. Turnhout: Brepols.

Çincesine Kıyasla Eski Uygur Türkçesi *Sitātapatrādhāraṇī*’deki İkilemeler Üzerine

Celalettin Bulut BOSTAN*

Giriş

İlk örneklerine Eski Türkçede rastlanılan ikilemeler; varlığını günümüze dek sürdürmüş, üzerinde pek çok açıdan çalışma yapılmış, Türk dilinde kendisine önemli bir yer edinmiş konudur. TDK’ye göre *ikileme* “Anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması: Yavaş yavaş, irili ufaklı, aşağı yukarı gibi.” (<https://sozluk.gov.tr/>) olarak açıklanmaktadır. Yapılan çeşitli çalışmalarda araştırmacılar tarafından *ikileme* terimi için çeşitli adlandırmalar yapılmıştır. Bu adlandırmalar; hendiadyoin, bağlam öbekleri, eş çift, ikizleme, ikilemeli ad, kelime koşmaları, tekrar grubu, tekrar öbeği, tekrarlama, tekrarlar, tekrarlı yapı sınıfları, yinelemeler” olarak görülmektedir. (Karaman, 2022: 20). Türk dili tarihinin her döneminde araştırmacılar tarafından ele alınmış bu konu, görüldüğü gibi araştırmacılar tarafından farklı adlandırmalarla anılmasının yanı sıra ikileme denilince ne kastedildiği, içeriğinin, kapsam alanının ne olduğu konusunda literatürde çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu nedenden dolayı yapılan çalışmalarda çeşitli görüşleri belirtmekte yarar vardır.

Karl Foy tarafından 1899 yılında ele alınan *Studen zur Osmanischen Syntax* isimli makalede ikileme için “hendiadyoin” terimini kullanırken ikilemeleri; saha, mana, hece sayısı, sözcük sırası ve dilbilgisi açılarından ele alırken aslında ikiz olarak kullanılan sözcüklerin yan yana geliş kurallarını tespit etmeye çalışmıştır (Çoraklı, 2001: 53).

Saadet İshaki Çağatay da ikileme için “hendiadyoin” terimini kullanarak 1941 yılına kadar yayımlanmış Eski Uygur Türkçesi metinlerindeki ikilemeleri tespit etmiştir. Çağatay’ın bu çalışması Eski Uygur Türkçesinde yapılan ilk çalışmadır. Çağatay’ın yaptığı çalışmayı incelediğimiz zaman dikkat çekilen husus, ikileme oluşturan unsurların anlamca kalıplaşmış olmasının yanı sıra zıt

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. E-posta: cbulutbostan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5798-6726.

anlamalı sözcüklerin bile birbirini anlamca tamamlayacak biçimde kullanılmasıdır. İkilemeyi oluşturan unsurlar tek bir kavramı belirterek yazım itibarıyla tekrarlı yazım olduğu için sözcüklerin arasına virgül konulmaması gerektiğini düşünür (Çağatay, 1940).

Türkiye Türkçesindeki ikilemeleri ele alan 1949 ve 1950 yıllarındaki çalışmasında Osman Nedim Tuna, ikileme için “tekrar” terimini kullandığı göze çarpmaktadır. Tuna, 1949 yılındaki çalışmasında isim, sıfat, zarf soylu ikilemeleri ele alırken 1950 yılındaki çalışmasında ise genellikle fiil soylu sözcüklerdeki ikilemeleri ele almıştır (Tuna, 1949; Tuna, 1950).

Ağakay tarafından 1953 yılında ele alınan *İkizlemeler Üzerine I ve İkizlemeler Üzerine II* başlıklı çalışmasında görüldüğü üzere “ikizleme” terimini kullanan Ağakay, 1954 yılında incelediği *Türkçede Kelime Koşmaları* başlıklı çalışmasında tercih ettiği “kelime koşmaları” teriminden ayrı değerlendirmiştir. Ağakay *ikizleme* terimi için “sözcüğün aynı şekilde hiç değişmeden iki kez yan yana getirilmiş hali” açıklamasını yapmaktadır (Ağakay, 1953a: 190). Ağakay, Türk dilindeki kelime koşmalarının *hendiadyoin* ve *atf-ı tefsiri* kavramlarından farklı olduğu belirterek *kelime koşması* terimini “Türkçede bir takım sözcüklerin yeni bir kavramı anlatmak ve ya ait olduğu kavrama farklı bir bakış açısı getirmek için sözcüklerin anlamca bağımsız bir yapı şartıyla koşulması olayı” olarak açıklamaktadır (Ağakay, 1954: 97-98).

Hatiboğlu, “ikileme” terimini “anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla aynı kelimenin tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki kelimenin yan yana kullanılması” olarak tanımlamıştır. İkilemeyi oluşturan unsurların sırasının değiştirilemeyeceğini, tek sözcükten ikileme olunamayacağını belirten Hatiboğlu, ikilemelerde Türkçe kökenli olan, ünlü ile başlayan ve de ikinci sözcüğe kıyasla daha kısa olan sözcüğün genellikle ikilemedeki ilk sözcüğe ait bir özellik olduğu düşüncesindedir (Hatiboğlu, 1981: 9-17). Hatiboğlu, Eski Uygur Türkçesi dönemindeki Türkçe ikilemelerin yanı sıra yabancı dillerin Türkçeye etkileşim içinde olmasından dolayı yabancı dillerdeki sözcüklerin etkisinin ikilemelere yansıtıldığını belirtmektedir. Bu dönemde Eski Uygur Türkçesine ait olan sözcüklere aynı veya yakın anlamlı yabancı sözcüklerin kullanılmasıyla ikilemelerin görüldüğü belirtilmektedir. Örnek olarak *öküş teslim* “çok”; *hua çeçek* “çiçek”; *san sakış* “sayı, hesap, adet” vs. örneklerini vermektedir (Hatiboğlu, 1981: 61-62).

Korkmaz; “ikileme” terimi için “aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi” tanımını yapmaktadır. İkilemeleri; ikilemeleri aynı kelimenin tekrarı ile kurulanlar, eş veya yakın anlamlı kelimelerle kurulanlar, zıt anlamlı kelimelerle kurulanlar, aynı kelimenin önsesinin değiştirilerek tekrarlanması ile kurulanlar olmak üzere dört alt başlıkta örneklendirmiştir (Korkmaz, 1992: 82-83).

Şinasi Tekin, ikileme için “ikizleme” terimini kullandığı 1992 yılındaki çalışmada “bir mefhumun ifadesi için iki ayrı kelimenin yan yana kullanılmasıdır” tanımını yapmaktadır. Tekin bütün kelime çeşitlerindeki terkiplerindeki kelimelerin çoğu Türkçe olduğu halde bazen ilk unsurun yabancı kökenli, ikinci unsurun ise Türkçe kelime olabileceğini belirtmektedir. Kendi ifadesiyle ikizlemelerin en çok görüldüğü devrin Uygur devresi olduğunu belirtmektedir. Tekin ikizlemeleri üç ana başlık altında şu biçimde aktarmaktadır (Tekin, 1992: 100):

- 1- Ses bakımından: a) birinci kelime ünlü ile ikinci kelime ünsüz ile başlar: asıg tusu, ada tuda; b) hece sayısı 1+2 ve ya 1+3 olanlar: ed tavar, aş içgü; alp alpagut; king alkıg; kork- belingle-; c) hece sayısı aynı olup da ilk sesleri bakımından bir düzen arzetmeyenler: *atlıg yüzlüg, buyan edgü, ötek birim, sevig amrak*; d) hece sayısı 2+1 ve ya 3+2 olanlar: *kemiş- tüş-, turkaru amru, tegirmile- avla-, tapla- sev- vb.*
- 2- İkizlemelerle ilgili olarak şu terkipler dikkate değer: Aynı kökten teşkil edilmiş iki ayrı kelime yan yana kullanılır; bunlardan ilk isim, ikincisi fiil ve ya her ikisinin de isimdir: *yarın yaru-* ‘şafak sökmek’, *çasut casur-* ‘iftira etmek’, *alkış alka-* ‘övmek’, *ant antik-* ‘ant içmek’, *nom nomlamak* ‘vaaz vermek’, *etin etine-* ‘ses çıkarmak’, *ka kadaş* ‘büyük küçük kardeş’ vb.
- 3- İkizlemeler unsurların manaları bakımından iki grupta toplanırlar:
  - a) eş anlamlı ikilemeler ile: *arıg simek* ‘orman’, *asıg tusu, aya- ağırla-, busuş kadgu, tsuy yazuk*, vb. vb. Bu misallerden de anlaşıldığı gibi aynı manaya gelen iki kelime, ayrı ayrı da kullanıldığı iki halde yan yana getirilmek suretiyle de ifadeye bir açıklık bir renk verilmek istenmiştir.
  - b) ayrı manada olan ikilemeler ile: *sansız tümen* ‘pekçok’, *küç erdem, ötek birim* vb.
  - c) birbirlerini tamamlayan fakat manaları birbirinin tersi olan kelimeler ile: *il kan* ‘devlet’, *öz kang* ‘oğul kız’ vb.

Talat Tekin, 1998 yılındaki eserinde “ikileme” terimini kullanmayı tercih ederek ikilemelerin anlatımı güçlü ve etkili kılan, güzelleştiren öğelerin başında gelerek onların eş, yakın ya da karşıt anlamlı olarak sıkça kullanıldığını belirtmektedir. Tekin, üç büyük yazıtta 21 tane isim soylu, 12 tane de fiil soylu olmak üzere toplam 33 tane ikilemenin olduğunu tespit etmiştir (Tekin, 1998: 15-17).

Kargı Ölmez, çalışmasında “ikileme” terimini kullanarak ikilemelerin daha çok eş ve zıt anlamları sözcüklerin tekrarına dayandığını belirterek Kutadgu Bilig’deki eş anlamlı ve zıt anlamlı sözcüklerin tekrarına dayanan ikilemeleri iki ciltlik çalışmasında ele almaktadır (Kargı Ölmez, 1997: 20; Kargı Ölmez, 1988).

Uta Schilling, 2000 yılında Almyanyada hazırladığı *Untersuchung zu den Wortgruppen im Alttürkischen* isimli yüksek lisans tezinde ikilemeleri isim soylu ve fiil soylu olmak üzere iki grupta ele almıştır. Schilling, çalışmasında tespit ettiği ikilemelerin ilk sözcüğünü madde başı olarak kabul etmiş ve devamında o madde başı ile oluşturulan ikilemelerin anlamını ve tanımlandığı eseri belirtmiştir (Shilling, 2000).

Serkan Şen ise 2002 yılında hazırladığı *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler* başlıklı yüksek lisans tezinde görüldüğü gibi “ikileme” terimini kullanmaktadır. Şen, Eski Uygur Türkçesindeki ikilemelerin çok olmasını dinî içeriklerin çokluğuna bağlayarak yeni girilen Manihaizm, Budizm gibi dinlerin öğretileri canlı tutmak için ikilemelerden yararlandığını belirtmektedir. Şen, çalışmasını ikilemeleri anlamına göre: eş anlamlı, yakın anlamlı, zıt anlamlı; kökenine göre: Türkçe kökenli, Türkçe ve yabancı kökenli, yabancı kökenli; kuruluşuna göre: bağlayıcı kullanılmadan ve bağlayıcı kullanılarak oluşturulan ikilemeler olmak üzere sınıflandırmıştır. Şen ardından Eski Uygur Türkçesinde tespit ettiği ikilemeleri alfabetik olarak sıralamıştır (Şen, 2002).

Karahan, çalışmasında ikileme için “tekrar grubu” terimini kullanarak tekrar gruplarındaki ses düzeni ile anlam arasında bir ilişkinin olup olmadığı ele almıştır. Karahan çalışmasının sonunda şu sonuca ulaşmıştır (Karahan, 2008):

Yansıma kelimelerle yapılan /A/.../U/ ses düzenli tekrarlar, düzensizliği, çirkinliği, hoş gitmemeyi, rahatsız ediciliği” çağrıştıran bir anlam yüküne sahiptir ve bu anlamda etkili olan ses, /U/ ünlüsüdür. Böyle bir yapıda /U/ ünlüsünün bulunması anlamlıdır. Çünkü /U/ ünlüsünün çıkışında dudakların aldığı şekil, aynı zamanda olumsuz duyguları da yansıtan bir şekildir.

Sözlüklerde /A/.../A/ ve /A/.../U/ ses düzenli tekrarlar betimlenirken /U/ ünlüsünün sebep olduğu anlam değişmesi göz ardı edilmektedir. Yansıma kelimelerin üretilebilirlik özelliği, bu kelimelerle tekrar yapmaya işleklik kazandırmıştır. /A/.../U/ ses düzeni, Türkiye Türkçesinde hem yansımali tekrarlarda hem de bir unsuru anlamlı tekrarlarda verimli bir şekilde işletilmektedir.

Abik, “ikileme” terimini kullandığı 2010 yılındaki çalışmasında Eski Türkçede ikili kullanılan birliktelik ifade eden +II....+II yapısı ile +IIg / +IUg sıfat eki taşıyan sözcüklerle kurulmuş ikilemeleri bugün Türkiye Türkçesinde karıştığı belirterek bu karıştırılan yapı için ayırt edici ölçüt olup olmadığını amaçlamıştır. Abik, Eski Türkçede birliktelik ifade eden +II....+II yapısının bugün Türkiye Türkçesinde zıt anlamlı ve anlam yakınlığı olan ikilemelerde görüldüğü eş anlamlı ikilemelerin ise Eski Türkçede +IIg/ +IUg olan bugün +II/ +IU olan sıfat ekini taşıyan ikilemeler olduğu belirtmiştir (Abik, 2010).

Meltem Can *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler* başlıklı yüksek lisans tezinde ikilemeleri ayrıntılı olarak ele almıştır. Can ikilemeleri “anlatıma ahenk, akıcılık katan, anlatımda pekiştirme ve kalıcılığı sağlayan, dilin ifade biçimini zenginleştiren kelime grupları” olarak açıklamıştır (Can, 2010: 267). Yapı bakımından ikilemeleri; basit, türemiş, birleşik olarak iki sözcükten, üç sözcükten, dört sözcükten ve altı sözcükten oluşuşuna göre sınıflandırmıştır. İkilemeleri fiil kökenli ve isim kökenli olarak da değerlendirmeye almıştır. Ayrıca ikilemeleri hece sayılarına, ses özelliklerine, köken bilgisinde göre de sınıflandırma yapan Can anlamlarına göre de ikilemeleri sınıflandırmayı ihmal etmemiştir. Can toplamda 1452 ikileme tespit etmiştir (Can: 2010).

Ölmez, 2017 ve 2020 yıllarında Eski Uygur Türkçesindeki çeşitli eserlerden tespit ettiği, derlediği çeşitli ikilemelerin listesini iki serilik çalışmasında yayımlamıştır. Ölmez bu çalışmasında “ikileme” terimini kullanarak listelediği ikilemelerin Türkçe tanımını yanında kimi zaman Almancası kimi zamanda ikilemenin tespit edildiği Çince versiyondaki denklığı de görmek mümkündür (Ölmez: 2017; Ölmez: 2022).

İkilemelerle ilgili eser bazında elimize ulaşan son eser Karaman tarafından 2021 yılında doktora tezi olarak hazırlanıp 2022 yılında TDK tarafından bastırılan *Eski Türkçede İkilemeler* isimli eserdir. Karaman, yöntem olarak kendi deyimiyle ikilemeleri dar bir bakış açısıyla değil de Ölmez ve Şen'in yaptığı gibi geniş açılı bir düşünceyle ele almıştır. Eserinde Orhon, Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerindeki eserleri tespit ederek tespit ettiği ikilemeleri anlamlarına göre eş anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler, yakın anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler, zıt anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler, aynı sözcüğün tekrarlanmasıyla oluşan ikilemeler olmak üzere dört alt başlık altında sınıflandırmıştır. Karaman eserinde ikileme terimini kullanarak toplamda 4457 ikileme tespit etmiştir. Karaman eserinin sonuç bölümünde tespit ettiği ikilemeleri çeşitli yönlerle sayısal verilere çevirmiştir (Karaman: 2022).

Yukarıda da görüldüğü gibi çeşitli yazarların farklı bakış açılarına göre "ikilemeler"le ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Can, 2010: 1-15; Karaman, 2022: 14-38).

Türk dilinin tarihi devirlerine bakıldığında Eski Uygur Türkçesi, eserleri ve dil ilişkileri bakımından Eski Türkçe içerisindeki en hacimli dönemi oluşturmaktadır. Her ne kadar ikilemeler ilk defa Orhon Türkçesi döneminde taşa yazılı metinlerde görülse de Eski Uygur Türkçesinin Sanskirtçe, Soğdca, Çince, Toharca vs. dillerle olan ilişkisi bu dönemi söz varlığını besler niteliktedir. Başlangıçta mensubu olduğu dinin içeriğini öğrenmek için çeşitli çeviri faaliyetlerine başlayan Uygurlar, tercüme yöntemiyle Maniheizm ve Budist döneme ait olan birçok eseri kendi dillerince çevirmişlerdir. Bu çeviri sırasında gerek doğrudan kaynak dilden alınan sözcüğün yanına Türkçesini ekleyerek bir nevi eser içi sözlük gibi, gerek ihtiyaç halinde sözcüğün daha iyi anlaşılması için ikilemelere başvurulmuştur. İkilemeler ifade edilmek istenen yargıyı pekiştirmek, ifadeyi vurgulamak için bu dönemde sık sık başvurulan söz sanatıdır. İkilemeler birbirine eş, benzer ve zıt anlamlı sözcüklerden oluşan iki sözcükten meydana gelen yapılardır. Bu dönemde kimi zaman üçlemeler hatta dörtlemeler de göze çarpmaktadır. Çoğunlukla çeviri eserlerden oluşan Eski Uygur Türkçesindeki ikilemeler ele alınırken Tokyürek'in de belirttiği gibi kaynak dildeki karşılıkları ile mutlaka karşılaştırılmalı, sözcüğün anlamları ve bu anlamların nüans farklılıkları da bu kaynak dil aracılığıyla ortaya çıkarılmalıdır (Tokyürek, 2022: 156). Bu karşılaştırma durumu ayrıca kaynak dilden Eski Uygur Türkçesine nasıl bir çeviri yöntemi izlendiği konusunda da bilgi verir niteliktedir. Bizim Çalışmamız Eski Uygur Türkçesi

dönemine ait Tantrik bir metin olan *Sitātapatrādhāraṇi* isimli eserdeki ikilemeler üzerine olacaktır. Eserdeki ikilemeler üzerine şüana dek çalışma yapılmamış olması bizi bu çalışmaya sevk eden sebepler arasındadır. Diğer bir sebep de hem genel olarak hem de bu eser özelinde tercüme olan çeviri faaliyetinin ikilemelerde nasıl yapıldığıdır. *Sitātapatrādhāraṇi* için 2018 yılında doktora tezi olarak hazırlanan 2021 yılında TDK tarafından yayımlanan Ayşe Kılıç Cengiz'in eseri, Çince versiyon için ise Taishō esas alınacaktır.

İncelemeye geçmeden önce Eski Uygur Türkçesi üzerinde yapılan ikileme çalışmaları şu biçimde sıralanabilir: Çağatay (1944), Ölmez (1998), Schilling (2000; 2001), Şen (2002) Böler (2010), Can (2010), Bozok (2012), Yıldız (2012; 2013), Ağca (2015a; 2015b), Ölmez (2017), İsi (2018), Bozak (2018), S.B. Yıldız (2018; 2019), Ölmez ve Aris (2019), Ölmez ve Sevim (2019), Sevim (2019), Ölmez ve Can (2020), İsi (2020), Kara (2021), Karaman (2022), Keskin (2021), Tokyürek (2022), Tokyürek ve Uğur (2023) biçiminde sıralanabilir. Ayrıca Eski Uygur Türkçesi dönemi üzerine çalışma yapan kimi araştırmacılar, tespit ettiği ikilemeleri eserlerinde ayrı bir başlık altında belirtmektedirler. Bkz. (Yiğitoğlu, 2011: 234-35; Ayazlı, 2012: 283-87; Gulcalı, 2013: 39-42; Aris, 2018: 139-40; Özcan Devrez, 2020: 143-44; Uzunkaya, 2021: 278-79; Karaayak, 2021: 843-53; Gulcalı, 2021: 561-74). Eski Uygur Türkçesi dönemi dışındaki Eski Türkçenin diğer evreleri ve Orta Türkçe alalındaki kimi çalışmalar ise şu şekilde sıralanabilir: Aydın (1997), Kargı Ölmez (1997, 1998), Toprak (2005), Çetin (2008), Taş (2012), Aktan (2014), Şen (2015) Aydın ve Karaman (2019). Türk dilindeki ikilemeler ile ilgili yapılmış çalışmalar hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz. (Çimen, 2021: 55-79).

1. *Sitātapatrādhāraṇi*'deki İkilemeler

EUTü. aç kız “açlık, kıtlık” (125) = Çin. 飢饉 jījīn (977 405a 14)

Schilling: aç kız “hunger und not” (Schilling, 2000: 36); Şen: aç kız “açlık, kıtlık” (Şen, 2002: 5); Can: Ø; Ölmez: aç kız “açlık, kıtlık” (Ölmez, 2017: 245); Karaman: aç kız “açlık, kıtlık” (Karaman, 2022: 419).

Clauson aç sözcüğünü “hunger, hungry (aç, açlık)” olarak açıklamaktadır. Fiziksel anlamdaki “hunger (aç)” sözcüğünün zaman içerisinde metaforik bir ifade olarak “convetous (açgözlü)” anlamını da karşılayabileceğini belirtmektedir (EDPT, 1972: 17a). Clauson kız sözcüğünün ise temel olarak “costly, expensive (pahalı)” anlamına geldiğini belirterek sahip olduğu bu anlamdan

dolayı “rare (nadir)” daha da genişleyerek “miserly (cimri)” anlamına geldiğini belirtmektedir (EDPT, 1972: 680a). Röhrborn aç sözcüğünün Eski Uygur Türkçesinde “açlık, aç, açgözlü, doyumsuz” anlamlarına geldiğini belirtmektedir (UW, 2015: 7-8). Wilkens ise aç sözcüğünü “aç, boş (mide); açgözlü, doyumsuz; açlık; açgözlülük” anlamında (Wilkens, 2021: 3), *kız* sözcüğünü ise “sınırlı, dar, cimri; cimrilik; darlık, yokluk; açlık; sefalet, kıtlık; zam, pahalılık” olarak açıklamaktadır (Wilkens, 2021: 376). Wilkens ayrıca aç *kız* ikilemesini “açlık, aç, açlık ve kıtlık, açlık ve pahalılık” olarak açıklamaktadır (Wilkens, 2021: 3).

İkilemenin Çince denkliği ise EUTü. aç = Çin. 飢 jī “aç” (G. 795; DDB) ve EUTü. kız = Çin. 饑 jī “açlık, kıtlık” (G. 795; DDB) biçimindedir. Dolayısıyla Çince 飢饑 jījīn “açlık, kıtlık” Eski Uygur Türkçesinde aç *kız* ikilemesine denk gelmektedir¹. Görüldüğü gibi Çince versiyondaki iki kavram Eski Uygur Türkçesinde de iki kavramla karşılanmaktadır. Tokyürek de çalışmasında ikilemenin Çince 飢饑 biçiminde görüldüğünü belirtmektedir (Tokyürek, 2022: 157). Ayrıca Ayazlı da AY VI’da da ikilemenin Çincesinin 飢饑 olduğunu belirtmektedir (Ayazlı, 2012: 289).

EUTü. *ada tuda* “felaket, tehlike” (195, 434, 443) = Çin. Ø

Schilling: *ada tuda* “gefahr (tehlike)” (Schilling, 2000: 36)Şen: *ada tuda* “tehlike felaket” (Şen, 2002: 9); Can: *ada tuda* “kaza, bela” (Can, 2010: 112); Ölmez: *ada tuda* “tehlike, felaket” (Ölmez, 2017: 248); Karaman: *ada tuda* “kaza, bela” (Karaman, 2022: 423)

Clauson, ikilemenin ilk sözcüğü olan *ada* sözcüğünün Eski Uygur Türkçesinden sonra görülmediğini ve *tuda* sözcüğüyle birlikte *ada tuda* “danger (tehlike)” biçiminde ikileme olarak görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1972: 40a). Clauson *tuda* sözcüğü için de aynı şekilde Eski Uygur Türkçesi dönemine ait olan bu sözcüğün bağımsız bir sözcük olmadığını daima *ada* sözcüğüyle birlikte görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1972: 452a). Röhrborn *ada* sözcüğünün etimolojisinin belirsiz olduğunu ve “zarar, sıkıntı, güçlük, tehlike, zor durum; engel, zorluk” anlamlarına geldiğini belirtmektedir (Röhrborn, UW: 13-16). Wilkens ise *ada* “zarar, sıkıntı, güçlük, tehlike, zor durum, üzüntü, engel, zorluk, terslik, aksilik, ters bir şey” (Wilkens, 2021: 6), *tuda* “tehlike, en-

1 飢饑 “famine”(http://buddhism-dict.net/) [ET:16.04.2023]

gel, zorluk” tanımlarını yapmaktadır. Wilkens *ada tuda* ikilemesini ise ““tehlike, zarar” olarak anlamlandırmaktadır (Wilkens, 2021: 6). Eski Uygur Türkçesinde tespit edilen bu ikileme Çince versiyonda tespit edilememiştir.

EUTü. adasız tudasız “tehlikesiz, sıkıntısız” (496) = Çin. Ø

Schilling: Ø; Şen: *adasız tudasız* “tehlikesiz, engelsiz” (Şen, 2002: 10); Can: Ø; Ölmez: *adasız tudasız* “tehlikesiz, güvenli” (Ölmez, 2017: 249); Karaman: *adasız tudasız* “kazasız, belasız” (Karaman, 2022: 424).

Clauson ikilemenin ilk sözcüğünü *ada+sız* biçiminde göstererek “free from danger, in safety (tehlikeden uzak, emniyet içinde)” tanımını yapmaktadır. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesi döneminde *igsiz adasız* ve *adasız tudasız* biçimlerinde görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1972: 71b). İkinci sözcüğü ise ilk sözcüğe paralel olarak *tuda+sız* biçiminde açıklamaktadır. Clauson, *adasız* sözcüğünün Eski Uygur Türkçesi dönemine özgü bir sözcük olduğunu ve yalnızca *tudasız* sözcüğüyle birlikte ikileme olarak görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1972: 461). Röhrborn’da Clauson gibi sözcüğü *ada+sız* biçiminde olduğunu belirterek sözcüğü “sıkıntısız bir hayat, bedensel ve maddî sağlamlık; sağlam” olarak anlamlandırmaktadır (UW, 2015: 21-22). Wilkens ise *adasız* “tehlikesiz; sağlam, sağ salim” (Wilkens, 2021: 6), *tudasız* “tehlikesiz, engelsiz (Wilkens, 2021: 752) ayrıca ikileme olarak belirttiği *adasız tudasız* için “tehlikesiz” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 6). İkileme olarak karşımıza çıkan bu yapı, Eski Uygur Türkçesinde U 4762/d numaralı fragmanda yer alırken elimizde bu fragmana denk olan herhangi Çince belge bulunmamaktadır.

EUTü. agrıg ig “hastalık, ağrı” (358; 360; 360; 360; 361; 362; 362; 363) = Çin. 病 bing (977 406a 15; 977 406a 16; 977 406a 16; 977 406a 16; 977 406a 16; 977 406a 17; 977 406a 17; 977 406a 17)

Schilling: *agrıg ig* “krankheiten” (Schilling, 2000: 37); Şen: *agrıg ig* “hastalık, ağrı” (Şen, 2002: 16); Can: *agrıg ig* “ağrı, hastalık” (Can, 2010: 115); Ölmez: *agrıg ig* “hastalık” (Ölmez, 2017: 250); Karaman: *agrıg ig* “hastalık” (Karaman, 2022: 57).

Clauson *agrıg* sözcüğünün *agrı:-/ agru:-* fiilinden türediğini ve “pain, painful (acı, acı verici)” anlamını karşıladığını belirtmektedir. Sözcüğün özellikle *ig agrıg* biçiminde ikileme biçiminde karşımıza çıktığını belirterek Eski Uygur Türkçesinde *agrıg* sözcüğünün genellikle “pain; suffering pain (acı; acı çek-

mek)”, daha az sıklıkla da “illness (hastalık) anlamlarını karşıladığını *ig agrig* “illness (hastalık)” biçiminin ise oldukça yaygın olduğunu belirtmektedir (EDPT, 1972: 90a). Clauson *i:g* sözcüğü için ise “illness, disease (hastalık)” tanımını yapmaktadır. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinin erken dönemlerinde sık görüldüğünü ve genellikle çeşitli ikilemelerle birlikte görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1972: 98b). Röhrborn da sözcüğün *ağrı-* fiilinden türediğini belirterek “ağrı, sancı, hastalık; ağrıyan, acıtan” anlamlarında görüldüğünü belirtmektedir (UW, 2015: 71-72). Wilkens ise *agrig* “ağrıyan, acıtan; ağrı, sancı, hastalık” (Wilkens, 2021: 20), *ig* “hastalık” tanımlamalarını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 295).

İkilemenin Çince denkliğinde ise Eski Uygur Türkçesinde *ig agrig* ikilemesini oluşturan iki ayrı sözcüğün Çince tek bir sözcük tarafından karşılandığı görülmektedir. EUTÜ. *agrig ig* = Çin. 病 *bìng* “hastalık; hastalanmak” (G. 918; DDB). Görüldüğü gibi Çincedeki bu tek sözcük Eski Uygur Türkçesindeki hem *agrig ig* ikilemesinin yerini tutmaktadır². Bu ikileme bu dönemde *ig agrig* biçiminde de görülmektedir (Kaya, 2021: 331).

EUTü. *amrıl- yaval-* “sakinleş-, rahatla-” (156) = Çin. Ø

Schilling: Ø; Şen: Ø; Can: Ø; Ölmez *amrıl- yaval-* “sakinleşmek, dinmek, sükunet bulmak” (Ölmez, 2017: 45); Karaman: Ø.

Clauson *amrıl-* fiilinin **amur-* fiilinden türediğini belirtmektedir. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesindeki örneklerini tanık göstererek Altun Yaruk’ta geçen *ötrü köñülleri amrılmaz turulmaz* örneğindeki *amrılmaz turulmaz* biçiminin ikileme olarak görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1972: 163b). Clauson *yaval-* fiilinin ise **yava:-* fiilinden türediğini belirterek “to be tamed, calmed, quietened (evcilleştiril-, sakinleştiril-)” anlamına geldiğini bildirmektedir (EDPT, 1972: 877a). Wilkens *amrıl-* fiili için “durgun olmak, rahatlamış olmak, huzur bulmak, huzurlu olmak, yumuşak olmak; sönmek, ortadan kaldırılmak; hareketsiz olmak, durmak, durgunlaşmak; azalmak, kaybolmak, görünmez olmak tanımlarını (Wilkens, 2021: 45), *yaval-* fiili için “huzurlu olmak, sakin olmak, yumuşak olmak, evcilleşmiş olmak, hayırsever olmak” tanımlamalarını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 877). İkilemenin Çince versiyonda karşılığı bulunmamaktadır.

2 病 “to get sick, sickness”(<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023]

EUTü. *anaz umugsuz* “umutsuz, zavallı” (485) = Çin. Ø

Schilling: *anaz umugsuz* “hoffnungslos (umutsuz)” (Schilling, 2000: 37); Şen: *anaz umugsuz* “umutuz, dayanıksız, zavallı” (Şen, 2002: 27); Can: Ø; Ölmez: *anaz umugsuz* “umutsuz” (Ölmez, 2017: 250); Karaman: *anaz umugsuz* “umutsuz” (Karaman, 2022: 66).

Clauson *umugsuz* sözcüğünün *umug* isminden türediğini belirtmektedir. Sözcüğün erken dönemde etimolojik olarak “without an object of desire, with nothing to look forward to (arzusunu olmadan, dört gözle bekleyecek hiçbir şeyi olmadan)” gibi bir anlama gelmiş olabileceğini belirtmektedir (EDPT, 1972: 158b). Röhrborn, sözcüğün EUTü. *anaz* << TochA. *ānās* << Skr. *anātha* biçiminde alıntı bir sözcük olduğunu düşünmektedir. Sözcüğü ise “sığınağı olmayan, çaresiz” olarak açıklamaktadır (UW, 2015: 148). Sanskritçede *अनाथ* (*anātha*) “efendisi veya koruyucusu olmayan; dul; babasız; çaresiz, fakir” anlamı görülmektedir (Monnier-Williams, 1898: 27c). Wilkens ise EUTü. *anaz* < TochA *ānās* / < TochB *anās* < Skr. *anātha* “çaresiz, zavallı, savunmasız, sığınağı olmayan, umutsuz, sefil” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 48). Wilkens *umugsuz* sözcüğü için “umutsuz, ümitsiz” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 799). Wilkens ayrıca ikileme olarak belirttiği *anaz umugsuz* yapısını “çaresiz, umutuz” olarak açıklamaktadır (Wilkens, 2021: 48). Zieme, 1975 yılında ele aldığı makalesinde *anaz umugsuz* ikilemesini “hoffnungslos (umutsuz)” olarak tanımlamaktadır. Zieme *anaz* sözcüğünün ise < Skr. *anāśa* ile ilişkilendirmektedir (Zieme, 1975: 189, dipnot 9). Skr. *अनाश* (*anāśa*) “umutsuz, çaresiz” olarak görülmektedir (Monier-Williams, 1899: 29a). Görüldüğü gibi sözcüğün kökeni konusunda Röhrborn ve Zieme farklı düşünmektedir. Röhrborn sözcüğün < Skr. *anāśa* konusunda semantik açıdan problem olduğunu düşünmektedir (UW, 2015: 148). Wilkens sözcüğün kökenini Röhrborn gibi düşünmektedir. İkileme olarak karşımıza çıkan bu yapı, Eski Uygur Türkçesinde U 4762/c numaralı fragmanda yer alırken elimizde bu fragmana denk olan herhangi bir belge Çince belge bulunmamaktadır.

EUTü. *arış arıg* “temiz, arı” (492) = Çin. Ø

Schilling: *arış arıg* “rein” (Schilling, 2000: 38); Şen: *arış arıg* “pak, temiz” (Şen, 2002: 33); Can: Ø; Ölmez: *arış arıg* “temiz” (Ölmez, 2017: 252); Karaman: *arış arıg* “temiz” (Karaman, 2022: 73).

Clauson, *arıg* sözcüğünün *arı*:- fiilinden türediğini bildirerek “clean, pure (temiz, saf)” açıklamasını yapmaktadır. Sözcüğün *arıg süzök* ve *süzök arıg*

ikilemesinde yaygın olarak görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1972: 213b). Röhrborn *arış* sözcüğünün *arı-* fiilinden türediğini ve “temiz, sarsılmaz; gerçeği ifade eden; kurtarıcı, kurtuluşa yönlendiren” anlamlarına geldiğini belirtmektedir (UW, 2015: 247). Röhrborn da aynı Clauson gibi *arığ* sözcüğünün de *arı-* fiilinden türediğini belirterek sözcüğü “temiz, arı, kirsiz; duru, açık, berrak; temizlik, berraklık, açıklık” olarak anlamlandırmaktadır (UW, 2015: 232-234). Wilkens ise *arış* “temiz” (Wilkens, 2021: 62); *arığ* “temiz, arı, duru, berrak, ışıltılı; kusursuz; kutsal; iffetli; temizlik; iffet; temiz kadın, temiz kişi, temiz insan” (Wilkens, 2021: 59) açıklamalarını yapmaktadır. Wilkens ikileme olduğunu belirttiği *arış arığ* yapısını ise “temiz” olarak tanımlamaktadır (Wilkens, 2021: 62). Eski Uygur Türkçesinde U 4762/c numaralı fragmanda yer alırken elimizde bu fragmana denk olan herhangi bir Çince belge bulunmamaktadır.

EUTü. az övke “öfke, hırs” (430) = Çin. Ø

Schilling: Ø; Şen: *az övke* “hırs, öfke” (Şen, 2002: 49); Can: *az övke* “hırs, öfke” (Can, 2010: 130); Ölmez: *az öpke* “hırs ve hiddet, hırs ve öfke” (Ölmez, 2017: 130); Karaman: *az öwke* “azmış, yoldan çıkmış / hırs, öfke” (Karaman, 2022: 444).

Clauso *az* sözcüğünün Eski Uygur Türkçesine ait bir sözcük olduğunu ve bu dönemde yaygın olarak kullanıldığını belirtmektedir. Sözcüğün Orta Farsça ’z biçiminden alıntı olup “lust (şehvet)” anlamını karşıladığını belirtmektedir (EDPT, 1972: 227). Clauson *öpke* maddesinde sözcüğün aslen somut anlamda “lung (akciğer)” anlamına geldiğini bunun uzantısı olarak ise ciğerlerden kaynaklandığı varsayılarak “anger (öfke)” tanımını yapmaktadır (EDPT, 1972: 9a). Röhrborn da Clauson gibi sözcüğün Orta Farsça’dan alıntı olduğunu düşünerek “hırs, tamah, aç gözlülük” anlamlarına geldiğini belirtmektedir (UW, 2015: 103). Wilkens ise *az* sözcüğünün EUTü. *az* < MP/Parth. *āz* / < Sogd. ’z biçiminde göstererek “hırs, tamah, açgözlülük; dünyevi sevinç; sevgi; hırs şeytani, madde, karanlığın prensibi” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 91). Wilkens *övke* sözcüğünü ise “öfke, nefret, kin; antipati, tiksinti” olarak açıklamaktadır (Wilkens, 2021: 545). Budizm’de üç Kleśa tabirine karşılık gelen *az övke* (*biligsiz bilig*) ibaresinin Çince versiyonda karşılığı bulunmamaktadır.

EUTü. barça kamagun “bütün, tam, tamamen” (159-60) = Çin. Ø

Schilling: Ø; Şen: Ø; Can: Ø; Ölmez: Ø; Karaman: *barça kamagun* “hepsi, tümü” (Karaman, 2022: 95).

Clauson, *barça*: sözcüğünü “all (bütün, tam)” olarak tanımlayarak Eski Uygur Türkçesindeki *barça kamığun* (*kamagun*) yapısını “they all together (hepsi bir arada)” olarak açıklamaktadır (EDPT, 1972: 356b-357a). Clauson *kamagun* sözcüğünü *kamağ* (?*hamağ*) maddesinde açıklamaktadır. Sözcüğün Orta Farsçadaki *hm’g* (*hamāg*) biçiminden alıntı olduğunu belirterek “all (bütün, tam)” açıklamasını yapmaktadır (EDPT, 1972: 627a). Wilkens *barça* “hepsi, hepsi birden, tamamı, tamamen” (Wilkens, 2021: 143), *kamagun* “hep birlikte, hepsi, bütünü” (Wilkens, 2021: 326) olarak görülmektedir. Wilkens ikileme kabul ettiği *kamagun barça* yapısı içinse “hep birlikte, hepsi” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 326). Eski Uygur Türkçesindeki bu ikileme Çince versiyonda görülmemektedir.

EUTü. bı bıçgu “bıçak, kesici silah, kesici alet” (128; 183; 387) = Çin. 器械 qìxiè (977 404c 10; 977 0405a13; 977 406b08)

Schilling: *bi bıçgu* “messer und dolch” (Schilling, 2000: 42); Şen: *bı bıçgu* “bıçak, keski” (Şen, 2002: 62); Can: *bı bıçgu* “bıçak, kesici alet” (Can, 2010: 135); Ölmez: *bı bıçgu* (Ölmez, 2017: 102); Karaman: *bı bıçgu* “bıçak” (Karaman, 2022: 102).

Clauson *bi* sözcüğünü “knife (bıçak)” veya bıçak gibi olarak tanımlamaktadır. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesine has bir sözcük olduğunu ve *bi bıçgu* ikilemesiyle görülebileceğini belirtmektedir. Giles’i kaynak göstererek sözcüğün muhtemelen Çince *p’i* “to split (bölmek)” sözcüğünden alıntı olduğunu belirtmektedir (EDPT, 1972: 291b). Clauson *bıçgu*: sözcüğünün ise *bıç-* fiilinden türediğini belirterek “saw (bıçkı)” ya da başka bir kesici alet olarak tanımlamaktadır (EDPT, 1972: 294a). Wilkens *bı* sözcüğü için “bıçak, bıçaklama silahı” (Wilkens, 2021: 169); *bıçgu* sözcüğü için de “bıçak” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 166). Wilkens ayrıca *bi bıçgu* ikilemesi için “bıçak, bıçaklama silahı” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 169).

İkilemenin Çince denkliği ise EUTü. *bı* = Çin. 器 qì “mutfak eşyaları; silah; araç, gereç,” (G.1123; DDB); EUTü. *bıçgu* = Çin. 械 xiè “silah; çeşitli mutfak eşyaları,” (G.4436; DDB) sözcüklerine denk gelmektedir. Görüldüğü

iki Eski Uygur Türkçesinde *bı bıçgu* olarak görülen ikileme Çince versiyonda iki farklı sözcüğün birleşimiyle oluşan 器械 qìxiè sözcüğüne denk gelmektedir. Sözcükler arası denklik incelendiğinde serbest bir çevirinin olduğu görülmektedir. Ölmez eserinde *bı bıçgu* ikilemesinin Çince *刀* dao veya *刀杖* dao-zhang biçiminde görüldüğünü belirtmektedir (Ölmez, 2017: 256). Çetin ise eserinde ikileme için *刀* dao biçimini vermektedir (Çetin, 2020a: 320).

EUTü. bilik salık “silah” (56) = Çin. 器械 qìxiè (977 404b 27)

Schilling: *bilik salık* “waffe” (Schilling, 2000: 42); Şen: *bilik salık* “saldırma, silah” (Şen, 2002: 65); Can: Ø; Ölmez: *bilik salık* “silah” (Ölmez, 2017: 257); Karaman: *bilik salık* “silah” (Karaman, 2022: 105).

Wilkens, Eski Uygur Türkçesinde *bilik* sözcüğü için “silah, bıçak; teçhizat, donatım eşyası” (Wilkens, 2021: 175); *salık* sözcüğü için “bir silah çeşidi” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 577). İkileme olarak belirttiği *bilik salık* içinse “silah” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 175). İkilemenin Çince denkliği ise EUTÜ. *bilik* = Çin. 器 qì “mutfak eşyaları; silah; araç, gereç” (G.1123; DDB), EUTü. *bıçgu* = Çin. 械 xiè “silah” (G.4436; DDB) denkliği görülmektedir. Eski Uygur Türkçesinde *bilik salık* olarak görülen ikileme Çince versiyonada iki farklı sözcüğün birleşimiyle oluşan 器械 qìxiè sözcüğüne denk gelmektedir. Bir önceki örnekte görüldüğü gibi Çince 器械 qìxiè söz öbeği metin içerisinde hem “bıçak” anlamını hem de “silah” anlamını karşılamaktadır. Görüldüğü gibi Çince yapı Eski Uygur Türkçesinde birbirine yakın iki farklı ikilemeyi karşılamaktadır.

EUTÜ. (ulug) çoglug yalınlg “parlak, ışıltılı, haşmetli” (134) = Çin. (大) 威力 (dà) wēilì (977 404c 12).

Schilling: Ø; Şen: *çoglug yalınlg* “ışıltılı, aydınlık” (Şen, 2002: 88); Can: Ø; Ölmez: *çoglug yalınlg* “parlak, ışıltılı; güçlü” (Ölmez, 2017: 260); Karaman: *çoglug yalınlg* “parlak, ışıltılı; güçlü” (Karaman, 2022: 130).

Clauson sözcüğün *ço:ğ* isminden türediğini belirtmektedir. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde *ulug çoglug yalınlg* “the great splendid resplendent” biçiminde tanıkladığını belirtmektedir (EDPT, 1972: 407a). Clauson *yalınlg* sözcüğünün ise *yalın* isminden türediğini belirterek “flaming (ateşli)” tanımını yapmaktadır (EDPT, 1972: 932a). Wilkens *çoglug* sözcüğü için “parlak, haşmetli; parlak kişi (Buda’nın bir lakabı) (Wilkens, 2021: 237), *yalınlg* sözcüğü

için de “parlak, pırlıl pırlıl, görkemli, haşmetli; parlayan, parıltılı, alevli; parlak kişi (Buda’nın lakabı)” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 857). Wilkens *çoglug yalınlg* ikilemesini ise “haşmetli, parlak” olarak tanımlamaktadır (Wilkens, 2021: 237). Sözcüğün Çince karşılığına baktığımızda EUTü. *çoglug* = Çin. 威 wēi “korkunç olmak; şiddetli, sert, görkemli, hayranlık uyandıran) (G.12582; DDB), EUTü. *yalınlg* = Çin. 力 lì “güç, kuvvet; enerji; uğraşmak, çaba sarf etmek (G. 6980; DDB) karşılığı görülmektedir³. Görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesindeki ikileme Çince versiyonda da iki sözcükle karşılanmaktadır. İkileme Çince de 德威 de wei, 威德 wei de, 威光 wei guang biçiminde görülebilmektedir (Yiğitoğlu, 2011: 172, Ayazlı, 2012: 304).

EUTü. *él han* “hükümdar, han; devlet, ülke;” (180; 189-90) = Çin. 國王 guówáng (977 405 a13; 977 405 a15)

Schilling: Ø; Şen: *il kan* “hükümdar” (Şen, 2002: 118); Can: *il kan* “hakan, han” (Can, 2010: 161); Ölmez: *él han* “hükümdar, han” (Ölmez, 2017: 264); Karaman: *él kan* “hükümdar, han / devlet, hükümdar” (Karaman, 2022: 156).

Clauson *él* sözcüğün temel anlamını “bağımsız bir yönetici tarafından örgütlenen ve yönetilen siyasi birim” olarak açıklamaktadır. Ortaya çıkan ilk metinlerde sözcüğün *kagan, bodun, törö* vs. diğer siyasi terimlerle bağlantılı olduğunu belirtmektedir. (EDPT, 1972: 121b-122). Clauson *x:an* sözcüğü için *xağan* sözcüğü ile eş anlamlı olduğunu ancak sonradan hükümdara ait başka bir unvan olarak kullanıldığını belirtmektedir (EDPT, 1972: 630a). Wilkens *él* “memleket, imparatorluk, krallık, ülke, devlet; insanlar, nüfus, halk; cemaat, topluluk; sürü (Wilkens, 2021: 253), *han* “kral, hükümdar, imparator, han” (Wilkens, 2021: 277) açıklamalarını yapmaktadır. Wilkens *él han* biçimindeki bu yapıyı ikileme olarak kabul etmezken yapı için “hükümdar, kral, sultan; devlet ve hükümdar” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 253).

Sözcüğün Çince versiyonuna baktığımızda ise EUTü. *él han* Çin. 國王 guówáng denkliği görülmektedir⁴. EUTü. *él* = Çin. 國 guó “krallık, devlet; ülke” (G. 6609; DDB), EUTü. *han* = Çin. 王 wáng “kral” (G. 12493; DDB) denkliği görülmektedir. Görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesindeki ikileme Çince de iki sözcükten oluşmaktadır. Sözcüğün kimi zaman Çince 王 wang sözcüğü ile ikilemeye denk geldiği görülmektedir (Ayazlı, 2012: 386).

3 威力 “power” (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023].

4 國王 king (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023]

EUTü. *él uluş* “memleket, ülke” (441) = Çin. 國界 *guójiè* (977 406 c3)

Schilling: *él uluş* “reich” (Schilling, 2000: 44); Şen: *il uluş* “memleket, ülke” (Şen, 2002: 118); Can: *il uluş* “memleket, ülke” (Can, 2010: 162); Ölmez: *él uluş* “ülke, memleket” (Ölmez, 2017: 264); Karaman: *él uluş* “memleket, ülke” (Karaman, 2022: 157).

Clauson, *ulus* sözcüğünün coğrafi anlamda “country (ülke)” anlamına geldiğini ancak sonradan şehir isimleriyle ilişkilendirildiğini ve 11. yüzyılda bazı dillerde “country (ülke)” anlamından çok “city (şehir)” anlamına geldiğini belirtmektedir. Clauson, sözcüğün *ulus* sözcüğünün *kend* sözcüğüyle beraber ikileme olarak kullanıldığını belirtmektedir (EDPT, 1972: 152b-153a). Wilkens *ulus* sözcüğü için “soy, imparatorluk, memleket, devlet, ülke; bölge, şehir; dünya; kıta; halk, nüfus” tanımlamalarını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 797). Wilkens ikileme olarak kabul ettiği *él uluş* ikilemesini ise “krallık, ülke” olarak açıklamaktadır (Wilkens, 2021: 253). *él* için bkz. → **él han**

Sözüğün Çince denkliğine baktığımızda EUTü. *él uluş* = Çin. 國界 *guójiè* denkliği görülmektedir. Çince 國 *guó* “krallık, devlet; ülke” (G. 6609; DDB), 界 *jiè* “sınır; bölge, ülke” (G. 1522; DDB) olarak görülmektedir⁵. Görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesindeki ikileme Çince versiyonunda da iki sözcükle ifade edilmektedir. Yapılan çalışmalar incelendiğinde ikilemenin Çince 國 *guó* sözcüğü ile karşılandığı da görülmektedir (Ölmez, 2017: 264; Gulcalı, 2021: 465). Ayrıca ikileme; 國土 *guó tu*, 於國 *yu guó* ve 城邑 *cheng yi* biçimlerinde de görülmektedir (Ayazlı, 2012: 309-10).

EUTü. *élig han* “hükümdar, han” (57; 78) = Çin. 王 *wáng* / 主王 *zhǔ wáng* (977 404b 27; 977 404b 28)

Schilling: *élig han* “könig” (Schilling, 2000: 45); Şen: *ilig kan* “imparator, hükümdar” (Şen, 2002: 119); Can: *ilig kan* “hükümdar, han” (Can, 2010: 163); Ölmez: *élig han* “hükümdar, han” (Ölmez, 2017: 265); Karaman: *élig han* “han, hakan” (Karaman, 2022: 160).

Clauson *éllig* sözcüğünü *é:l+lig* > *élig* biçiminde geliştiğini düşünmektedir. Sözcüğün başlangıçta “having a realm (bir bölgeye sahip olmak)” anlamında görüldüğünü ancak sonradan “king (kral)” anlamı da karşıladığını belirtmektedir. Sözcüğün Budist Uygur Türkçesi döneminde *xan* sözcüğüyle sıklıkla

5 國界 *realms* (*guójiè*) (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023].

bir arada kullanıldığını belirtmektedir (EDPT, 1972: 141b). Wilkens *élig* için “kral, hükümdar” tanımını yaparak ikileme olarak kabul ettiği *élig han* yapısı için de “hükümdar” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 255). *han* için bkz. → *él han*

Sözcüğün Çince denklğine baktığımızda eserde iki farklı Çince durum göze çarpmaktadır. İlk olarak EUTü. *élig han* ikilemesi, Çince 977 404b 27 numaralı versiyonda 王 wáng “kral” (G. 12493; DDB) sözcüğüyle karşılanmaktadır. İkinci olarak ise ikileme, 977 404b 28 numaralı Çince versiyonda 主王 zhǔ wáng ibaresinde denk gelmektedir. Çince 主 zhǔ “ev sahibi, usata; bey, şef, efendi, sahip” anlamındadır (G. 2526; DDB). Görüldüğü gibi *élig han* ikilemesi, Çince de hem 王 wáng biçiminde tek bir karakterle hem de 主王 zhǔ wáng biçiminde iki karakterle karşılanmaktadır⁶. Eserlerde kimi zaman *elig han* yapısı yerine *el han* yapısında görülmektedir bkz. (Röhrborn, 2000: 211-17).

EUTü. emgek ada “sıkıntı, eziyet” (388) = Çin. Ø

Schilling: *emgek ada* “leid und not” (Schilling, 2000: 40); Şen: *emgek ada* “sıkıntı” (Şen, 2002: 97); Can: Ø; Ölmez: *emgek ada* “sıkıntı, zorluk, eziyet; engel, tehlike” (Ölmez, 2017: 261); Karaman: *emgek ada* “sıkıntı, acı / üzüntü, keder” (Karaman, 2022: 139).

Clauson *emge:k* sözcüğünün *emge:-* fiilinden türediğini belirterek “pain, agony (acı, ıstırap)” tanımını yapmaktadır. Dolayısıyla sözcüğü “anything accompanied by pain, laborious effort (acı, zahmetli çabanın eşlik ettiği her şey); “laboured movement, (of a child) crawling (mecburi hareket, (bir çocuğun) emeklemesi)” olarak açıklamaktadır (EDPT, 1972: 159a). Röhrborn da sözcüğün **emge-* fiilinden türediğini belirterek “acı, ağrı, ıstırap, sancı; korku, dehşet, endişe, kaygı; zahmet, sıkıntı, güçlük” tanımlarını yapmaktadır (UW, 2017: 184-90). Röhrborn *ada* sözcüğünün ise etimolojisinin belirsiz olduğunu belirterek “zarar, sıkıntı, güçlük, zor durum; engel, zorluk” açıklamasını yapmaktadır (UW, 2015: 13-16). Wilkens ise *emgek* “acı; ağrımak, ağrı, ızdırap, sancı; zahmet, sıkıntı, güçlük; dünyadan el çekme, münzevilik; tehlike; korku, endişe” açıklamasını (Wilkens, 2021: 104), *ada* için “zarar, sıkıntı, güçlük, tehlike, zor durum, üzüntü, engel, zorluk, terslik, aksilik, ters bir şey” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 6). Wilkens *emgek ada* yapısını ikileme olarak de-

6 王 king; 主王 lord, king (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023].

ğerlendirmek ve “ızdırıp ve sıkıntı” tanımını yapar (Wilkens, 2021: 104). Eski Uygur Türkçesinde görülmeye başlayan bu ikilemenin Çince versiyonda karşılığı bulunmamaktadır.

EUTÜ. *emgek tolgak* “eziyet, sıkıntı” (434; 443) = Çin. Ø

Schilling: *emgek tolgak* “leid und qual” (Schilling, 2000: 40); Şen: *emgek tolgak* “sıkıntı, dert” (Şen, 2002: 97); Can: *emgek tolgak* “ıstırap, eziyet” (Can, 2010: 303); Ölmez: *emgek tolgak* “eziyet, ızdırıp, dert, acıya katlanan” (Ölmez, 2017: 262); Karaman: *emgek tolgak* “acı, ızdırıp / eziyet, dert” (Karaman, 2022: 139).

Clauson *tolğa:ğ* sözcüğünü *tolğa:-* fiilinden türediğini belirterek sözcüğü “twisting, something twisted (bükülme, bükülmüş bir şey)” olarak açıklamaktadır. Eski Uygur Türkçesindeki *tolgak* biçiminin *tolğa:ğ* sözcüğünün paraleli olduğunu belirtmektedir. Sözcüğün bu dönemde *emgek tolgak*, *emgeksiz tolgaksız* biçimlerinde görüleceği bilgisini vermektedir (EDPT, 1972: 496). Wilkens ise *tolgak* “keder, eziyet, ızdırıp” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 729). Wilkens ikileme olarak kabul ettiği *emgek tolgak* içinse “ızdırıp, acı” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 104). Eserde Tespit edilen bu ikileme için Çince versiyonda karşılık gelen ibare bulunmamaktadır. *emgek* için bkz. → **emgek ada**

EUTÜ. *ênç esen* (kıl-)“huzur, rahat” (179; 216) = Çin. 擁護 *yǒnghù* (977 405a 12); 安穩 *ānwěn* (977 405a 21)

Schilling: *ênç esen* “wohl und gesund” (Schilling, 2000: 45); Şen: *inç esen* “huzurlu, sağ salim” (Şen, 2002: 121); Can: *inç esen* “rahat, sıhhat” (Can, 2010: 165); Ölmez: *ênç esen* “iyilik ve sağlık, sağ salim” (Ölmez, 2017: 265); Karaman: *ênç esen* “iyilik, sağlık” (Karaman, 2022: 482).

Clauson *ênç* “tranquil, at the peace, at rest (sakin, huzur içinde)” tanımını yaparak sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde *ênç esen*, *ênç tınç* biçiminde görüldüğü örnekleri belirtmektedir (EDPT, 1972: 171b-172a). Clauson *esen* sözcüğü için ise “in good health, sound; safe (sağlığı yerinde, sağlam; güvenli)” tanımını yapmaktadır. Sözcüğün Farsça *āsān* “easy (kolay)” sözcüğünden farklı sözcük olduğunu ve karıştırılmaması gerektiğini belirtmektedir (EDPT, 1972: 248a). Röhrborn *ênç* sözcüğünü “iyi, sağlıklı, sağlam, sağ; iyi olma, sağlık, sıhhat, sağlamlık; canlı, canlı olma, hayatta olma” olarak açıklamaktadır (Röh-

rborn, 2017: 292-94). Wilkens; *énç* “rahat, huzurlu, sakin; iyi, sağlıklı; rahat, huzur, uyum, sükûnet, sakinlik” (Wilkens, 2021: 257), *esen* “iyi, sağlıklı, sağlam, sağ, salim, sıhhatli, canlı; var olan; sağlıklı olma, sıhhat, sağlamlık; canlı olma” (Wilkens, 2021: 122), *énç esen* için ise “iyi ve sağlıklı” (Wilkens, 2021: 257) açıklamalarını yapmaktadır.

İkileme, görüldüğü gibi metin içerisinde Çince versiyonda iki farklı biçimdedir. Birincisi EUTü. *énç esen* = Çin. 擁護 *yōnghù* biçimindeki denklidir⁷. Burada EUTü. *énç* = Çin. 擁 *yōng* “sarılmak; gizlemek; basmak; kalabalık etmek (G. 13471; DDB), EUTü. *esen* = Çin. 護 *hù* “korumak, eşlik etmek” (G. 4979; DDB), denkliği görülmektedir. Ayrıca Giles, Çince 擁護 yapısı için “korumak, eşlik etmek” açıklamasını yapmaktadır (Giles, 1912: 1669). İkinci olarak ise EUTü. *énç esen* = Çin. 安穩 *ānwěn* denkliği görülmektedir⁸. EUTü. *énç* = Çin. 安 *ān* “sessizlik; dinlenmek; barış; sakinleştirmek; dinlenmek; memnun; rahat” (G. 44; DDB), EUTü. *esen* = Çin. 穩 *wěn* “güvenli; sağlam; kararlı” (G. 12660) denkliği görülmektedir. Görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesindeki bu ikilemelerin Çince de iki farklı karşılığının bulunmaktadır.

EUTü. *hua çeçek* “çiçek” (223) = Çin. 華 *huá* (977 405a 26)

Schilling: *hua çeçek* “blume” (Schilling, 2000: 45); Şen: *hua çeçek* “çiçek” (Şen, 2002: 109); Can: *hua çeçek* “çiçek” (Can, 2010: 156); Ölmez *hua çeçek* “çiçek” (Ölmez, 2017: 266); Karaman *hua çeçek* “çiçek” (Karaman, 2022: 169)

Clauson *çeçek* sözcüğünün Çince *hua*, Sanskritçe *puşpa* sözcüklerine denk geldiğini belirtmektedir. Wilkens, EUTü. *hua* < Çin. 華 *hua* “çiçek” (Wilkens 2021: 284), *çeçek* “çiçek” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens 2021: 225). Wilkens *hua çeçek* ikilemesi olarak verdiği yapıyı “çiçek” olarak açıklamaktadır (Wilkens 2021: 225). Eski Uygur Türkçesindeki *hua* sözcüğünün Çince 華 *hua* sözcüğünden alıntı olduğu bilinmektedir.

Bu sözcüğün karşılığı için Eski Uygur Türkçesinde *çeçek* kullanılmaktadır. Dolayısıyla Çince versiyonda 華 *hua* “çiçek, nilüfer” (G.5005; DDB) sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde *hua çeçek* ikilemesine denk gelmektedir.⁹ Görül-

7 擁護 to hug in the bosom and guard (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023].

8 安穩 “peace and comfort” (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023]

9 華 “flower” (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023]

düğü gibi Çince versiyondaki tek bir sözcük Eski Uygur Türkçesinde Çince orijinali ve Eski Uygur Türkçesindeki karşılığı olmak üzere *hua çeçek* biçiminde görülmektedir. Sözcüğün kimi zaman Çince de 花 *hua* ile de karşılanabilmektedir (Gulcalı, 2021: 468; Uzunkaya, 2021: 269).

EUTü. 1 tarıg (aşlıklar) “hububat, mahsül” (224; 325) = Çin. (食)苗(鬼) (shí) miaó (guǐ) (977 405a 27)

Schilling: *1 tarıg* “saaatgut, getreide” (Schilling, 2000: 46); Şen: *1 tarıg* “hububat, bitki” (Şen, 2002: 110); Can: *1 tarıg* “ağaç, bitki” (Can, 2010: 157); Ölmez *1 tarıg* “tohum, hububat” (Ölmez, 2017: 266); Karaman *1 tarıg* “tohum, hububat” (Karaman, 2022: 171).

Clauson *1*: “vegetation (bitki örtüsü) anlamına geldiğini ancak bağlam içerisinde bunun bir bitki ile ağaç arasında muhtemelen “bush (çalı) anlamına geldiğini belirtmektedir (EDPT, 1972: 1). Clauson *tarıg* sözcüğünün ise *tarı*-fiilinden türediğini belirtmektedir. Sözcüğün iki temel anlamının olduğunu belirterek ilk anlamının “cultivated land (ekili arazi), ikinci anlamının ise “the produce of cultivated land (ekili arazinin mahsülü)” genellikle bir çeşit tahıl olarak görülmektedir (EDPT, 1972: 357b-58a). Wilkens *1* “çalı, ağaç; ekin, tarla ürünü, hububat, tahıl, bitki, sarmaşık bitki, sarılgan bitki” (Wilkens, 2021: 285), *tarıg* “tohum, bitki; hububat, ekin, mahsul, tahıl; buğday; boz darı” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 677). Wilkens ikileme olduğunu belirttiği *1 tarıg* ikilemesini ise “ekin ve hububat, hububat” olarak açıklamaktadır (Wilkens, 2021: 285). Şen çalışmasında Taryat yazıtının batı yüzündeki tartışmalı olan sözcüğü *1* kökünden türeterek *ılagım* biçiminde okumaktadır. Şen burada *ılag tarıglag* ikilemesinin oluşmasında ses uyumunun etkili olduğunu belirterek ikilemenin (*ılag tarıglag*) < *1 tarıg* ikilemesinden geliştiğini belirtmektedir. *1 tarıg* ikilemesinin Taryat’tan sonra özellikle Uygurca yazmalarda pek çok kez görülürken *ılag tarıglag* ikilemesine başka metinde rastlanmaması Türkçenin bir tasarrufu olduğunu düşünmektedir. Şen, *ılagım tarıglagım* ikilemesi için de “arazilerim” tanımını yapmaktadır (Şen, 2008: 104-106). Çetin ise çalışmasında *1* sözcüğünün müstakil kullanım olduğunu belirtmekle beraber çoğunlukla *1 ıgaç*, *1 tarıg*, *1 taş* gibi ikilemelerin ir ögesi olarak görüldüğünü belirtmektedir. Çetin bu türden kullanımları sözcüğün yok olma ihtimaline karşı alınmış önlem olarak nitelindirmektedir (Çetin, 2011: 602)

Sözcüğün Çincedeki karşılığı 苗 *miaó* “filiz, sürgü, bitki; genç bitki(-ler), tahıl, ekinler” anlamına gelmektedir (G. 8751; DDB). Görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesindeki *ı tarıg* ikilemesi Çince de 苗 *miaó* sözcüğüyle karşılanmaktadır¹⁰.

EUTÜ. *ig kem* “hastalık, ağrı” (195, 434, 443) = Çin. Ø

Schilling: *ig kem* “krankheit” (Schilling, 2000: 46); Şen: *ig kem* “hastalık” (Şen, 2002: 115); Can: *ig kem* “hastalık, ağrı” (Can, 2010: 160); Ölmez *ig kem* “hastalık” (Ölmez, 2017: 267); Karaman *ig kem* “hastalık” (Karaman, 2022: 175).

Clauson *i:g* sözcüğü “illness, disease (hastalık)” olarak tanımlamaktadır. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde yaygın olduğunu ve genellikle ikileme olarak görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1972: 98b). Clauson *kem* sözcüğünü de “illness (hastalık)” olarak tanımlayarak sözcüğün normalde *ig* sözcüğüyle birlikte *ig kem* biçiminde ikileme olarak kullanıldığını belirtmektedir (EDPT, 1972: 720b). Wilkens *ig* “hastalık” (Wilkens, 2021: 295), *kem* “hastalık, sakatlık” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 355). İkileme olarak belirttiği *ig kem* için de “hastalık” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 295). İkilemenin Çince versiyonunda karşılığı bulunmamaktadır.

EUTÜ. *iş küç* “iş güç” (390) = Çin. Ø

Schilling: *iç küç* “dienst” (Schilling, 2000: 47); Şen: *iş küç* “iş güç” (Şen, 2002: 129); Can: *iş küç* “iş, güç” (Can, 2010: 331); Ölmez *iş küç* “hizmet” (Ölmez, 2017: 268); Karaman *iş küç* “iş güç” (Karaman, 2022: 496).

Clauson *i:ş (ı:ş)* sözcüğünün temel anlamının “work, labour (iş, emek)” dolayısıyla “something done, a deed (yapılmış bir şey, eylem) ve daha belirsiz olarak “affair (ilişki)” ve yarı soyut anlamda “thing (şey)” olarak açıklamaktadır. Clauson verdiği örneklerde Eski Uygur Türkçesi döneminde *iş küç* ve *iş küdük* yapısının oldukça yaygın olduğunu belirtmektedir (EDPT, 1972: 254). Clauson *küç* sözcüğü içinse fiziksel veya soyut anlamda “strenght (güç)” olarak tanımlamaktadır. Sözcüğün Yazıtlarda *iş küç* biçiminde ikileme olarak görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1972: 693). Wilkens *iş* “iş; hizmet, görev, çalışma; angarya iş; faaliyet, fiil” (Wilkens, 2021: 313), *küç* “güç; yetki, kudret, otorite,

10 苗 “sprout(s)” (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023]

zor; hizmet, iş; etkinlik; kabiliyet” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 435). Wilkens ayrıca ikileme olarak kabul ettiği *iş küç* yapısını “hizmet, anlaşma; iş mükellefiyeti; angarya iş; bir vergi çeşidi” olarak açıklamaktadır (Wilkens, 2021: 313). İlk örneğine Orhon Türkçesinde rastlanılan ikileme¹¹, Eski Uygur Türkçesinde de sıklıkla görülmektedir. Zeynep Korkmaz Eski Türkçede görülen *iş küç /işig küçüg* ikilemesini Oğuzcanın Eski Türkçeye etkisi olarak düşünmektedir (Korkmaz, 1974: 24; Korkmaz, 2010: 12). Eserin Çince versiyonuna baktığımızda ikileme için karşılık bulunamamaktadır.

EUTü. *kağır yavlak* (keyikler) “vahşi (hayvanlar)” (193) = Çin. 惡(獸) è (shòu) (977 405a 16)

Schilling: *kağır yavlak* “schrecklich” (Schilling, 2000: 47); Şen: *kağır yavlak* “kızgın, kötü” (Şen, 2002: 134); Can: *kağır yavlak* “kızgın, kötü” (Can, 2010: 171); Ölmez: *kağır yavlak* “vahşi, kötü” (Ölmez, 2017: 269); Karaman: *kağır yavlak* “vahşi, kötü” (Karaman, 2022: 498).

Clauson *kağır* sözcüğünü “prim, brutal, oppressive, dangerous (ilkel, acımasız, baskıcı, tehlikeli)” olarak tanımlamaktadır (EDPT, 1972: 603b). Clauson *yavlak* sözcüğünün ise *yav kökünden türediğini belirtmektedir. Sözcüğün “bad, evil (kötü)” anlamına geldiğini ancak anlam genişlemesiyle “excessively (aşırı)” anlamında da görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1973: 876b). Wilkens; *kağır* “öfkeli, zalim, şiddetli, kaba, kızgın, vahşi, korkunç, kötü; vahşilik, yabanilik; keskinlik, sertlik” (Wilkens, 2021: 318), *yavlak* “kötü, fena, berbat, kötülük” olarak tanımlamaktadır (Wilkens, 2021: 878). İkileme olarak belirttiği *kağır yavlak* yapısına ise “merhametsiz, öfkeli ve kötü, kızgın ve kötü” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens 2021: 318).

Sözcüğün Çince denkliğinde ise EUTÜ. *kağır yavlak* ikilemesi için 惡 è “kötü, olumsuz; ahlaksızlık, kötülük; ahlaksız, kötü niyetli, yaralayıcı, kötü, zararlı; beceriksiz; nefret etmek, hoşlanmamak” (G. 12279; DDB), EUTü. *keyikler* = Çin. 獸 shòu denkliği görülmektedir¹². Görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesinde ikileme olan yapı, Çince tek bir karakter tarafından karşılan-

11 KT Doğu 8: *elig yıl işig küçüg bėrmiş (...)* “elli yıl hizmet edip çalışmış (...)” (Ölmez, 2023: 32-33); T 52: *kızıl kanım tőküti kara terim yügürti işig küçüg bertim ök* “Kızıl kanımı akıtıp kara terimi dökerek hizmet ettim” (Ölmez, 2023: 96-97). Ayrıca bkz. (KT Doğu 9, 10, 30; BK Doğu 8, 9; O Doğu 5).

12 惡獸 “violent animal” (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023]

maktadır. Ölmez ise EUTü. kadir yavlak keyik = Çin. 惡獸 ewu “vahşi, yabani, korkutucu” açıklamasını yapmaktadır (Ölmez, 2017: 269).

EUTÜ. kagan han “hükümdar” (495) = Çin. Ø

Schilling: Ø; Şen: *kagan kan* “hükümdar” (Şen, 2002: 134); Can: Ø; Ölmez: Ø; Karaman: *kagan han* “hükümdar” (Karaman, 2022: 188).

Clauson *xağan* sözcüğünü bir kabilenin ve halkın hükümdarı anlamında kullanılan eski bir unvan olarak açıklamaktadır. (EDPT, 1972: 611a). Clauson *xa:n* sözcüğü için ise başlangıçta *xağan* sözcüğü ile eş anlamlı olduğunu ancak sonrasında hükümdara ait olan başka bir unvan olarak kullanıldığını belirtmektedir (EDPT, 1972: 630a). Wilkens; *kagan* “hakan, hükümdar” (Wilkens, 1972: 277a), *han* “kral, hükümdar, imparator” (Wilkens, 1972: 277), ve de *kagan han* ikilemesi için “hükümdar” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 277). İkileme, Eski Uygur Türkçesinde U 4762/d numaralı fragmanda yer alırken elimizde bu fragmana denk olan herhangi bir belge Çince versiyon bulunmamaktadır.

EUTÜ. kıyın kagut “ceza” (190) = Çin. 刑罰 xíngfá (977 405a 15)

Schilling: *kın kızıgut* “strafen” (Schilling, 2000: 47); Şen: *kın kızıgut* “ceza, işkence” (Şen, 2002: 152); Can: *kın kızıgut* “ceza, işkence” (Can, 2010: 316); Ölmez: *kın kızıgut* “ceza” (Ölmez, 2017:272); Karaman: *kın kızıgut* “ceza” (Karaman, 2020: 209).

Clauson *kın* (kɪ:ñ) sözcüğün “punishment, torture (ceza, işkence)” olarak tanımlamaktadır (EDPT, 1972: 631a). Clauson *kagut* sözcüğünü *kızıgut* olarak okumaktadır. Röhrborn-Róna Tas ve Porció kıyın kagut ikilemesinin hata olduğunu, Malov’un *kagut* biçimi yerine *kızıgut* biçimini okunması gerektiğini düşünmektedir (Kılıç Cengiz, 2021: 232). Clauson ise *kızıgut* için *kız-* fiilinden türediğini belirterek “punishment (ceza)” tanımını yapmaktadır (EDPT, 1972: 681-82). Wilkens *kıyın* “ceza, cezalandırma, eziyet, acı, keder, dert, dayak” olarak tanımlamaktadır (Wilkens, 2021: 376). Wilkens *kagut* biçiminin eski bir okuma olduğunu belirterek sözcüğün *kızıgut* biçiminde okunması gerektiğini belirtmektedir (Wilkens, 2021: 319). Wilkens *kızıgut* “ceza, işkence; para cezası” (Wilkens, 2021: 377) ve *kıyın kızıgut* ikilemesi için de “ceza, cezalandırma” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 376).

Sözcüğün Çindeki denkliği ise EUTÜ. *kıyın* = Çin. 刑 xíng “yasa, ceza” (G. 4621; DDB) ve EUTü. *kagut* (*kızıgut*) = Çin. 罰 fá “cezalandırmak, para

cezası vermek; ceza” (G. 3382; DDB) olarak görülmektedir¹³. Görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesindeki ikileme Çince de iki sözcükle karşılanmaktadır.

EUTÜ. kolti nayut “sayısız, sonsuz, on binlerce” (398) = Çin. 俱胝 jùzhī (977 406b 12)

Schilling: Ø; Şen: *kolti nayut* “sayısız” (Şen, 2002: 163); Can: Ø; Ölmez: *kolti nayut* “sayısız, çok” (Ölmez, 2017: 273); Karaman: *kolti nayut* “sayısız, çok” (Karaman, 2022: 215).

Wilkens *kolti* sözcüğünü < Sogd. *kwrtly* < Skr. *koṭi* biçiminde alıntı bir sözcük olarak “yüksek bir sayı” anlamında açıklamaktadır (Wilkens, 2021: 390). Wilkens *nayut* sözcüğünü ise << Skr. *nayuta* “yüksek bir sayı” olarak açıklamaktadır (Wilkens, 2021: 487). Ayrıca Wilkens ikileme olarak belirttiği *kolti nayut* yapısı için “sayısız, on binlerce” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 390). Sanskritçe *koti* “eski sayı sistemindeki en yüksek sayı (yani bir Kroke veya on milyon) (Monier-Williams, 1898: 312b), *nayuta* ise “sayısız” anlamında görülmektedir (Monier-Williams, 1899: 523a).

Sözcüğün Çince denkliğine baktığımızda EUTÜ. *kolti nayut* = Çin. 俱胝 jùzhī “sayısız” denkliği görülmektedir¹⁴.

EUTÜ. kök kalık “gökyüzü; uzay” (367) = Çin. 空 kōng (977 404a 24)

Schilling: *kök kalık* “himmel, himmelshirmament” (Schilling, 2000: 50); Şen: *kök kalık* “gökyüzü” (Şen, 2002: 168); Can: *kök kalık* “gök, gökyüzü” (Can, 2010: 319); Ölmez: *kök kalık* “gökyüzü” (Ölmez, 2017: 274); Karaman: *kök kalık* “gök / gökyüzü” (Karaman, 2020: 219).

Clauson, *kö:k (g-)* maddesinde sözcüğün temel anlamının “the sky (gökyüzü)” olduğunu bundan dolayı da “sky-coloured, blue, blue-gray (gök renkli, mavi, mavi-gri)” tanımlarını yapmaktadır. Sözcüğün Mahineist dönemde *kög kalıġ* (*kök kalık*) biçiminde görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1972: 708b-709a). Clauson *kalık* sözcüğünün *kalı-* fiilinden türediğini ve normal anlamının “the air, atmosphere (hava, atmosfer)” olduğunu belirterek sözcüğün kendi başına kullanıldığını ancak genellikle *kök kalık* biçiminde görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1972: 620). Wilkens; *kök* “mavi, gri, boz, soluk, yeşil;

13 刑罰 “punishment” (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023]

14 俱胝 ten million (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023]

gök, gökyüzü, mavi bir şey” (Wilkens, 2021: 400), *kalık* “kat, kule, kürsü, tribün, kubbeli bina; hal, salon; üst kattaki oda, kule odası; saray” (Wilkens, 2021: 321-22), *kök kalık* için ise “gökyüzü, esir, uzay, sema” açıklamalarını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 400). Ağca, *kök kalık* ikilemesinin özellikle Eski Uygur Türkçesinin Budist çevreye ait metinlerinde yaygın bir kullanım alanına sahip olduğunu belirterek kök sözcüğünün *kö- fiilinden türediğini sözcüğün ilk anlamının “gök, sema” olduğu, “mavi, mavimsi yeşil” anlamının ise sonradan kazanılmış olabileceğini belirtmektedir. *kalık* sözcüğünü ise tıpkı Clauson gibi *kalı-* fiilinden türetmektedir (Ağca, 2015a: 216-19).

İkilemenin Çincedeki denkliğine baktığımızda EUTü. *kök kalık* = Çin. 空 *kōng* denkliği görülmektedir¹⁵. EUTü. *kök* = Çin. 空 *kōng* “boşluk, boş” (G. 6595; DDB), Görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesindeki birbirine yakın anlamlı olan ikileme Çince de tek bir kavramla ifade edilmektedir. Çince *kök kalık* ikilemesini karşılayan diğer Çince yapılar; 虛空 *xukong* (Ölmez, 2017: 274; Gulcalı, 2021: 477; Tokyürek, 2022: 178), 空 *kong* (Ayazlı, 2012: 474; Ölmez, 2017: 274) olarak görülebilmektedir.

EUTÜ. küç kūsün “güç, kuvvet” (36516; 427) = Çin. 威力 wēilì (977 406b 25)

Schilling: *küç kōsün* “kraft” (Schilling, 2000: 51); Şen: *küç kūsün* “güç kuvvet” (Şen, 2002: 182); Can: *küç kūsün* “güç, kuvvet” (Can, 2010: 323); Ölmez: *küç kūsün* “güç kuvvet” (Ölmez, 2017: 276); Karaman: *küç kūsün* “güç, kuvvet” (Karaman, 2020: 237).

Clauson *kūsün* sözcüğünün tak başına kullanılmadığını *küç kūsün* biçiminde ikileme olarak görüldüğünü belirtmektedir. Bu yüzden bu iki sözcüğün muhtemelen eş anlamlı olduğunu düşünmektedir. Sözcüğün *küs-*, *küse-* fiille-riyle semantik olarak bağlantısının olmadığını sözcüğün muhtemelen *kös- “stretching or exerting oneself (esnemek veya kendini zorlamak)” fiilinden türediğini ve Eski Uygur Türkçesine ait olan bu sözcüğün bu dönemde oldukça

15 空 emptiness/ 空中 the sky; space (kōng zhōng), burada 空中 gökyüzü; uzay anlamında gelen asıl yapı 空kōng sözcüğüdür, zhōng sözcüğü burada durum eki olan +DA bulunma durum ekini karşılamaktadır. Bu sebepten dolayı ikileme, Çince de tek bir sözcüğe denk gelmektedir. Nitekim Giles’teki 空中 yapısı “boşlukta; uzayda; gökyüzünde” anlamındadır (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023].

16 Eserde bu satıda (365) yer alan *küç kūsün* ikilemesi, Çince versiyonda görülmemektedir.

yaygın olduğunu belirtmektedir (EDPT, 1972: 751a). Wilkens *kösön* “güç, kudret, otorite” (Wilkens, 2021: 412), ikileme olarak kabul ettiği *küç kösön* için ise “güç, otorite” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 435). *küç* sözcüğü için bkz. *iş küç*.

Sözcüğün Çince denkliğine baktığımızda EUTü. *küç kūsün* = Çin. 威力 wēili denkliği görülmektedir¹⁷. EUTü. *küç* = Çin. 威 wēi “korkunç olmak, korkutmak; güç; Otorite, etki; ağırlık; şiddetli, sert, görkemli” (G. 12582; DDB), EUTü. *kūsün* = Çin. 力 lì ““kuvvet, enerji; güç” (G.6980; DDB) denkliği görülmektedir. Görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesindeki birbirine yakın anlamlı iki sözcük, Çince versiyonda da iki sözcükle görülmektedir. Bu ikileme Çince 勢力 shì lì biçiminde de görülmektedir (Ayazlı, 2012: 384; Çetin, 2020: 313).

EUTÜ. (ulug) *küçlög kūsünlög* “(çok) güçlü, kuvvetli” (134; 145) = Çin. (大)力 (dà)lì (977 404c 12; 977 404c 17)

Schilling: Ø; Şen: *küçlög kūsünlög* “güçlü, kuvvetli” (Şen, 2002: 183); Can: Ø; Ölmez: *küçlög kūsünlög* “güçlü, güçlü kuvvetli” (Ölmez, 2017: 276); Karaman: *küçlög kūsünlög* “güçlü, kuvvetli” (Karaman, 2022: 238).

Clauson *küçlög* sözcüğünü *küç+lög* biçiminde ve “strong, powerful; violent, oppressive (güçlü, güçlü; şiddetli, baskıcı)” anlamlarında olduğunu belirtmektedir (EDPT, 1972: 697). Wilkens *küçlög* “güçlü, kuvvetli; verimli, bereketli; (rüzgâr) şiddetli, güçlü; iktidar sahibi; güçlü kişi” (Wilkens, 2021: 436), *kösönlög* “güçlü, kudretli, kuvvetli, güçlü kişi” (Wilkens, 2021: 412) açıklamasını yapmaktadır. İkileme olarak belirttiği *küçlög kösönlög* için ise “güçlü, kuvvetli; güçlü kişi” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 436).

Sözcüğün Çince denkliğine baktığımıza Çince 力 lì “kuvvet, enerji; güç” (G. 6980; DDB) sözcüğünün Eski Uygur Türkçesinde *küçlög kūsünlög* ikilemesine denk geldiği görülmektedir¹⁸. Görüldüğü gibi Çincedeki bir karakter, Eski Uygur Türkçesindeki ikilemeyi karşılamaktadır.

17 威力 power (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023].

18 (大)力 (great) power or energy (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023]

EUTÜ. **künlüg tünlüg “geceli gündüzlü, tüm gün”** (348; 350; 351; 352)
= Çin. 日 (977 406a 12; 977 406a 12; 977 406a 13; 977 406a 13)

Schilling: Ø; Şen: *künlüg tünlüg* “gündüzlü geceli” (Şen, 2002: 185);
Can: Ø; Ölmez: Ø; Karaman: Ø.

Wilkens, *künlük* “günlük” (Wilkens, 2021: 442), *tünlük* “bir gecelik” tanımını yapmaktadır. Wilkens *tünlük günlük* sözcüğünü ikileme olarak kabul etmeyerek “günlük ve gecelik” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 442). Sözcüğün Çince denklğine baktığımızda 日 ri “başka bir gün, gelecekte bir tarihte; bir gün” (G. 5642; DDB) sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde *künlüg tünlüg* biçimindedir¹⁹. Görüldüğü gibi Çince sözcüğün karşılığını Eski Uygur Türkçesinde birbirine zıt anlamlı olan iki ayrı Türkçe sözcük sağlamaktadır.

EUTÜ. **kü- küzed- tut- “korumak”** (402) = Çin. 覆護 fùhù (977 406b 13)

Schilling: *kü- küzet-* “behüten und beschützen” (Schilling, 2000: 69);
Şen: *kü- küzeze-* “kollamak, korumak” (Şen, 2002: 181); Can: *kü- küzet-* *muhafaza etmek, gözetmek* (Can, 2010: 322); Ölmez: *kü- küzet-* “kollamak, korumak, sahip çıkmak” (Ölmez, 2017: 276); Karaman: *kü- küzet-* “korumak kollamak/ saklamak, sahip çıkmak” (Karaman, 2022: 236).

Wilkens; *kü-* fiilini “korumak, muhafaza etmek, dikkat etmek” (Wilkens, 2021: 435), *küzed-* fiilini “korumak, muhafaza etmek, saklamak (Wilkens, 2021: 448), *tut-* fiilini ise “korumak, kollamak, birbirine bağlı olmak; saklamak, muhafaza etmek” olarak açıklamaktadır (Wilkens, 2021: 763). Wilkens, ayrıca *kü- küzed- tut-* üçlemesinin “sürekli korumak” anlamına geldiğini belirtmektedir (Wilkens, 2021: 435). Çetin, çalışmasında *tut-* fiilinin en çok kullanıldığı yapının “korupup kollamak” tanımını yaptığı *küyü küzetü tut-* yapısı olduğunu belirtmektedir. Çoğunlukla Budist dönemde görülen bu yapının Maniheizt dönemde görüldüğünü belirterek *tut-* fiilini kimi zaman *küzedü tut-*, *küyü küzedü ayayu tut-*, *küyü küzedü uz tut-* olarak da karşımıza çıkacağını belirtmektedir (Çetin, 2012: 96). Ağca *kü- küzed-* ikilemesinin aynı kökten geldiğini belirtmektedir. Dolayısıyla *küzed-* (<*kü-z-ed) fiilinin erken devirlerde Türkçede *kü-* fiilinden türediğini belirtmektedir (Ağca, 2015b: 22).

Sözcüğün Çince denklğin baktığımızda Eski Uygur Türkçesindeki bu üçleme Çince de iki farklı kavramla karşılanmaktadır. Üçlemenin Çince versiy-

19 日 day (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023]

yondaki karşılığı 覆護 *fùhù* olarak görülmektedir. EUTü. *kü- küzed-* “örtmek, gizlemek” = Çin. 覆 *fù* “gizlemek, örtmek; (DDB), EUTÜ. *tut-* = Çin. 護 *hù* “korumak, yardım etmek; korumak” (G. 4979; DDB) biçimlerinde üçlemeyi karşılamaktadır²⁰. Tokyürek’in çalışmasında ise bu üçlemenin Çincedeki denkliği 衛護 *wei hu* ve 爲護 *wei hu* olarak görülmektedir (Tokyürek, 2022: 180).

EUTü. *lénhua* çeçek “çiçek” (81) = Çin. Ø

Schilling: Ø; Şen: Ø; Can: *lnhua* çeçek “çiçek” (Can, 2010: 190); Ölmez: *lénhua* çeçek “çiçek” (Ölmez, 2017: 277); Karaman: *lénhua* çeçek “çiçek” (Karaman, 2022: 243).

Wilkens, *lénhua* sözcüğünün Çince *lián huā* sözcüğünden alıntı olduğunu belirterek “nilüfer, mavi nilüfer” tanımını yapmaktadır. Ayrıca *lénhua* çeçek yapısı içinse “nilüfer, nilüfer çiçeği, su zambağı” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 452). Clauson, çeçek “(flower) çiçek” olarak tanımladığı sözcüğün “a skin eruption (bir deri döküntüsü)” özellikle “smallpox (çiçek hastalığı)” biçiminde metafor olarak kullanıldığını belirtmektedir (EDPT, 1972: 400). Wilkens ise çeçek sözcüğü için “çiçek” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 225). Sözcüğün Çince versiyonda karşılığı görülmemektedir.

EUTü. *oot* *suv* “ateş (ve) su” (128; 389) = Çin. 水火 *shuǐhuǒ* (977 404c 10; 977 406b 08- 09)

Schilling: *ot* *suv* “feuer und wasser” (Schilling, 2000: 53); Şen: Ø; Can: Ø; Ölmez: Ø; Karaman: *ot* *suv* “ateş, su” (Karaman, 2022: 638).

Clauson, *o:t* sözcüğünü “fire (ateş)” olarak tanımlamaktadır; ancak sözcüğün metefor olarak “anger (öfke)” anlamında da kullanıldığını belirtmektedir. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde *oot* biçiminde de görüleceğini belirtmektedir (EDPT, 1972: 34b). Clauson *su:v* için “water (su)” tanımını yapmaktadır. Zaman içerisinde anlam genişlemesiyle “stream, river (nehir)” anlamını da karşıladığını belirtmektedir (EDPT, 1972: 783). Wilkens *oot* “ateş” (Wilkens, 2021: 511), *suv* “su; deniz suyu; akarsu, ırmak” (Wilkens, 2021: 633) açıklamasını yapmaktadır. Eserde 389. satırda geçen *oot* *suv* ikilemesi Çince versiyonunda yan yana değildir, ikilemesinin arasına sözcükler girmiştir. Bkz.

20 覆護 to cover and guard (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023]

(Tashiō 977 406b 08-09)²¹. Bu ikileme de ilk defa *ot sub* biçiminde Orhon Türkçesinde görülmektedir²²

Sözcüğün Çince versiyonuna baktığımızda 水火 *shuihuo* denklği görülmektedir²³. EUTü. *oot* = Çin. 火 *huo* “ateş, alev, yakmak; ateş” (G.5326; DDB), EUTÜ. *su* = Çin.水 *shui* “su” (G. 10128; DDB) olarak görülmektedir. Görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesindeki iki zıt anlamlı sözcüğün oluşturduğu ikileme, Çince de birbirine zıt anlamlı olan iki sözcükle görülmektedir.

EUTÜ. *ög- alka-* “övmek, methetmek” (470-71) = Çin. 讚 *zàn* (977 406c 29)

Schilling: *ög- alka-* “loben und preisen” (Schilling, 2000: 71); Şen: *ög- alka-* “övüp yüceltmek” (Şen, 2002: 213); Can: *ög- alka-*: “övmek, methetmek” (Can, 2010: 329); Ölmez: *ög- alka-* “övmek, methetmek” (Ölmez, 2017: 281); Karaman: *ög- alka-* “övmek” (Karaman, 2022: 265).

Clauson *ö:g-* fiilini “to praise (öv-)” olarak açıklamaktadır. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde *ögmek alkış* ve *ög- alka-* biçiminde ikileme olarak görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1972: 100a). Clauson *alka:-* fiilinin ise hem dini hem de normal anlamının “to praise (öv-)” olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla sözcüğün “to bless, pray for a blessing on (something) (kutsamak, kutsamak için dua etmek)” anlamında görülebileceğini belirtmektedir (EDPT, 1972: 138a). Wilkens; *ög-* “övmek; övünmek” (Wilkens, 2021: 524), *alka-* “övmek, methetmek” (Wilkens, 2021: 29), ikileme olduğunu belirttiği *ög- alka-* yapısını da “övmek, methetmek” olarak açıklamaktadır (Wilkens, 2021: 524).

İkilemenin Çince denklği ise EUTü. *ög- alka-* = Çin. 讚 *zàn* “dua etmek, övmek” (G. 11532; DDB) olarak görülmektedir²⁴. Görüldüğü gibi Çince versiyondaki tek bir sözcük Eski Uygur Türkçesindeki birbirine yakın anlamlı iki tane fiili karşılamaktadır. İkileme, Çince 讚歎 *zàn tan*, 稱歎 *cheng tan* (Ayazlı, 2012: 334) ve 礫 *shuo* (Gulcalı, 2021: 503) biçimlerinde de görülebilmektedir.

21 火不能焚以水

22 KT Doğu 27: (...) *biriki bodunug ot sub kılmadım* “(...) birleşik halkı ateş (ile) su (gibi bir-birlerine düşman) etmedim” (Tekin, 2014: 30-31); Ayrıca bkz. (BK Dogu 22).

23 水火 water and fire (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023].

24 讚 to praise (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023]

EUTü. *ög kañ* “anne (ve) baba” (499) = Çin. Ø

Schilling: *ög kañ* “mutter und vater” (Schilling, 2000: 53); Şen: *ög kañ* “ana baba” (Şen, 2002: 213); Can: *ög kang* “anne baba” (Can, 2010: 201); Ölmez: *ög kañ* “ana baba” (Ölmez, 2017: 281); Karaman: *ög kañ* “ana, baba” (Karaman, 2022: 541).

Clauson *ö:g* sözcüğünü “mother (anne)” olarak tanımlarken sözcüğün bu anlamıyla en eski Türkçe sözcük olduğunu belirtmektedir. Ayrıca *ög kañ* yapısının Eski Uygur Türkçesi içerisinde yaygın olduğunu belirtmektedir (EDPT, 1972: 99a). Clauson *kañ* “father (baba)” anlamına gelen sözcüğün de bu anlamıyla en eski Türkçe sözcük olduğunu belirtmektedir. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesi döneminde *ata* sözcüğünün etkisiyle kullanımdan düştüğü ve sözcüğün Budist dönemde *ö:g* sözcüğüyle sıklıkla bir arada görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1972: 630). Wilkens; *ög* “anne; ana tanrıça” (Wilkens, 2021: 523), *kañ* “baba; ilahi baba” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 330). Eski Uygur Türkçesinde U 4762/d numaralı fragmanda yer alan bu yapıya denk olan Çince herhangi bir belge bulunmamaktadır.

EUTÜ. *ögir- sevin-* “sevin-” (470) = Çin. 歡喜 *huānxǐ* (977 406c 28)

Schilling: *ögir- sevin-* “sich freuen” (Schilling, 2000: 71); Şen: *ögir- sevin-* “sevinmek, mutlu olmak” (Şen, 2002: 2015); Can: *ögir- sevin-* sevinmek, neşelenmek” (Can, 2010: 329); Ölmez: *ögir- sevin-* “sevinmek” (Ölmez, 2017: 281); Karaman: *ögir- sevin-* “sevinmek, neşelenmek” (Karaman, 2022: 266).

Clauson *ögir-* fiilinin kendi başına kullanıldığını ancak sıklıkla *sevin-* fiili ile *ögir- sevin-* biçiminde ikileme olarak görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1972: 113a). Clauson *sevin-* fiilinin ise *sev-* kökünden türediğini ve “to rejoice, be joyful (sevin-, neşeli ol-)” anlamına geldiğini belirtmektedir (EDPT, 1972: 970b). Wilkens *ögir-* “sevinmek, memnuniyet duymak, zevk almak” (Wilkens, 2021: 525), *sevin-* “sevinmek” (Wilkens, 2021: 600) tanımını yapmaktadır. İkileme olarak belirttiği *ögir- sevin-* için “sevinmek, memnuniyet duymak” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 525).

İkilemenin Çince versiyonundaki karşılığı 歡喜 *huānxǐ* “mutluluk; mutlu olmak, memnun olmak” karşılığı görülmektedir²⁵. EUTü. *ögir-* = Çin. 歡 *huān* “sevinmek; mutlu olmak” (G. 5051; DDB), EUTü. *sevin-* = Çin. 喜 *xǐ* “neşe,

25 歡喜 happiness (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023]

mutluluk, mutlu olmak; eğlenmek; zevk, tatmin” (G. 4073; DDB) anlamlarındadır. Görüldüğü gibi Çincedeki iki kavram Eski Uygur Türkçesinde de eş anlamlı iki fiille karşılanmaktadır.

EUTÜ. sıkış tañış “sıkıntı, zorluk” (195; 434; 443) = Çin. Ø

Schilling: *sıkıg tañıg* “bedrenging und zwang” (Schilling, 2000: 55); Şen: *sıkıg tañıg* “sıkıntı, dert” (Şen, 2002: 250); Can: Ø; Ölmez: *sıkıg tañıg* “sıkıntı ve baskı” (Ölmez, 2017: 286); Karaman: Ø.

Clauson, *sıkış* sözcüğünün *sık-* kökünden türediğini, sözcüğün yanlış okuma olduğunu ve doğrusunun *sıkıg* olması gerektiğini bildirmektedir (EDPT, 1972: 817a). Clauson *tañış* sözcüğünü ise *tañ-* fiilinden türediğini belirtmektedir. Clauson, UII’de *sıkış tañış* ikilemesinin yanlış bir okumadan ibaret olduğunu doğrusunun *sıkıg tañıg* olması gerektiğini belirtmektedir (EDPT, 1972: 526a). Wilkens *sıkış* “acı, gam, darlık, sıkıntı, dert, keder, kaygı, bunaltı, müzayaka” (Wilkens, 2021: 607), *tañış* “sıkıntı, üzüntü, darlık” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 672). Wilkens *sıkış tañış* ikilemesi için ise “sıkıntı, kaygı, keder” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 607). İkilemenin Çince versiyonunda denkliğine rastlanılmamaktadır.

EUTü. sın supurgan “mezar, mezarlık, türbe” (39) = Çin. 墓地 mùdì (977 404b 23)

Schilling: Ø; Şen: *sın supurgan* “türbe” (Şen, 2002: 251); Can: Ø; Ölmez: *sın supurgan* “mezarlık” (Ölmez, 2022: 75); Karaman: *sın suburgan* “mezar” (Karaman, 2022: 297).

Clauson *sı:n* “tomb (mezar, türbe)” tanımını yapmaktadır. Giles sözcüğün Çince *ts’in* sözcüğünden geldiğini belirtmektedir; ancak Clauson, Orta Çincedeki bu sözcüğün sonundaki sesin *-n* sesi değil *-m* sesi olması gerektiğini düşünmektedir (EDPT, 1972: 832). Clauson *suburğa:n* sözcüğünü “tomb (mezar, türbe)” olarak tanımlamaktadır. Sözcüğün Soğdca **zmr̥y’n* sözcüğünden alıntı olduğunu düşünmektedir. Clauson Eski Uygur Türkçesinde *supurgan* sözcüğün *sın* sözcüğüyle birlikte ikileme oluşturduğunu belirtmektedir (EDPT, 1972: 792b). Wilkens *sın* “mezarlık, mezar, kabir” (Wilkens, 2021: 609), *supurgan* “mezarlık, mezar, kabir” tanımlamalarını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 632). Ayrıca ikileme olarak kabul ettiği *sın supurgan* yapısını ise “mezarlık” olarak açıklamaktadır (Wilkens, 2021: 609).

Sözcüğün Çince versiyonuna baktığımızda ise Eski Uygur Türkçesindeki *sin supurgan* ikilemesinin Çince karşılığı 墓地 mùdì olarak görülmektedir. EUTÜ. *sin* = Çin. 墓 mù “mezar, türbe” (G. 8060), EUTü. *supurgan* = Çin. 地 di “yer, toprak; dünya” (G. 10956; DDB) denkliği görülmektedir. Görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesindeki yakın anlamlı ikileme için Çince de iki tane kavram görülmektedir.

EUTÜ. *sü çerig* “ordu, asker” (184-85; 436; 444; = Çin. 軍兵 jūn bīng (977 405a 14; 977 406b 27; 977 406c 04-05)

Schilling: *sü çerig* “herr” (Schilling, 2000: 56); Şen: *süü çerig* “ordu, asker” (Şen, 2002: 259); Can: *süü çerig* “asker, ordu” (Can, 2010: 216); Ölmez: *sü / süü çerig* “ordu, asker, ordu ve asker” (Ölmez, 2017: 287); Karaman: *sü çerig* “ordu, asker” (Karaman, 2022: 561).

Clauson *sü*: sözcüğü için “army (ordu)” tanımını vermektedir. Sözcüğün TT X’da Çince *shou* “to hunt (avlanmak)” sözcüğünden alıntı olduğu belirtilmektedir; ancak Clauson bu görüşe katılmamaktadır (EDPT, 1972: 781). Clauson *çerig* sözcüğü “troops drawn up in battle order (savaş düzeninde hazırlanan birlikler)” tanımını yaparak bu sözcüğün *sü* sözcüğünden daha sınırlı anlamda kullanıldığını belirtmektedir; ancak *sü* sözcüğü geçerliliğini kaybettiikten sonra *çerig* sözcüğünün “army, troops (ordu, asker)” anlamında genel bir kullanımının olduğunu belirtmektedir (EDPT, 1972: 428b-429a). Wilkens *sü* “ordu; asker, birlikler; sefer, harp, muharebe, meydan savaşı, savaş, askerî kampanya, mücadele” (Wilkens, 2021: 638), *çerig* “ordu; savaş düzeni; savaşa hazır” (Wilkens, 2021: 226) tanımlarını yapmaktadır. Wilkens ikileme olarak kabul ettiği *sü çerig* yapısını ise “ordu, asker, birlikler” olarak açıklamaktadır (Wilkens, 2021: 639).

Eski Uygur Türkçesindeki bu ikileme Çince versiyonda 軍兵 jūn bīng ibaresine denk gelmektedir. EUTü. *sü* = Çin. 軍 jūn “ordu” (G.3276; DDB), EUTü. *çerig* = Çin. 兵 bīng “asker; asker, silah” (G. 9279; DDB) denkliği görülmektedir. Görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesindeki birbirine yakın anlamlı olan iki sözcük, Çince de iki sözcükle ifade edilmektedir.

EUTü. *şap alkış* “beddua (ve) dua” (28; 29) = Çin. 呪 zhòu (977 404b 19; 977 404b 20)

Schilling: *şap alkış* “segen” (Schilling, 2000: 56); Şen: Ø; Can: Ø; Ölmez: *şap alkış* “hayır dua” (Ölmez, 2017: 287); Karaman: Ø.

Clauson, *şap* maddesinde eserinde sözcüğü yukarıdaki anlamlarla tanımlamazken *alkış* için *alka*:- fiilinden türediğini ve “praise (övgü)” anlamına geldiğini belirtmektedir (EDPT, 1972: 137b). Wilkens, sözcüğün EUTü. *şap* < TochA/B *śāp* < Skr. *śāpa* biçiminde alıntı olduğunu belirterek “küfür, beddua, lanet, yalvarış, yemin, ant, kutsama” anlamlarına geldiğini belirtmektedir. Sözcük, Sanskritçede 𑖀𑖩𑖫 śāpa “a curse, malediction, abuse, oath, imprecation, ban, interdiction (lanet, beddua, yemin, beddua, yasak, tecrit) anlamında görülmektedir (Monier-Williams, 1899, 1065a). Toharcada (B) ise *śāp* “curse, imprecation (lanet, beddua)” olarak karşımıza çıkmaktadır (Adams, 2013: 682). Wilkens *şap alkış* ikilemesini ise “küfür, beddua, kutsama” olarak açıklamaktadır. (Wilkens, 2021: 644). Sözcüğün BTT XIII 12, 35. satırda ikilemenin “hayırlı dua” anlamına geldiği görülmektedir (Zieme, 1985: 76) Bizce ikilemenin anlamı “beddua, hayır dua” biçiminde bir olumsuz, bir olumlu yargıdan oluşmaktadır. Nitekim Röhrborn’da ikilemeyi “verfluchen und Segnen (lanetleme ve kutsama)” olarak açıklamaktadır (UW, 2015: 97). Röhrborn’da Clauson gibi *alkış* sözcüğünün *alka*- fiilinden türediğini belirterek “hayır dua, iyi dilek, kutsama; kehanet; takdis etme; methetme, övgü duası; hayır dua” açıklamasını yapmaktadır (UW, 2015: 97-99). Wilkens, *alkış* için ise “iyi dilek, kutlama, hayır dua; kutsama, takdis etme; methiye, methetme, övgü duası; beddua, efsunlama” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 31).

Sözcüğün Çince denkliğine baktığımızda eski Uygur Türkçesinde bu zıt anlamlı ikileme için Çince 呪 zhòu (Skr. mantra, śapatha) karşılığı görülmektedir²⁶. Çincede sözcük için olumsuz biçim görünmektedir. olumlu biçimi karşılayan anlam görülmemektedir. Kılıç Cengiz buradaki *şap alkış* kullanımının *alkış* kargış “dua beddua” biçimine benzer bir ikileme olarak nitelendirmektedir (Kılıç Cengiz, 2021: 191).

26 呪 (Skt. mantra) (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023].

EUTÜ. *térin kuvrag* “topluluk, kalabalık, cemaat” (160) = Çin. Ø

Schilling: *térin kuvrag* “gemeinde, schar, gefolge” (Schilling, 2000: 57); Şen: *tirin kuvrag* “cemaat topluluk” (Şen, 2002: 284); Can: *terin kuvrag* “meclis, dernek, cemaat” (Can, 2010: 222); Ölmez: *térin kuvrag* “topluluk, (Buddhist) cemaat” (Ölmez, 2017: 290); Karaman: *térin kuvrag* “(Budist) cemaat / topluluk, yığın” (Karaman, 2022: 320).

Clauson *térin* sözcüğünün *tér-* fiilinden türediğini belirterek “an assembly, gathering (toplanma, birikme)” anlamına geldiğini belirtmektedir. Sözcüğün Eski Uygur Türekçesinde *terin kuvrag* biçiminde ikileme olarak görüldüğünü bildirmektedir (EDPT, 1972: 551). Clauson *kuvrag* sözcüğünün ise *kuvra:-* fiilinden türediğini belirterek “crowd, gathering (kalabalık, toplanma)” anlamına geldiğini belirtmektedir; ancak Eski Uygur Türkçesinde genellikle Sanskritçe *samga* “a monastic community (manastır topluluğu)” ile ilişkilendirildiğini ve sözcüğün hemen hemen *térin* ve *bursaŋ* sözcükleriyle aynı anlamda olduğunu belirtmektedir (EDPT, 1972: 585). Wilkens ise *terin* “topluluk, beraberlik, cemaat; insanlar; akrabalar, ... ait olan, üye, mensup, aile; maiyet” (Wilkens, 2021: 708), *kuvrag* “cemaat, rahip topluluğu; topluluk, içtima, meclis; sürü, topluluk, üye, aile; maiyetteki kişiler, heyet; toplanma, birikme” (Wilkens, 2021: 433) açıklamasını yapmaktadır. Wilkens ayrıca ikileme olarak kabul ettiği *térin kuvrag* yapısı ise “topluluk, beraberlik, cemaat, aile, üye, topluluk; maiyet” olarak açıklamaktadır (Wilkens, 2021: 709). Eski Uygur Türkçesindeki ikilemeye Çinçe versiyonda rastlanılmamaktadır.

EUTÜ. *tütüş keriş* “kavga, tartışma” (114) = Çin. Ø

Schilling: *tütüş keriş* “streit” (Schilling, 2000: 59); Şen: Ø; Can: Ø; Ölmez: *tötüş keriş* “tartışma, kavga” (Ölmez, 2017: 293); Karaman: *tötüş keriş* “kavga, dövüş” (Karaman, 2022: 337).

Clauson *tutuş/tütüş* (? *tutoş*) maddesinde sözcüğün *tut-* fiilinden türeyerek çeşitli anlamları olmakla beraber genellikle “quarrel (kavga)” anlamına geldiği belirtmektedir. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde *keriş* sözcüğüyle birlikte *tütüş* (*tüdüş*) *keriş* biçiminde ikileme oluşturduğunu belirtmektedir (EDPT, 1972: 461). Clauson *keriş* sözcüğünün ise *ker-* fiilinden türediğini ve “pulling one another (birbirini çekmek)” tanımını yaparak sözcüğün Çağdaş Türk dillerinde “quarrel (kavga)” anlamında görüldüğünü bildirmektedir (EDPT, 1972: 747a). Wilkens ise *tötüş* “savaş, kavga, anlaşmazlık” (Wilkens, 2021: 746),

keriş “tartışma, kavga” (Wilkens, 2021: 358) açıklamasını yapmaktadır. İkileme olarak kabul ettiği *tötüş keriş* yapısını ise “savaş, kavga, anlaşmazlık” (Wilkens, 2021: 746) olarak açıklamaktadır. Çince versiyonda ikilemeye denk bir ifade bulunmamaktadır.

EUTü. *tümen tümen* “on binlerce” (496)

Schilling: Ø; Şen: Ø; Can: *tümen tümen* “on binlerce” (Can, 2010: 236); Ölmez: Ø; Karaman: *tümen tümen* “binlerce” (Karaman, 2022: 679).

Clauson *tümen* sözcüğünün aslen “ten thousand (on bin)” anlamında olduğunu ancak sözcüğün genellikle “an indefinitely large number (sonsuz büyük bir sayı)” için de kullanıldığını belirtmektedir. Clauson sözcüğün Toharca’dan alıntı olduğunu belirtmektedir; ancak sözcüğün Puleybank’a göre Çince **tman* biçiminden alıntı olduğunu belirtmektedir. (Clauson, 1972: 507b). Wilkens ise *tümen* < TochA *tmām* “on bin, tümen, sayısız, sayılamaz” açıklamasını yapmaktadır. Wilkens, *tümen tümen* yapısı için ise “on binlerce kez” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 771). Eski Uygur Türkçesinde U4762/d numaralı fragmana denk gelen ikileme için Çince belge olmadığı için yorum yapılamamaktadır.

EUTü. *tüş yemiş* (aşlıklar) “meyve; sonuç” (224; 324-25) = Çin. (食)果 (鬼) (shí) guǒ (guǒ) (977 405a 26; 977 406a 04)

Schilling: *tüş yemiş* “fruct” (Schilling, 2000: 59); Şen: *tüş yemiş* “meyve, yemiş, ürün, sonuç” (Şen, 2002: 309); Can: *tüş yemiş* “meyve, yemiş” (Can, 2010: 237); Ölmez: *tüş yemiş* “meyve, semere; ödül, mükafat, karşılık” (Ölmez, 2017: 296); Karaman: *tüş yemiş* “meyve / ürün, semere” (Karaman, 2022: 351).

Clauson, Eski Uygur Türkçesine ait olan *tüş* sözcüğün temel anlamının açık olmadığını muhtemelen fiziksel olarak “fruit (meyve)” tanımını yapmaktadır; ancak bu meyve anlamının metafor olarak bir eylemin “sonucu” veya iyi bir eylem olmuşsa bunun “ödülü” anlamlarını karşıladığını da belirtmektedir (EDPT, 1972: 558b). Clauson *yemiş* sözcüğünü “fruit (meyve)” olarak tanımlayarak sözcüğün *ye-* fiilinden türediğini belirtmektedir. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde *tüş* sözcüğüyle birlikte *tüş yemiş* “fruit (meyve)” ikilemesi oluşturduğunu belirtmektedir (EDPT, 1972: 938). Wilkens *tüş* için “meyve, yemiş; sonuç, netice, etki, tesir; karşılık, mukabele, ödül” (Wilkens, 2021: 776), *yemiş*

için “meyve, yemiş” açıklamasını yapmaktadır (Wilkens 2021: 888). İkileme olarak kabul ettiği *tüş yemiş* için ise “meyve, yemiş” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 776). *tüş* sözcüğünün çok anlamlılığı için bkz.(Güler, 2019: 319-36).

EUTü. *tüş yemiş* ibaresinin Çince versiyondaki karşılığı 果 *guǒ*’dur²⁷. Bu ifade ise Çince “meyve, özellikle ağaç meyvesi; sonuç, ödül” anlamında görülmektedir (G. 6627; DDB). Görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesinde birbirine yakın anlamlı iki sözcükten oluşan ikileme, Çince tek bir karakterle ifade edilmektedir. İkileme ayrıca Çince 饑 *jin* olarak da görülmektedir (Ayazlı, 2012: 352).

EUTÜ. *umug inag* (bol-) “**umut; umut (ve) sığınak**” (118; 132) = Çin. Ø

Schilling: *umug inag* “zuflucht” (Schilling, 2000: 60); Şen: *umug inag* “umut, dayanak” (Şen, 2002: 318); Can: *umug inag* “ümit, güven” (Can, 2010: 352); Ölmez: *umug inag* “umut, sığınak” (Ölmez, 2017: 289); Karaman: *umug inag* “umut / sığınak” (Karaman, 2022: 359).

Clauson *umug* sözcüğünün *um-* fiilinden türediğini belirterek erken devirlerde “an object of desire (arzu nesnesi)” anlamına geldiğini belirtmektedir. *umug inag* yapısının genellikle “something, or someone, desired and trusted (arzu edilen ve güvenilen bir şey veya biri)” anlamında görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1972: 157b-158a). Clauson *inag* sözcüğünün kökeninin **ina:-* fiili olduğunu belirterek “intimate friend, confident (yakın arkadaş, sırdaş)” tanımını yapmaktadır. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde sadece *umug inag* biçiminde görüldüğünü belirtmektedir (EDPT, 1972: 182b). Wilkens *umug* “ümit, umut, sığınak (Wilkens, 2021: 798); *inag* “sığınak, dayanak, yardım; inançlı, dindar” (Wilkens, 2021: 288) açıklamasını yapmaktadır. Wilkens *umug inag* yapısını ise ikileme olarak kabul etmeyerek “ümit ve melce, umut ve sığınak” tanımını yapmaktadır (Wilkens, 2021: 798). İkilemenin Çince versiyonda birebir denkliği görülmemektedir.

27 果 a result (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023].

EUTÜ. ürüg uzatı turkaru “sürekli, devamlı, her zaman” (399) = Çin. 宿命智 summing zhi (977 406b 14)

Schilling: Ø; Şen: Ø; Can: Ø; Ölmez: Ø; Karaman: *ürüg uzatı turkaru* “devamlı, durmadan” (Karaman, 2022: 375).

Clauson *örüg* maddesinde sözcüğü özellikle bir yolculuk boyunca “rest, repose (dinlenmek)”; “quiet, restful (sessiz, huzurlu)” olarak açıklamaktadır. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde *örüg amıl*, *örüg uzatı* biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır (EDPT, 1972: 222b). Clauson *uzatı*: sözcüğünün *uzat-* fiilinden türediğini belirterek “for a long time (uzun süredir)” tanımını yapmaktadır. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde *uzatı üzüksüz*, *örüg uzatı* biçiminde karşımıza çıkacağını belirtmektedir (EDPT, 1972: 282b). Clauson turkaru: sözcüğü için ise “continuously, uninterruptedly “sürekli, kesintisiz” açıklamasını yapmaktadır (EDPT, 1972: 542a). Wilkens; *ürüg* “daima, sürekli, her zaman, uzun, sonsuz, ebedi; sakin, huzurlu” (Wilkens, 2021: 829), *uzatı* “her zaman, devamlı, daima, durmaksızın, uzun süre, dayanıklı, uzun müddet; (olumsuz) asla, hiçbir zaman” (Wilkens, 2021: 812), *turkaru* “her zaman, daima, sürekli, devamlı” (Wilkens, 2021: 759) açıklamasını yapmaktadır.

Eski Uygur Türkçesindeki *ürüg uzatı turkaru* üçlemesi Çince versiyonda 宿命智 (supernormal) knowledge of prior lifetimes (summing zhi) ifadesiyle karşılanmaktadır²⁸. Burada üçleme Çince'den Eski Uygur Türkçesine sözcük sözcüğe çeviriden ziyade serbest bir çeviriyle tercüme edilmiştir. Buda'nın tüm yaşamlar boyu süren bilgisi kastedilmek istenmiştir.

EUTÜ. yek içgek “şeytan, iblis” (115) = Çin. 邪魔 xiémó (977 404c 04)

Schilling: *yek içgek* “demon und vampir” (Schilling, 2000: 62); Şen: *yek içgek* “şeytan, cin” (Şen, 2002: 351); Can: *yek içkek* “şeytan, kötü ruh” (Can, 2010: 256); Ölmez: *yek içgek* “şeytan” (Ölmez, 2017: 303); Karaman: *yek içgek* “şeytan” (Karaman, 2022: 395).

Clauson *ye:k* “demon, devil (iblis, şeytan)” tanımını yapmaktadır. Sözcüğün *yakka* sözcüğünden alıntı olduğu belirten eski bir teoriye dayandığını bu teorinin ise hâlâ geçerli olduğunu belirtmektedir. Sözcüğün sık sık *yek içge:k* biçiminde ikileme olarak görüldüğünü belirtmektedir. Sözcüğün Sanskritçe

28 宿命智 (supernormal) knowledge of prior lifetimes (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023].

yakşa sözcüğü ile ilgisinin olmasının imkânsız olduğunu belirtmektedir; ancak Sanskritçe olan sözcüğün Soğdca veya Çince transkripsiyonundan alıntılanmış olabileceğini belirtmektedir. Gabain *içgek* sözcüğünün *-ge:k* morfemiyle oluşturulduğunu belirtmektedir. *yek* sözcüğünün ise *ye-* fiil kökünden **ye:ge:k* > *yek* biçiminde gelişme gösterdiğini belirtmektedir. Clauson, Gabain'in bu görüşüne karşı çıkararak sözcüğün *yé-* fiilinden türeyen sözcüğün *ye:k* değil *yé:k* olması gerektiğini belirtmektedir (EDPT, 1972: 910). Clauson *içgek* sözcüğü için ise *iç-gek* biçiminde olduğunu belirterek sözcüğün sadece *ye:k* sözcüğüyle ilişkili olup bu iki sözcüğün karşılaştırıldığında *yek* sözcüğünün daha eski olduğunu belirtmektedir. Clauson *içgek* sözcüğünün muhtemelen başka bir iblis kralını tanımlamak için başka bir sözcükle beraber kullanmak amacıyla türetilmiş olduğunu belirtmektedir. Budist metinlerde *ye:k* sözcüğünün Sanskritçe karşılığının *yakşa*'ya, *içgek* sözcüğünün ise *bhūta*'ya karşılık geldiğini ve Budist çevrede *yek içgek* biçiminin yaygın olduğunu belirtmektedir (EDPT, 1972: 24b-25a). Wilkens; *yek* < Mittellind. “şeytan; şeytan, cin” (Wilkens, 2021: 881), *içgek* “şeytan, Yakşa” (Wilkens, 2021: 293), *yek içgek* “şeytan” (Wilkens, 2021: 881) açıklamalarını yapmaktadır. Kılıç Cengiz *yek* “şeytan” sözcüğünün << Toharca (A) *yakāṣ*/ Toharca (B) *yākse* < Skr. *yakṣa* biçiminde bir alıntı sonucu Eski Uygur Türkçesinde geçtiğini belirtmektedir (Kılıç Cengiz, 2021: 372). Sanskritçe ँक्षः (*yakṣa*) sözcüğüne baktığımızda “yaşayan doğüstü bir varlık, hayalet, ruh” açıklaması görülmektedir (Monier-Williams, 1898: 838b).

İkilemenin Çince denkliğine baktığımızda EÜTü. *yek içgek* = Çin. 邪魔 *xiémó* denkliği görülmektedir²⁹. Çincedeki sözcüklere baktığımızda EÜTü. *yek* = Çin. 邪 *xié* “ahlaksız olmak; inanışa ters düşen; kötü; şeytani; yanlış, hatalı, Budist olmayan” (G.4395; DDB) tanımı görülmektedir. EÜTü. *içgek* = Çin. 魔 *mó* sözcüğü ise “iblis, şeytan” (G.7973; DDB) tanımı görülmektedir. Görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesindeki eş anlamlı iki sözcük Çince de iki sözcükle karşılanmaktadır.

29 邪魔 evil demons (<http://buddhism-dict.net/>) [ET:16.04.2023].

Sonuç

Eski Uygur Türkçesine ait tantrik bir çeviri eser olan Sitātapatrādhāraṇī'deki ikilemeler ele alınmıştır. Eserde toplamda 47 adet ikileme tespit edilmiştir. Bu ikilemelerin 43 tanesi isim soylu (isim+isim), 4 tanesi ise fiil soylu (fiil+fiil) ikilemedir. İkilemeler incelendiğinde yakın/eş anlamlı, zıt anlamlı, aynı sözcüğün tekrarıyla oluştuğu görülmektedir. Eş/yakın anlamlı ikilemeler şunlardır: *aç kız, ada tuda, adasız tudasız, agrıg ig, amrıl- yaval-, anaz umugsuz, arış arıg, az övke, barça kamagun, bı bıçgu, bilik salık, çoğlug yalınlig, él han, él uluş, élig han, emgek ada, emgek tolkak, ênç esen, hua çeçek, ı tarıg, ig kem, iş küç, kadır yavlak, kagan han, kıyın kagut, kolti nayut, kök kalık, küç küsün, küçlüg küsünlüg, kü- küzed- tut-, lénhua çeçek, ög- alka-, ögir- sevin-, sıkış tanış, sın supurgan, sü çerig, terin kuvrag, tūdüş kerış, tüş yemiş, umug inag, ürüg uzatı turkaru, yek içgek olmak üzere toplamda 42 tanedir. Zıt anlamlı ikilemeler ise şunlardır: *künlüg tünlüg, oot suv, ög kañ, şap alkış* olmak üzere 4 tanedir. *tümen tümen* ikilemesi ise sözcük tekrarıyla oluşan ikilemedir.*

Eserde tespit edilen ikilemelerden; *ada tuda, adasız tudasız, amrıl- yaval-, anaz umugsuz, arış arıg, az övke, barça kamagun, emgek ada, emgek tolkak, ig kem, iş küç, kagan han, lénhua çeçek, ög kañ, sıkış tanış, terin kuvrag, tūdüş kerış, tümen tümen, umug inag* ikilemeleri, Çince versiyonda gerek Eski Uygur Türkçesinde ikilemenin geçtiği fragmana karşılık gelen Çince versiyonun olmamasından dolayı gerek de Çince versiyonda ikilemeyi karşılayacak yapının olmamasından dolayı bu ikilemeler Çince versiyonda bu ikilemeler tespit edilememiştir. Çince versiyonda karşılığı bulunan ikilemeler ise şu şekildedir: *aç kız, agrıg ig, bı bıçgu, bilik salık, çoğlug yalınlig, él han, él uluş, élig han, ênç esen, hua çeçek, ı tarıg, kadır yavlak, kıyın kagut, kolti nayut, kök kalık, küç küsün, küçlüg küsünlüg, künlüg tünlüg, kü- küzed- tut-, oot suv, ög- alka-, ögir- sevin-, sın supurgan, sü çerig, şap alkış, tüş yemiş, ürüg uzatı turkaru, yek içgek olmak üzere toplamda 28 tanedir.*

Eski Uygur Türkçesi ile Çince versiyon karşılaştırıldığında kimi ikilemelerin Çince'de tek sözcükle veya iki sözcükle karşılandığı görülmektedir. Eski Uygur Türkçesindeki ikilemelere karşılık Çince tek sözcüğün karşılık geldiği ikilemeler toplamda 11 tanedir ve şu biçimde listelenebilir:

EUTü.	=	Çin.
agrığ ig	=	病 bing
élig han	=	王 wáng
hua çeçek	=	華 huá
ı tarıg (aşlıklar)	=	(食)苗(鬼) (shí) miaó (guǐ)
kadır yavlak (keyikler)	=	惡(獸) è (shòu)
kök kalık	=	空 kōng
(ulug) küçlüg küsünlüg	=	(大)力 (dà)lì
künlüg tünlüg	=	日 rì
ög- alka-	=	讚 zàn
şap alkış	=	呪 zhòu
tüş yemiş (aşlıklar)	=	(食)果(鬼) (shí) guǒ (guǐ)

Metindeki ikilemelerin Çince versiyonda da iki sözcük halinde görüldüğü yapılar toplamda 16 tanedir ve aşağıdaki gibidir:

EUTü.	=	Çin.
aç kız	=	飢饉 jījīn
bı bıçgu	=	器械 qìxiè
bilik salık	=	器械 qìxiè
(ulug) çoğlug yalınlg	=	(大)威力 (dà) wēilì
él han	=	國王 guówáng
él uluş	=	國界 guójiè
élig han	=	主王 zhǔ wáng
énç esen	=	擁護 yǒnghù
kıyın kagut	=	刑罰 xíngfá
kolti nayut	=	俱胝 jùzhī
küç küsün	=	威力 wēilì
oot suv	=	水火 shuǐhuǒ
ögir- sevin-	=	歡喜 huānxǐ
sın supurgan	=	墓地 mùdì
sü çerig	=	軍兵 jūn bīng
yek içgek	=	邪魔 xiémó

Bunların dışında Eski Uygur Türkçesinde üçleme halinde olan *kü- kü- zed- tut-* Çince de iki sözcüğe denk gelmektedir. Aynı şekilde *ürüg uzatı turkaru* üçlemesinde Çince versiyonda iki karakterle karşılanmaktadır.

Son söz olarak söylemek gerekirse Eski Uygur Türkçesindeki ikilemelerin bir kısmının Çince den çevrildiği bir kısmının da anlamı kuvvetlendirmek ve pekiştirme için çevirmen tarafından eklendiği görülmektedir. Kimi zaman aç

kız, kıyım kagut vs. ikilemelerde sözcük sözcüğe çeviri yapan yazar, kimi zaman da *ürüg uzatı turkaru* üçlemesindeki gibi serbest bir çeviri yaptığı da görülmektedir. Bunun yanında doğrudan yabancı dilden alınan sözcüğün Türkçesiyle birlikte kullanılarak kalıplaşması sonucu *hua çeçek* ikilemesindeki bir durum karşımıza çıkmaktadır. Nalbant ve Ağca'nın belirttiği gibi buradaki *hua çeçek* ikilemesinde ve bunun gibi olan ikilemelerde Eski Uygur Türkçesinde bir nevi metin içi sözlükçülük görülmektedir (Nalbant ve Ağca, 2020: 99-100). Son olarak ise Çetin'in de belirttiği gibi Uygur Türkçesi metinlerinin Çince metinlerle karşılaştırmalı olarak incelenmesi asıl metin ile çeviri olan metnin uyum düzeyini ortaya koymanın yanı sıra çevirmen yazarların üslubunun belirlenmesi, metinlerin tarihlendirilmesi, birden çok nüshası olan metinlerin asıl metne uyumunun saptanması, metin tamiri ve Uygur toplumunun kültürel yaşamına ilişkin veriler elde edilmesi açısından son derece önemlidir (Çetin, 2015: 97-98).

Kısaltmalar

BK = Bilge Kağan Yazıtı

Bkz. = Bakınız

Çin. = Çin.

Ed. = Editör

EUTü. = Eski Uygur Türkçesi

KT = Kül Tegin Yazıtı

MP/Parth = Mittelpersisch/ Parthisch

O = Ongi Yazıtı

Skr. = Sanskritçe

Sogd. = Soğdca

T. = Tunyukuk Yazıtı

Toch A = Toharca A

Toch B = Toharca B

Yay. Haz. = Yayına Hazırlayan

Kaynaklar

- Abik, D. (2010), “(İsim1 + L1/+Lu) (İsim2 +L1/+Lu)” Kuruluşundaki İkillemeler, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 17/2, 1-20.
- Adams, D. Q. (2013), *A Dictionary of Tocharian B. Revised and Greatly Enlarged*, Amsterdam - New York: Rodopi.
- Ağakay, M. A. (1953a), İkillemeler Üzerine I, *Türk Dili Dergisi*, 2/16, 189-191.
- Ağakay, M. A. (1953b), İkillemeler Üzerine II, *Türk Dili Dergisi*, 2/17, s. 268-271.
- Ağakay, M. A. (1954), Türkçede Kelime Koşmaları, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 2, 97-104.
- Ağca, F. (2015a), Eski Türkçe kö:k tenri ve kö:k kalık İkillemeleri Üzerine, *Türkbilig*, 30, 201-221.
- Ağca, F. (2015b), Eski Uygurca İştikaklı İkillemeler Üzerine, Ed. Bülent Gül içinde, *Alkış Bitigi Kemal Eraslan Armağanı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Aktan, B. (2014), Divânu Lügâti't-Türk'ün Söz Varlığında Yer Alan İkillemeler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 28, 1-12.
- Aris G. (2018), *Eski Uygurca Ölümler Kitabı Üzerine Bir Çeviri Denemesi*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Ayazlı, Ö. (2012), *Altun Yaruk Sudur VI Kitap*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Aydın, E. (1997), Orhon Yazıtlarında Hendiadyoinler. *Türk Dili Dergisi*, 577, 417-421.
- Aydın, E. ve Karaman, A. (2019), Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında İkilemeler, *Journal of Old Turkic Studies*, 3/2, 259-286. DOI: 10.35236/jots.58140.
- Bozok, E. (2012), *Eski Uygur Türkçesinde İştikaklı İkilemeler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Bozok, E. (2018), Eski Uygur Türkçesinde arıg turug, arıg silig ve arıg süzük İkilemeleri Üzerine. *Türkbilig*, 36, 41-46.
- Böler, T. (2010), Çaştani Bey Hikâyesindeki İkilemeler ve Türkçede İkilemelerin Eskiliği Meselesi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 42, 33-60.
- Can, M. (2010), *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Clauson, S. G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press. [EDPT]
- Çağatay, S. (1944), Uygurcada Hendiadyoinler, *DTCF Yıllık Çalışmalar Dergisi I, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları 1940-41*, sayı 1, 97-144.
- Çetin, E. (2008), Kur'an Tercümesi Rylands Nüshası'nda İkilemeler, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Ankara, Türkiye, 20 - 25 Ekim*, 1005-1018.
- Çetin, E. (2011), Eski Türkçede Ünlü ve Ünsüz + Ünlü Seslerden Oluşan Sözcükler, Yay. Haz. M. Yüceol Özezen ve H. Sözer içinde, *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu Bildirileri*, (s. 599-608), Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- Çetin, E. (2012), Uygurcada tut-Fiiliyle Kurulan Birleşik Sözler, *Dil Araştırmaları*, 11/11, 81-104.
- Çetin, E. (2015), Çince'den Çevrilen Uygurca Metinlerde Söz Öbekleri, Yay. Haz. M. Yüceol Özezen ve H. Sözer içinde, *Prof. Dr. Mehmet Özmen Adına Sözdizimi Çalıştayı Bildirileri*, (s. 88-101) Adana: Karahan Kitabevi.
- Çetin, E. (2020), *Altun Yaruk Sudur VII. Kitap*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çimen, E. (2021), İkilemeler” Hakkında Bibliyografya Çalışması, *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1, 53-80.
- Çoraklı, Ş. (2001), Türkçe'nin Yaratma Gücü: İkilemeler (1), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8 (17), 53-60.
- Giles, Herbert A. (1912), *A Chinese-English Dictionary Second Edition, Revised & Enlarged*, Paragon Book Galeryy, LTD: Shanghai, China and London. [G]
- Gulcalı, Z. (2013), *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikayesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gulcalı, Z. (2021), *Altun Yaruk Sudur X. Kitap*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güler, E. (2019), "tüş" Sözcüğünün Çok Anımlı ve Eş Adlı Olarak Kullanımı, *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 7/2, 319-336. DOI: 10.29228/ijlet.12378.
- Hatipoğlu, V. (1981), *Türk Dilinde İkileme*, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.

- İsi, H. (2018), Eski Uygur Türkçesinde “Kut Kıv” İkilemesinde Geçen “Kıv” Sözcüğünün Tarihi Metinlerden Türkiye Türkçesine Serüveni. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/15, 32-53.
- İsi, H. (2020), Eski Uygurca Uşñişa Vijayā Dhārañī Sūtra’da İkilemeler, *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 9/21, 15-38.
- Kara, M. (2021), *Daśakarmapathāvadānamālā’da İkilemeler ve İkilemelerin İşlevleri*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Karaayak, T. (2021), *Eski Uygur Abitaki Metinlerinin Söz Varlığı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, L. (2008), Tekrar Gruplarında Ünlü Düzeni -Anlam İlişkisi Üzerine Düşünceler, Ed. E. Arıkoğlu içinde, *Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun Armağanı*, (s. 140-148), Ankara: Akçağ Yayıncılık.
- Karaman, A. (2021), *Eski Türkçede İkilemeler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kargı Ölmez, Z. (1997), Kutadgu Bilig’de İkilemeler (1), *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 19-40.
- Kargı Ölmez, Z. (1998), Kutadgu Bilig’de İkilemeler (2), Ed. M. Ölmez ve J. Laut içinde, *Bahşi Ögdisi 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*, (s. 237-264), İstanbul: Simurg Yayıncılık.
- Kaya, C. (2021), *Uygurca Altun Yaruk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Keskin, B. (2021), Eski Uygurca ikilemelere katkılar. *Türkiyat Mecmuası*. 31/Özel Sayı, 151-175. DOI: 10.26650/iuturkiyat.893699.
- Kılıç Cengiz, A. (2021), *Eski Uygur Dönemine Ait Tantrik bir Metin: Sitātapatrādhārañī*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1974), Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler, *Türkoloji Dergisi*, 6/1, 15-30. DOI: 10.1501/Trkol_0000000060
- Korkmaz, Z. (1982), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- Korkmaz, Z. (2010), Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişme Süreçleri, *Journal of Turkish Studies*, 5/1, 1-41. DOI:http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1310.
- Monier-Williams, M. (1899), *A Sanskrit-English Dictionary*, London: Oxford University Press.
- Nalbant, M. V. ve Ağca, M. (2020), Eski Uygur Türkçesi Metinlerinin Sözlükselliği ve Sözlük Yöntemi: Metin İçi Sözlük, *Türkbilgi*, 39, 95-105.
- Ölmez, M. (1998), Eski Uygurca Odug Sak İkilemesi Üzerine, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 8, 35-47.
- Ölmez, M. (2017), Eski Uygurca İkilemeler Üzerine, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 65/2, 243-311.
- Ölmez, M. (2022), Eski Uygurca İkilemeler Üzerine-2, *International Journal of Old Uyghur Studies*, 4/1, 38-94.
- Ölmez, M. (2023), *Kök Tengri ve Yağız Yer Arasında Kül Tegin – Bilge Kağan – Tunyukuk Yazıtları*, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

- Ölmez, M. ve Aris, G. (2019), Eski Uygurca Ölüler Kitabı'ndaki İkillemeler Üzerine, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 67/1, 39-64.
- Ölmez, M. ve Can, Z. P. (2020), Eski Uygurca Abhidharma Metinlerindeki İkillemeler, *International Journal of Old Uyghur Studies*, 2/2, 211-238.
- Ölmez, M. ve Sevim, S. (2019), Kşanti Kılguluk Nom Bitig'e Özgü İkillemeler. *Türkiyat Mecmuası*, 29/2, 499-524.
- Özcan Devrez, C. (2020), *Eski Uygurca Kuanşi İm Puser İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Röhrborn, K. (2000), Syntaktische Restrukturierung von Nominalgruppen im Alttürkischen (am Beispiel von atü. elig han und el han), *UAJ Neue Folge*, 16, 211–217.
- Röhrborn, K. (2015), *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, – Neubearbeitung – II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 1: a – asvık*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag. [UW]
- Röhrborn, K. (2017), *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, – Neubearbeitung – II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 2: aş – äžük*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag. [UW]
- Schilling, U. (2000), *Untersuchung zu den Wortgruppen im Alttürkischen* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Freie Universität, Berlin.
- Schilling, U. (2001), Zur Bildung und Bedeutung von Paarformeln im Alttürkischen, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 11, 153-170.
- Sevim, S. (2019), *Kşanti Kılguluk Nom Bitig ve Daşakarmapathāvadānamālā'da İkillemeler*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Şen, S. (2002), *Eski Uygur Türkçesinde İkillemeler* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Şen, S. (2008), Taryat Yazıtının Batı Yüzünde mGLi ve mGL İşaretleriyle Yazılan Sözcük Nasıl Okunup Anlaşılmalı ?, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 56/2, 99-108.
- Şen, S. (2015), Tunyukuk Yazıtındaki ıda taşta İkillemesi Üzerine, *Dil Araştırmaları*, 9/17: 95-102.
- Taş, İ. (2012), Kutadgu Bilig'de İkillemeler, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 60/2, 43-96.
- Tekin, Ş. (1992), Eski Türkçe, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2, (s. 69-119), Ankara: TKAE Yayınları.
- Tekin, T. (1998), *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tokyürek, H. (2022), Altun Yaruk Sudur IV. Tegziñç'teki İkillemelerin Çince Denklikleriyle Karşılaştırılması, *International Journal of Old Uyghur Studies*, 4/2, 155-214. DOI: 10.46614/ijous.1202840.
- Toprak, F. (2005), Harezmi Türkçesinde İkillemeler, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/ Journal of Turkish World Studies*, 5/2, 277-292.
- Tuna, O. N. (1949), Türkçede Tekrarlar I, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3/2, 429-447.
- Tuna, O. N. (1950), Türkçede Tekrarlar II, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 4/3, 35-82.

- Uğur, A. ve Tokyürek, H. (2023), Altun Yaruk Sudur Metninde Sadece İkileme Yapısında Görülen Fiiller Üzerine, Dil Araştırmaları, 17/32, 9-34. DOI: 10.54316/dilarastirmalari.1186363.
- Uzunkaya, U. (2021), *Budist Eski Uygur Edebiyatından İki Metin*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Wilkens, J. (2021), *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch - Türkisch, Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca - Almanca – Türkçe*, Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yıldız, H. (2012), Eski Uygur Türkçesinde İkilemelerde Yer Değiştirme Meselesi-İkileme Grupları, Köprü İkileme ve Kelimeler Arası Geçiş Kavramları, *İstanbul Kültür Üniversitesi, IV. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi 27 – 28 Ağustos*, 141-155.
- Yıldız, H. (2013), Dışastvustık'ta İkilemeler Üzerine Notlar, Ed. Bülent Gül içinde, *Bengü Beläk. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları
- Yıldız, S. B. (2018), Uygurca Maitrisimit'te asıg tusu ikilemesi üzerine. *Research Studies Anatolia Journal*, 1/2, 281-288.
- Yıldız, S. B. (2019), *Eski Uygurca Maitrisimit'te ikilemeler (Kumul nüshası)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Beykent Üniversitesi, İstanbul.
- Yiğitoğlu, Ö. (2011), Köñül Tözin Ukıtdaçı Nom Ve Salt-Bilinç Öğretisi (Yayımlanmamış doktora tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Zieme, P. (1975), Zur buddhistischen Stabreimdichtung der alten Uiguren. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 29/2, 187-211.
- Zieme, P. (1985), *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren, Berliner Turfantexte XIII*, Berlin: Akademie Verlag. [BTT XIII]

E-Kaynaklar

- Taishō Shinsū Daizōkyō (大正新脩大藏經) <https://21dzk.l.u-tokyo.ac.jp/SAT/satdb2015.php?lang=en>
- <https://sozluk.gov.tr/>
- <http://www.buddhism-dict.net/ddb/>

Tarihî Türk Dili Alanlarında yaruk Sözcüğünün Semantik ve Fonksiyonel Gelişimi

Hakan GÜLER*

Arzu ARICAN**

Giriş

Türk dilinin asırlar boyunca farklı coğrafyalarda çeşitli dil, din ve ırklarla komşuluk ilişkileri; savaşlar, ekonomik ilişkiler, göçler, dinî faaliyetler gibi birçok etkileşim süreci geçirdiği bilinmektedir. Türkler aynı anda bir kısmı batıda bir kısmı doğuda; bir kısmı kuzeyde bir kısmı güneyde, bir kısmı diğerlerinden çok uzak coğrafyalarda ya da birbirleriyle ilişkili farklı devlet çatıları altında olmak üzere oldukça çeşitli kültürel öğelerle birlikte yaşamıştır. Bu durum Türklerin zihin dünyasında etkili olmuş ve bu zihinsel aktarımlar dilde bulunan leksik ve morfolojik unsurların çeşitlenmesine sebebiyet vermiştir. Türk dilinin semantik gelişimi de hem morfolojik genişlemeye hem de kavramsal çeşitlenmeye bağlı olarak yeni kavramlar türetmeye açık hale gelmiştir.

Türk dili sondan eklemeli bir dil olarak köklerden çeşitli gövdeler türetebilmektedir. Bu morfolojik türetme aynı zamanda semantik çeşitlenmeye de sebebiyet vermiş, bir kökten birçok yakın anlamlı kelime doğmasını sağlamıştır. Bir sözcüğün semantik olarak çeşitli anlamları işaretlemesi sadece morfolojik genişlemeyle değil, aynı zamanda sosyo-kültürel ve tarihi arka planla da ilgilidir. Türklerin tarih boyunca çok farklı coğrafyalarda çeşitli dil, din ve ırktan halklarla bir arada yaşaması ya da farklı sebeplerle bu halklarla etkileşim kurması dile de yansımış, bazı sözcükler olduğundan farklı anlamlara evrilebilmiştir. Özellikle Eski Uygur Türkçesi döneminde Manihaizm, Budizm gibi dinlerin etkisiyle Türk dilinin sözcüklerinde yeni anlamlar gelişmiştir. Bunun sebebi dinî eserlerin çevirisinde dilin imkanlarının son derece etkili bir şekilde kullanılmasıdır. Kabul edilen yeni dinlerin terimleri Türkçeye çeşitli yollarla aktarılmıştır. Bu yollardan biri de dilde var olan bir sözcüğün kaynak dildeki kavram

* Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. E-posta: hakanguler996@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2002-6227.

** Dr. E-posta: arican_arzu@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-6144-6298.

alanına yakın olduğu düşüncesiyle yeni anlam sağlayacak şekilde kullanılmasıdır. *yaruk* sözcüğü de bu sözcüklerden biridir. Bu çalışmada Eski Türkçe döneminde sık bir kullanıma sahip, bugünkü Türk lehçelerinde de farklı formlarda tespit edilen *yaruk* sözcüğünün semantik gelişimi değerlendirilmiş ve sözcüğün anlam alanı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Tarihî Türk dili alanlarında bulunan bazı sözcüklerin kökeni tespit edilebilirken bazı sözcükler gövde biçiminde ele alınır ve temel köke götürülemezler. Bu sözcükler çeşitli kaynak dillerden kopyalanmış gövdeler olabileceği gibi bilinmeyen dönemlerde bilinmeyen bir kökten türemiş ve gövde halinde donuklaşmış ileri ögeler olarak da değerlendirilebilir. Örneğin Eski Türkçede bulunan *agir* sözcüğü çeşitli etimoloji görüşlerine rağmen morfolojik olarak çözümlenebilmiş sözcüklerden biri değildir (Azılı-Koç: 2021). Bu tür sözcüklerin yanında bir de tek heceli köke götürülebilen ve birbirine semantik ve morfolojik olarak benzeyen, birbiriyle ilişkili olan kök ve gövde biçimlerinde bulunabilen sözcükler de vardır. Bu iki tür sözcükten gövde biçiminde kalan ve çözümlenemeyenler semantik olarak ilişkili olduğu diğer kavramlar ile ikileme ya da birleşik fiil gibi formlarla oluşturulan kavram haritalarına dahil edilirken tek heceye ya da belirli bir köke götürülebilen ikinci tür sözcükler, belirli bir kökten yapım ekleri olarak morfolojik ve semantik gelişme göstermiş sözcük birliktelikleriyle ilişkilendirilir. *yaruk* sözcüğü, bu ikinci tür sözcüklerden biri olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu sözcüğün **ya-* köküne götürülebileceği konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. *yaruk*, *yaşuk*, *yarun*, *yaru-*, *yaşu*, *yar-*, *yal-*, *yal* vb. gibi farklı isim ve fiil formlarının bulunması ve bu formların semantik olarak ‘ışık, parlaltı, ışımak, parlamak, alevlenmek, alev vb.’ gibi kavramları işaretlemesi bu görüşü desteklemektedir.

Bu çalışmada Eski Türkçe döneminde sık bir kullanıma sahip, bugünkü Türk lehçelerinde de farklı formlarda tespit edilen *yaruk* sözcüğünün semantik gelişimi değerlendirilmiş ve sözcüğün anlam alanı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

1. *yaruk* ve Türevlerinin Kökeni Üzerine Görüşler

Şinasi Tekin (2019: 318-320)’de **ya-* ‘ateş almak, alevlenmek, yanmak’ ortak kökünden, *ya-l-* ‘alevlenmek’, *yalın+a-* ‘parıldamak’, *yalın+lığ* ‘parlak’; *ya-l* ‘alev’, *yal+tır-* ‘parlamak’, *yatra-k* ‘parlak’ ve *yaltır-ım ‘yıldırım’, *yal+an-g+u-k* ‘insan, varlık’ sözlerini bu köke bağlamıştır. Ayrıca *yaş+a-* ‘yaşamak’,

yaşa-gu ‘hayat’, *yaşu-* ‘parlamak, ışımak’, *yaşu-k* ‘ışık, parlıltı’, *yaşu-t-* ‘aydınlatmak’, **yaş+ı-* ‘?’, *yaşı-l* ‘yeşil (canlılık, tazelik ile ilgili olarak)’, *yaşı-n* ‘yıldırım; ışık’, *yaş-ar-* ‘yeşermek’, **yar-r* ‘?’; *yar+u-* ‘parlamak, ışımak’, *yar-u-n* ‘şafak, gün ağarması < yarım’, *yar-u-k* ‘ışık’, *yart+la-* ‘parıldamak’ sözcüklerini verdikten sonra şu açıklamaları yapar: “1. Kök fiil **ya-*‘tır, metinlerde görülmez. 2. Birinci dereceden türevleri şu iki grupta toplanıyor: a) fiil *yal-*, b) isim *yal+*, *yaş+*, *yar+* Burada isim türünden olan türevler özellikle dikkat çekiyor.” Tekin’in bu yaklaşımı sözcüğün nasıl bir morfolojik ve semantik gelişim gösterdiği konusunda önemli olsa da bazı gövdelere etimolojinin sahibi dahi anlam verememiş ve soru işaretiyle (?) bırakmıştır.

Clauson (EDPT 1972: 902-903) *yaruk* sözcüğünün, *yar-u-* ‘ışık, parlıltı; parlak, parıldayan’ kökünde -k ile isim yapıldığını ve Eski Türkçe boyunca sık kullanıldığını ifade etmiştir.

Erdal (1991: 265) da *yaruk* sözcüğünü *yar-u-* ‘parlak olmak’ kökü ile ilişkilendirmiştir. Tibet ve Brahmi harflerinden hareketle ikinci ünlüsü geniş-yuvarlak /o/ ünlüsüyle yazılmıştır: *yaro-k*.

Atay (2006: 11)’de **ya-* kökünden türediği düşünülen sözcüklerin aldığı yapım eklerine göre tasnifi şu şekilde yapılmıştır:

1) **ya-* kökünden doğrudan doğruya türemiş isimler (*yal*, *yaz*, *yay* vb.), 2) k’li gövde türevleri (*yak-* vb.), 3) l’li gövde türevleri (*alav-yalav*, *yalaz* vb.), 4) n’li gövde türevleri (*yan-*, *yañı* vb.), 5) p’li gövde türevleri (*yapıl-*, *yapar* vb.), 6) r’li gövde türevleri (*yar-u-*, *yaruk*, *yarun* vb.), 7) ş’li gövde türevleri (*yaşu-*, *yaşuk*, *yaşna-* vb.).

Atay (2006)’da verilen örneklerin hepsinin **ya-* köküne gittiği tartışmalı olsa da morfolojik çeşitliliği ve bunun sonucunda gelişen semantik çeşitliliği göstermesi bakımından önemlidir.

Fatma Özkan Yıldırım, Yıldız, Alev, Alaz / Yalaz, Işın ve Işık Kelimeleri Nereden Geliyor? (2003) ve *yarımasun yarçımasun Kargışı Üzerine* (2011) başlıklı yazılarında ortak bir **ya-* kökünden bahseder. Özkan, *yarımasun yarçımasun* ikilemesinin ‘mutlu, mesut olmasın’ değil ‘yaşamasın, ölsün’ anlamına gelebileceğini ve bir **r/*l* nöbetleşmesi olabileceğini ifade eder.

yaruk sözcüğü kimi çalışmalarda **ya-* köküne götürülse de¹ bu farazi kök üzerinde ittifak sağlanabilmiş değildir. Bu sebeple eldeki çalışmada *yaru-* kökü esas alınmıştır². Bunun yanında **ya-* köküne götürülebileceği düşünülse bile bu kökün semantik durumu açık değildir. *yaru-* kökü ise ‘parlamak, parlak olmak, aydınlanmak vb.’ anlamlarına gelmekte ve bu kökten türeyen gövde biçimleri aynı kavram alanını işaretlemektedir. Ayrıca bu kökten morfolojik olarak genişleyen gövde formlarında somuttan soyuta bir semantik geçiş sağlanmakta, aynı zamanda temel somut anlamın korunduğu örneklere de rastlanmaktadır.

yaru- kökünden *-t-*, *-n-* ile fiiller yapılabildiği gibi *-k+* (ve buradan *+IUg/+sUZ*), *-n+* gibi isimler/sıfatlar da yapılabilmektedir. Bunlardan *-t-* ile yapılan *yarut-* ‘aydınlatmak, parlatmak, ışıklandırmak vb.’ anlamlarda; *-n-* ile yapılan *yarun-* (mİş ile) ‘aydınlanmış’ anlamında sıfat olarak; *-k+* ile *yaruk* ‘parlak, ışıklı, aydın, temiz, iyi, açık vb.’ somut ve soyut anlamlarda ve bunun yanında üzerine *+IUg* ve *+sUZ* alarak ‘ışıklı, aydınlık, rahatlık, iyilik vb.’ ile ‘ışsız, karanlık, bilgisiz, nursuz’ anlamlarıyla kullanılmaktadır. *-n+* ile ise *yarun* ‘sabah, gün doğumu’ gibi anlamlarda bulunmaktadır. Bu anlamlar *yaru-* fiil kökünden türevlerin oldukça çeşitli semantik görünüm sergilediğini göstermektedir. Ancak bu çeşitli görünüm temelde tek bir anlamdan yani kök anlamından doğmuştur.

‘parlamak’ temel anlamından ‘aydınlanmak’ ve ‘aydınlık’ oradan ‘açık’ ve ‘görülebilir (karanlık olmayan)’ anlamı türemiştir. ‘aydınlık’ anlamından ise ‘aydınlanmış (karanlıktan=cahillikten kurtulmuş) bilgili ve kültürlü’ anlamı gelişmiştir. Yine ‘aydınlık’, ‘açıklık’, ‘görülebilir’ anlamlarının Budist ve Maniheizt felsefedeki ‘aydınlık, temiz, açık alan’ yani ‘ faydalı ve iyilik yeri’ gibi öğretilerden etkilenecek ‘faydalı’, ‘iyi’ ve oradan da ‘mutluluk/sevinç’ anlamları ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra ‘görünebilir (karanlık olmayan)’ anlamından ‘ortaya çıkmak/meydana gelmek’ ve hatta daha ileri bir seviye olarak ‘doğmak, yaratılmak’ anlamlarına evrilmiştir.

Bu anlamların yanı sıra Maniheizt öğretide Hormuzta’nın oğullarından *Yaruk Tengri*’nin ‘ışık tanrısı’, Budist öğretilerde ise *yaruk psek* ‘parlak taş’ ‘Buda, Bodhisattva gibi Tanrı veya Tanrısal güçlerin başını çevreleyen yuvar-

1 Bkz. Atay (2006), Özkan (2003), Özkan (2011), Tekin (2019).

2 Bu makale bir kökenbilim araştırması olmadığı için bu açıklamayla yetinilmiştir.

lak hale', *tegirmi yaruk* 'yuvarlak ışık' gibi dini terimler için kullanılmıştır. Ayrıca iyilik ve kötülüğün temsilinde *yaruk* ve *kara* düalizmi³ tercih edilmiştir.

2. *yaruk* Sözcüğünün Eski Türkçedeki Kanıtları

Bu bölümde *yaruk* sözcüğünün Türk Dilinin Eski Türkçe devrinde varlığı, kullanım şekilleri ve tarihsel arka planı değerlendirilmiş; kronolojik sıraya göre Köktürk, Uygur ve Karahanlı Devri eserlerindeki durumu irdelenmiştir.

2.1. Köktürk Yazıtları ve En Eski Diğer Yazıtlarda *yaruk*

Köktürk yazıtlarında *yaruk* sözcüğüne rastlanmamaktadır. Tunyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının sözcük varlığı kısıtlı olduğu için kimi sözcüklere bu yazıtlarda rastlanmamış olması sözcüğün o dönemde olmadığı anlamına gelmez. Nitekim Ötüken Uygur Hanedanlığı döneminde muhtemelen 759 yılında dikildiği düşünülen (Berta 2010: 261) Şine-Usu Yazıtında *yaruk* sözcüğüne rastlanmaktadır:

... *Bir yañka bükügükde yêtdim kêçe yaruk batar erikli sünüşdüm* 'ilk günde Bükügükte yetiştim. Gece, **ışık aşığı inerken** onlarla savaştım.' (Şine-Usu D1)

742 yılında Köktürk Kağanlığının yıkılışıyla yerine kurulan diğer Türk Kağanlığı literatürde Ötüken Uygur Kağanlığı, Bozkır Uygur Devleti gibi isimlerle anılır. Köktürk yazıtlarının dikiliş tarihleri düşünüldüğünde (Tunyukuk 720'ler, Köl Tigin 732, Bilge Kağan 735) Şine-Usu Yazıtının dikiliş tarihiyle arasında yarım yüzyıl bile bulunmadığı görülür. Bu bağlamda *yaruk* sözcüğü o dönem kullanılan ancak Köktürk Yazıtlarında belki de yeri gelmediği için kullanılmayan bir sözcük olarak değerlendirilebilir.

En eski Türk yazıtları arasında bulunan Yenisey Yazıtları içerisindeki E-15 Çaa-Höl III yazıtında *yaruk tegin* kişi adı olarak geçmektedir:

er atım yaruk tegin ben bir otuz yaşımnda esizim e 'erkeklik adım Yaruk Tegin yirmi bir yaşımnda (iken öldüm?) ne yazık! (E-15, Çaa-Höl III/3)

Burada *yaruk tegin* bir kişi ismi olarak düşünülebileceği gibi ünvan grubu içerisinde *yaruk* sözcüğünün *tiginin* sıfatı olarak kullanılmış olabileceği de düşünülebilir.

3 Bkz. Esin (2001), Özbay (2014), Tokyürek (2019)

2.2. Eski Uygur Metinlerinde *yaruk*

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bir sözcüğün doğru anlamlandırılabilmesi için metnin yazıldığı çevrenin ve dönemin özelliklerinin bilinmesi önem arz etmektedir. Bir sözcüğün semantik çeşitlenmesi, tarihî süreçte nasıl ve hangi anlamlara büründüğünün tespitinin yapılabilmesi için taranan ya da incelenen metinlerin hangi dönem özelliklerini gösterdiği bilinmelidir. *yaruk* sözcüğü de bu bağlamda ele alınmalıdır.

2.2.1. Manihaist Metinlerde *yaruk* Sözcüğü

Manihaizm / Manicilik, III. yüzyılın sonlarında Mani⁴ tarafından oluşturulan Zerdüştlük, Budizm ve Hristiyanlık gibi inançlardan etkilenen ve bu inançlara ait unsurları bünyesinde barındıran bir inanç sistemidir. Manihaizm diğer inançların yoğun baskısı altında kalmasına rağmen Asya ve Avrupa’da yayılma olanağı bulmuştur (Küçük vd. 2009: 129; Özbay 2014: 59-60). Manihaizm, Böğü Kağan’ın 762 yılında bu dini kabul etmesi sonucu Uygurlar arasında belirli bir dönem rağbet görmüştür. Uygurların bu inancı benimsemesi özellikle sosyo-kültürel açıdan Uygurları etkilemiştir. Manihaizmin düşünce temelinde düalizm (ikicilik) vardır. Bu düalizm Eski Türkçe *iki ıltız* olarak adlandırılır ve ışık ve karanlığın birbiriyle sürekli mücadelesi esasına dayanır. Bu esas Özbay tarafından şu şekilde ifade edilmektedir: “Manihaizme göre evren ve insanlar yaratılmadan önce sadece iki ilke (Eski Türkçe *iki ıltız*) vardır. Manihaizmin en temel anlayışı olan bu iki ilke ışık ve karanlıktır. Buna göre iyiliği ve tanrı ülkesini ışık; kötülüğü, şeytan ülkesini, maddi dünyayı, insanın nefsinin ve kötü arzularını da karanlık simgeler (Özbay 2014: 62). Manihaizm’de iki kök düşüncesi karanlık ve aydınlığın ya da kötülük ve iyiliğin mücadelesini ifade eder. Manihaizm’in kozmik düşüncesinin temelini bu iki kök oluşturur. Buna göre, yüceliğin babası yani ışık âleminin kralı tanrı Zuvân ile karanlık âleminin tanrısı Ahriman arasındaki mücadele konu edinilir (Tokyürek 2019: 463).

Manihaizmin temelini oluşturan “ışık” kavramı, Manihaist çevrede yazılan Uygurca metinlerde *yaruk* sözcüğü ile ifade edilmiştir. *yaruk* sözcüğü “par-

4 Manihaizm’in kurucusu olan Mani farklı dillerde Manys, Manytos, Manentos, Manou, Manichios, Manes, Manetis olarak çeşitli şekillerde adlandırılmaktadır. Mani’nin MS. 216-277 yılları arasında yaşadığı kaynaklarda yer almaktadır. Mani’nin Aramîce “Mana” ışık, aydınlatan anlamına geldiği; özel bir isim değil, bir saygı ifadesi veya bir unvan olarak kullanıldığı ifade edilmektedir (Küçük vd. 2009: 129).

lak, ışık, aydınlık” temel anlamının yanı sıra dinî terimleri ve soyut kavramları karşılamak için hem tek başına hem de ikileme formunda kullanılmıştır. Aşağıda yer alan örneklerden hareketle sözcüğün kullanıldığı semantik değerler ortaya konulmuştur.

ol yarlagkançucı körtle münsüz yar’uk körkünüzün ol kül-üng irdi “O merhametli, güzel, masum, **parlak** güzelliğiniz sayesinde gülümsedi”(M I 10.6-7). Bu örnekte *yaruk* sözcüğü parlak temel anlamıyla sıfat işlevinde kullanılmıştır.

könül köñültekii edgüleri kün küniñe ünti kün teñri teg yrutu yruk bilgileri yaltrıyu “Akıldaki iyi düşünceler gündün güne büyüdü, parlak bilgileri parladı ve güneş tanrı gibi parladı.” (Pohti 172-173)

hormutza t(e)ñri beş t(e)ñri birle kam(a)g t(e)ñrilersözünlüg(ü)n yekke süñüşgeli k[el]ti inti, anıg kılınçl(ı)g ş(i)mnulugun beş türlüg yeklerlügün süñüşdi, t(e)ñrili [y]ekli y(a)ruklu karalı ol üdün k[at]ıldı “Hormutza tanrı, beş tanrı ile birlikte bütün tanrılar sözleşerek şeytanlarla savaşmak için geldiler, indiler (ve) günahkâr Şimnu ile beraber beş farklı türde şeytanla (daha) savaştilar. O zaman tanrı ve şeytan, ışık ve karanlık (birbirine) karıştı.” (Huast 1-7). İkileme formunda karşımıza çıkan *yaruk* sözcüğü *kara* sözcüğü ile kullanılarak zıtlık oluşturulmuştur. Manihaizimde barış-savaş, iyilik-kötülük, güzellik-çirkinlik gibi birçok kavramın zıtlıklar üzerinden ifade edildiğini belirten Özbay (2014: 132), ışık ve karanlık düalizmini bu zıtlıklar zincirinin ilk ve en temel halkası olarak belirtmiştir. Tokyürek (2019: 463-464)’te aydınlığın erdemi; karanlığın ise akılsızlığı işaret ettiği ifade edilmiştir.

Manihaist eserlerde Hormutza⁵ tanrının beş çocuğu bulunmaktadır: 1. Hava tanrı, 2. Rüzgâr tanrı, 3. Işık tanrı, 4. Su tanrı ve 5. Ateş tanrıdır. Bu beş tanrı ışığın elementleridir. Hormutza’nın çocuklarından birinin adı Eski Uygur Türkçesine *yaruk teñri* (Işık tanrı) olarak aktarılmıştır. Manihaist öğretiyeye göre ışık ve karanlığın savaşında savaşmak üzere beş tanrı Horuzta tanrının çağrısı üzerine toplanırlar ancak karanlık Hormutza tanrı ve beş çocuğunu da tutsak alır (Özbay 2014: 129).

5 Avestçede Zerdüştlüğün iyilik tanrısı olan Ahuramazda, Manihaizimde de iyilik ve ışık tanrısı olarak yer alır. Manihaizimde Hormutza tanrı ilk insan için kullanılır ve ışığın kurtuluşu için kendisini karanlığa feda eden ilk varlıktır. Bkz. Özbay (2014)

kentü yaruk tengri mani burhan erür “Kendisi ışık tanrısı Mani burhandır.” (M I 23.1).

üçünç yme beş t(e)ŋrike hormuzta teŋri oĝlaninga bir tinturu teŋri, ikinti yel teŋri, üçünç yaruk teŋri, törtünç suv teŋri, beşinç ot teŋri ‘Üçüncü olarak beş tanrıya (yani) Hormuzta tanrının çocuklarına, birincisi Hava tanrı, ikincisi Rüzgar tanrı, üçüncüsü Işık tanrı, dördüncüsü Su tanrı, beşincisi Ateş tanrı(dır).’ (Huast 69-75)

Yukarıda yer alan kullanımların yanı sıra *yaruk* sözcüğü Manihaist metinlerde kavramsal metafor olarak da kullanılmıştır. Koç (2020: 76), kavramsal bir metafor olarak kullanılan sözcüğü şu şekilde izah etmiştir: “Düşünce ışık kaynağıdır” kavramsal metaforunda soyut olan hedef alan “düşünce”; somut olan kaynak alan ise “ışık kaynağı”dır. Bu metaforla, düşünce ışık kaynağı ile kavramlaşmıştır. Nitekim düşünce ürünü olan “bilgi”, Türkçede ışığı, aydınlığı, aydınlanmayı temsil etmektedir.

2.2.2. Budist Metinlerde *yaruk* Sözcüğü

yaruk sözcüğü Manihaist metinlerde olduğu gibi Budist çevreye ait metinlerde de ‘parlak, aydınlık’ temel anlamının yanı sıra dinî terimleri ve soyut kavramları karşılamak için kullanılmıştır. Özellikle Klasik Safha eserlerinin çevrildiği Çince *guang* ‘ışık, aydınlık, parlaklık, ihtişam’ sözcüğüne karşılık Eski Uygurca metinlerde *yaruk* sözcüğü kullanılmıştır. Sözcüğün kullanımına ilişkin örnekler ve sözcüğün kazandığı semantik değerler aşağıda gösterilmiştir.

Budizm’de Budanın tanrısal sıfatlarına sıklıkla vurgu yapılmaktadır. *yaruk* sözcüğü de Buda’nın, Bodisatvaların ve diğer azizlerin görkemli gücünü, bilgelliğini ve şefkatini ifade etmek için kullanılmıştır.

burhan-lıg köz antag ol kaltı ming kün tengri yarukı teg yarutdaçı ol öŋi öŋi tözlerig yanturu yana bir töz üze “Buda gözü tıpkı bin güneşin parlaklığı (ihtişamı) gibidir. Farklı farklı kökleri yeniden tek bir doğa ile aydınlatır.” (BT I D/ 149-152).

Ayrıca *kün teŋri yaruklug atlıg tengri burhan* ‘gün tanrı ışıklı adlı tanrı Buddha’ Skr. *sūryaprabha Buddha* örneğinde olduğu gibi Bodisattva isimlerinin Eski Uygur Türkçesine çevirisinde *yaruk* sözcüğü sıklıkla kullanılmıştır. Bir Bodisattva ismi olan terimi Tokyürek (2019: 140) şu şekilde izah etmiştir: “Budizm’de hekimlikte usta olan Buddha’ya dikkatlerini veren, iki bodisattva-

dan biridir. Diğeri ise ‘ay ışığı’dır. ‘Gün ışığı’ bodisattva başhekimin solunda ve Ay ışığı Bodhisattva’sı ise başhekimin sağındadır, diğeri ise ay ışığıdır. Ay ışığı ise Budanın sağındadır. Bu iki Bodisattva temiz alanın sayısız bodisattvalarının liderleridir ve Buddha’nın tüm öğretilerini destekler.” Buradaki temiz alan aydınlık alanı, iyi alanı temsil etmektedir.

kün teñri yaruklug atlıg burhan kutıña “Güneş aydınlığı adlı tanrı Buddha saadetine” (BT II 437-439).

köñülçe tapça tegzinü bartaçı {Y} yalınayu yalrıyu yadılı saçılı turur yaklık köñüllüg miñ y(a)ruk psek tegreliğ .. yaruksuz irüksüz k[ir]siz arıg raçadarmélig tolunun tolunadmış “Gönlünce dönerek gidecek (olan ilahî hazret), ışıklar saçarak parlayıp durmaktadır. İlahî hazretimiz güneş çemberi; narin görünümlü, bin **parlak taçla çevrili**, tam ve tertemiz kraliyet mükemmelliği ile bütünüleşmiştir.” (DKPAM 1-5)

sukançig bilge biliglig tegirmi yarukın yarutsar yalañuz birök yok kurug özin kentü közünür “Tatlı, bilgili, yuvarlak ışık ile aydınlanırsa yokluğu bizzat kendisi görür ” (BTI B 104-106)

yaruk sözcüğü birçok Budist eserde bu örnekte olduğu gibi Budist terimlerin çevirisinde ve genellikle soyut ifadelerin aktarılmasında kullanılmıştır. Bu örnekteki *yaruk psek* ‘parlak taç’ Tanrıların kafasındaki ışık huzmesini temsilen kullanılmıştır. Nitekim Digital Dictionary of Buddhism’de “Buda, Bodhisattva gibi Tanrı veya Tanrısal güçlerin başını çevreleyen yuvarlak hale” şeklinde verilmektedir. Soothil-Hodous (1987: 396) 圓光 “*yuánguang*” Budanın başını çevreleyen hale. Bu terim *tegirmi yaruk* ‘yuvarlak ışık’ terimiyle karşılanmıştır (Tokyürek 2019: 170).

ötrü mamika kız külçire [yüzün ...] açataş(a)tru élig tapa körüp [...yaruk] yalturukın étiğlig éligi [birle amartaptr] söğütñiñ huasın yantur[up r(a)tikrè atlıg] bramanka inçe tēp tēdi “Bunun üzerine *Māmikā* kız gülümseyerek Hükümdar *Ajātaśatru*’ya doğru bakıp ... **parlak** eli (ile *amṛatapatra*) ağacının çiçeğini (geri) çevirip [Ratikara adlı] brahmana şöyle dedi:” (DKPAM 3937-39)

Bu örnekte *yaruk yalturuk* ikilemesi görülmektedir. *yaruk* sözcüğü farklı dönem eserlerinde bazı eş, yakın ve zıt anlamlı kelimelerle birlikte ikileme oluşturabilmektedir.

yaruk yaşuk közünüz üze kopdın sıñar körür siz “Parlak gözünüzden dolayı her yerden görürsünüz.” (AY 333 11-12).

Bu örnekte yer alan **yaruk yaşuk köz** ifadesi ‘Buddha ışığı ile parlayan göz’ 光明眼 ‘*guāngmíng yǎn*’ (Soothiil-Hodous 52) (Tokyürek 2019: 189-190) anlamında Budanın her şeyi görmesi ve bilmesi ile ilişkilendirilmiştir.

Bu örnekteki **yaruk bilig** ‘parlak bilgi (iyi, faydalı bilgi)’ anlamında kullanılmaktadır. Parlak şeklinde çevrilir fakat anlamı *parlak* > *iyi* > *faydalı* şeklinde bir semantik sürece girerek soyutlaşır.

kaçan yaruklı karangkulika tegdükte yalnguz edgüli ayıghı iki törlüg kılınçlar körüşürler “Aydınlık ve karanlığa ulaştığında sadece iyi ve kötü (olmak üzere) iki türlü davranışlar görüştür.” (BT II 185-188)

Bu örnekte tıpkı Maniheizm’de olduğu gibi Budizm’de de düalizm görülür. *yaruklı karangkulı* ...lı ...lı bağlayıcısıyla kurulmuş ikileme formu aydınlık ve karanlığı (iyilik ve kötülüğü) temsil eder.

tükeţtim *y(a)ruklı [k](a)ralı⁶ yerlerniñ asıg [tu]su kılmışım* “Aydınlık ve karanlık mekânların faydalı kullanımını etraflı bir şekilde deneyimledim.” (HT V 2340-2342).

Buradaki *yaruklı karalı* ikilemesi Çin Felsefesinde bütün kainatın işleyişini ve hareketini açıklayan *yin yang* felsefesiyle ilişkilidir. Bu felsefeye göre karşıt kutuplar sürekli ve birlikte vardır ve karşı kutbu olmayan hiçbir durum yoktur. Bu bağlamda *yaruk* ve *kara* birbirlerinin karşıt kutupları olarak ‘aydınlık ve karanlığı’, ‘iyilik ve kötülüğü’ temsil eder.

yörügde tünermişlerke y[(a)rok] yaşuk ukıtu yarlıkar erdi “ve (bu yazıları) karanlıkta anlam arayanlara **aydınlatici bir şekilde** öğretme tenezzülünde bulundu.” (HT VII 1957-1958).

Bu örnekteki *yarok yaşuk* ikilemesi ‘aydınlatici bir şekilde, açık bir şekilde, iyi bir şekilde’ anlamında kullanılmıştır. Karahanlı devri eserlerinden DLT’de *yaru- yaşu-* ilgili kayıтта “*er yarudı yaşudı* ‘adam dinlendi ve sevindirici bir şeye sevindi.’” örneği verilmiştir. Buradaki kayıтта ‘bir şeye sevinmek, mutlu olmak, iyi bir haber almak vb.’ anlamlara büründüğü görülür. Dolayısıyla *yaru- yaşu- / yaruk yaşuk* ikileme türevlerinin semantik gelişimi şöyle olmalıdır: *aydınlık, açıklık* > *iyilik* > *mutluluk*. Nitekim bu döneme ait bir başka örnekte de; *kaçan t(e)ñri hanı[m(ı)z]nıñ bilgesi <biligi> irak yadılı[p] çoğı yalıını temir tirgük uçña tegdükte büg[ü]si açılıp y(a)ruk yaşuk edgü[si] edremi*

6 Çin. *yin yang*’ın karşılığı olarak verilmiştir. Bkz. Dietz,-Ölmez-Röhrborn (2015).

v(a)jir örgün kıdığınā tegi yadıltukda ötrü ançata kum sanı uluşlar balıklar tüzü üleşdiler tonların didimlerin kutrulmak kapığıg açtılar çın kértü yolta yorudılar “İlahi İmparatorumuzun bilgeliği çok uzaklara yayılıp ihtişamı demir bariyerlerin çevresine ulaştığında, kutsallığı ortaya çıktığında ve **parlak iyiliği** (aydınlatici, faydalı) Vajrasana’nın sınırına kadar uzandığında, o zaman ülkeler ve şehirler kum tanelerinin sayısı kadar bölündü. Tüm kıyafetleri ve taçları ‘Kurtuluş Kapısı’ını açtılar ve Doğru Yolda yürüdüler.” (HT VII 538-549). *yaruk yaşok* ikilemesi *edgü*, *edrem* gibi sözcüklerle birlikte kullanılarak bu anlam alanına dahil olmuştur.

bo kök kalık-ta alku nom-l(a)r yaruk yaşuk uşulur üçün anın atamış ol *kök kalık tip* “Bu gökyüzünde bütün öğretiler **açıkça** anlaşılır olduğu için, bu yüzden gökyüzü diye adlandırılmıştır.” (Üçitig 102b 2).

üküş t[eli]m ş(i)mnularıg ürkitdeçi korkutdaçı üç üdki savlarıg ötgürü yaruk yaşuk bilteçi “Sayısız şeytanları ürkütecek, korkutacak (ve) üç zamandaki sözleri tamamen apaçık bilecek” (BT XXV 1283-1284).

Bu örnekteki *yaruk yaşuk* ikilemesi yine ‘açık bir şekilde’ anlamında kullanılmıştır. *aydınlık > görünen (karanlık olmayan) > açık bir şekilde* semantik gelişimi açık bir şekilde görülmektedir. *yaruk yaşuk köz* ‘Buda ışığıyla parlayan göz’ yani 10 çeşit gözden biri olan ‘her şeyi bilen göz’dür.

alku savlarıg yaruk yaltrıg kıltaçı erür ‘Bütün sözleri aydınlatacaktır (izah edecektir)’ (BT VIII B/75).

inçip yaruk yaltrık bar-ın-tın kök kalık-ıg bolur “Ancak aydın olarak var olduğundan göğü bilmek mümkündür.” (Üçitig 104a 8-9)

tözün mayatriya künsüz aysız yaroklug küçlüg ulug tengriler küşüşlerin öridip kut kolsar kümüşin bo tuşit etilti “Soylu Maitreya güneşsiz ve aysız ihtişamlı, kudretli, büyük tanrılar şehvetlerini uyandırıp (sana) hamdettikleri için, bu Tuşita gümüşle bezenmişti.” (BT III 943-947)

Geç safha eserlerinde bir önceki safhada kalıplaşması tamamlanma eğiliminde olan yapıların artık tamamlanmış olduğu görülür. Bu bağlamda *yaruk* sözcüğü ikileme formlarının genelleşmiş ve kalıplaşmış şekilde sıklıkla kullanıldığı ortaya çıkmaktadır.

2.3. Karahanlı Devri Eserlerinde

Karahanlı devri eserlerinden KB ve DLT’de *yaruk* sözcüğüne dair kanıtlar oldukça fazladır. Bu devir eserlerinde *yaruk* sözcüğünün *yaru-* kökü ile *yaruklug* gibi formlarına da rastlanır. Bunun yanında DLT’de *yaru-* *yaşu-* ikilemesi de bulunmaktadır. KB’de *yaruk*, *yaşıl kök bezediñ tümen yulduzun kara tün yaruttuñ yaruk kündüzün* ‘Mavi göğü sayısız yıldızları ile süsledin, karanlık geceyi ışıklı gündüz ile aydınlattın.’ (KB 22) örneğinde olduğu gibi parlak, ışıklı gibi anlamlarla bulunmaktadır. *yaruklug* için *köñülüg bezedi yarukluk bile tilimni bezedi tanukluk bile* ‘Gönülümü aydınlık ile süsledi; dilimi kelime-i şahadet ile bezedi.’ (KB 386) örneğinde ‘aydınlık’; *yağdın negü teg yarukluk bolur yağı atı yaska tanukluk bérür* ‘Düşmandan nasıl rahatlık umarsın; düşmanın atı bile senin aleyhine şahitlik eder.’ (KB 3381) örneğinde ise metaforik bir gelişmeyle ‘iyilik, rahatlık’ anlamıyla geçmektedir. *yaru-* kökünün çekimiyle kullanımında *yatıg edgü tutsa yarur er közi ümeg edgü tutsa yadıldı sözi* ‘Yabancı ya karşı iyi davranan kimsenin yüzü güler ; misafire iyi muamele edenin şöhreti yayılır.’ (KB 496) ‘aydınlanmak (bu anlamdan ‘gülmek’) şeklinde semantik varyantlara bürünmektedir. Bir diğer örnekte ise *negü tér eşitgil ay bilgi ögüz bilig birle köñli yarunmış kögüz* ‘Bilgisi deniz gibi derin, bilgi ile gönülü ve göğüsü aydınlanmış olan insan ne der, dinle.’ (KB 2243) *yaru-n-mış* ‘aydınlanmış (burada aydınlanmak bilgilenmek, cahillikten kurtulmak anlamında) şeklinde tespit edilmiştir. KB’deki varyantlara göre Karahanlı devrinde *yaru-*, *yarut-*, *yarun-*, *yaruk*, *yaruklug* formları bağlama göre de şekillenebilen anlamları işaretlemektedir.

Karahanlı devrinin bir diğer eseri olan DLT’de *yaruk* sözcüğüne ve bazı türevlerine ait kanıtlar şöyledir:

(**yaru-**) *kün yarudı* ‘güneş aydınlattı’ Karanlık bir yer aydınlanırsa yine aynıdır. (480/384), (**yaru yaşu**) *er yarudı yaşudı* ‘adam dinlendi ve sevindirici bir şeye sevindi. *yaşudı* yalnız kullanılmaz diğeriyle çift kullanılır. *Yarur, yaşur, yarumak, yaşumak* (481/385), (**yaruk**) *yaruk yir* ‘aydınlık yer’. *yapyaruk neng* ‘çok ışıklı nesne’ (451/354), (**yaruklug**) *nur ve ışık* (466/370), (**yarutgan**) *kün ol ajunug yarutgan* ‘dünyayı aydınlatan ve ışıklandıran hep güneştir’ (467/371)

DLT’de KB’den farklı olarak *yaru-* *yaşu-* ‘sevinmek, mutlu olmak’ formuyla birlikte *yapyaruk* ‘çok ışıklı, çok parlak’ pekiştireç haliyle bulunmaktadır. Bunun yanında *yarutgan* (< *yaru-t-gan*) ‘aydınlatan, ışıtan’ sıfat-fiil biçiminde kullanımı da dikkat çekmektedir.

Karahanlı devrindeki kayıtlara göre *yaruk* sözcüğü ve kökteş türevleri bu devirde; ‘parlamak, aydınlanmak (ışıklanmak), aydınlanmak (cahillikten kurtulmak, bilgilenmek), aydınlık (hava aydınlık), aydınlık (bilgiye sahip olmak), sevinmek/mutlu olmak (yalnızca *yaru-yaşu-* ikileme formunda), çok parlak (*yapyaruk* şeklinde pekiştireçli), aydımlatan/parlatan (-gAn sıfat fiil eki ile)’ anlamlarında bulunmaktadır.

3. *yaruk* Sözcüğünün İkileme Formları

yaruk sözcüğünün ikilemelerdeki kullanımı, özellikle Budist ve Maniharist felsefe ile ilişkisine dair bazı örnekler yukarıda verilmiştir. Bunun yanı sıra *yaru-* fiil kökü ve *yaruk*, *yaruklug*, *yaruksuz* gibi isim formları eş, yakın ya da zıt anlamlı sözcüklerle birlikte kullanılarak ikileme oluşturduğu bazı ikileme örnekleri çeşitliliği göstermek amacıyla aşağıda verilmiştir:

yaru- yalrı- ‘aydınlanmak’[...] *yarutu yalrıtu turur* [...] AY, 92 (II. 29b.), 20, (Kaya, 1994: 103); *yaru- yaşu- ‘parlamak, ışıdamak’* [...] *yarup yaşup çatçıglarta boldaçı erip* [...] 12. Gevezelik Boyası (Çısu-ya Tutuñ), (Arat,1991: 122); *yaruk çerâg ‘ışık, kandil’* [...] Tañrı tapa destüri birle yaruç çerâg [...] TİEM 235v/3 - 450r7, (Ünlü, 2004: 127); *yaruk yaltrık ‘ışık, parlıtı, aydınlık’*; [...] *yaruç yaltrık kıtluğ ülüglüg* [...] 10. Otuz Beş Burkana Saygı, (Arat, 1991: 94); *yaruk yaltrıklıg ‘parlak, parlıtı / aydın, ışıklı’* [...] *önglüg yaruç yaltrıklıg kopda* [...] AY, 2 (S. 1b.), 7; (Kaya, 1994: 61); *yaruk yaşuk ‘ışılıtı, parlıtı / aydınlık’* [...] *yaruç yaşuk közünür* [...] AY, 96 (II. 31b.), 9, (Kaya, 1994: 105); *yaruklug belgölüg ‘açık seçik’* [...] *keldi ök silerke Tañrıdın yaruçluk bitig belgölüg* [...] TİEM 73 1v - 235v/2, (Kök, 2004: 77); *yaruksuz irüksüz ‘tam, eksiksiz’*; [...] *yaruksuz irüksüz k[ir]siz arıg raçadarmélig tolunın tolunadmış* [...] Daşakarmapathāvadānamālā, 0004. (Elmalı, 2016: 59); *yaruk kara ‘aydınlık, karanlık / bilgili, cāhil’* [...] *yaruçın karasın bilgel[er] ...* [...] HT X, 1303. (Mirsultan, 2010: 195).

İkileme formlarının hem birlikte kullanıldığı sözcüklerin çeşitliliği hem de dönemsal çeşitliliği *yaruk* sözcüğünün Türk dili içerisindeki yerini de göstermektedir. *yaruk* sözcüğü Türk dilinin tarihi alanlarının neredeyse tümünde sık bir kullanıma sahip olmuştur.

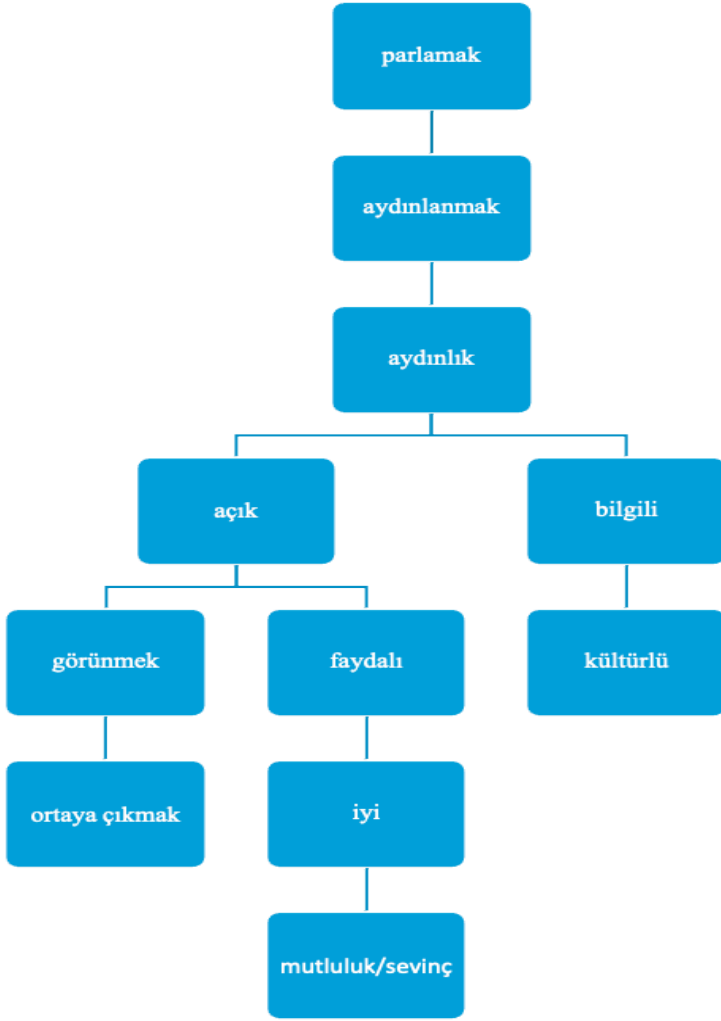
Sonuç ve Değerlendirme

yaruk sözcüğü ‘parlak, aydın, açık, görülebilir, faydalı, iyi, bilgili, kültürlü, mutluluk, sevinç, ortaya çıkmak’ gibi isim, sıfat ve fiil türünde birçok semantik varyanta sahiptir. Bu durumun oluşmasında hem Maniheizt hem Budist öğretilerdeki iyilik, fayda, çıkar ifade eden terimlerin çevirisinde ve mani ile budanın sıfatlarını karşılamaında kullanılması önemli bir yer tutar. Dini terimlerin yazı dilinin semantik gelişimine katkısı olarak değerlendirilebilecek olan bu durum Eski Uygur Türkçesinde bulunan yapı ve kavramların anlaşılmasında önemli bir rol oynayacaktır. Özellikle aydınlanma terimi manevi bir aydınlanmayı, cahillikten kurtulup bilgiye ulaşmayı temsil eder. Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan ve bazı Çağdaş Türk Lehçelerinde de bulunan aydınlanma, aydın gibi ifadelerin anlamsal kökü eski Türkçedeki *yaruk* sözcüğü ile ve bu sözcüğün dini öğretilerden kazandığı anlam ile ilişkilidir.

Sözcük yalnızca Maniheizt ve Budist öğretisi çerçevesinde değil aynı zamanda daha eski olan yazıtlar devriyle daha sonra gelen İslamî devirde de kullanılmaya devam etmiştir. Temel anlam çeşitlenmesinin eski devirlerden çağdaş Türk lehçelerine kadar sürdüğü görülmektedir. *yaruk* sözcüğünün en ileri semantik aşamalarından olan ‘aydın (bilgili, kültürlü, medeni), Türkiye Türkçesinde *yaruk* sözcüğüne semantik olarak bağımlı şekilde gelişmiş olsa da *yaruk* sözcüğü yerini Osmanlı devri ve cumhuriyetin ilk yıllarında Arapçadan alınan *münevver* sözcüğüyle daha sonraki dönemde ise *aydın* sözcüğüne bırakmıştır. Diğer çağdaş Türk lehçelerinde fonetik bazı değişikliklerle (örn. Kzk. Jarık, Krgz. Carık gibi) yaşayan sözcük hem temel ‘parlamak’ anlamıyla hem de ileri semantik aşamalarında görülmektedir.

yaruk sözcüğüne Köktürk Yazıtlarında rastlanmazken, bu yazıtlara tarih olarak yakın olan Şine-Ussu yazıtında rastlanmaktadır. Ayrıca Çaa-Höl 3 yazıtında sözcük kişi ismi ya da ünvanı olarak kullanılmaktadır. En erken tarihli metinlerde gelişmiş bir öge olarak varlığını korumuş olan *yaruk* sözcüğü özellikle eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı devri eserlerinde hem tek başına hem de ikileme formuyla kalıplaşmış biçimde bulunur.

Yaruk sözcüğünün semantik gelişimi aşağıdaki şemada gösterilmiştir:

Semantik gelişimi yukarıdaki şemadaki gibi olan yaruk sözcüğünün özellikle Maniheizt ve Budist felsefeyi ihtiva eden terim anlamları da bulunmaktadır. Esasında şemada görülen anlamların tümü bağlama göre dini terim olarak da varlığını korumaktadır.

Kaynaklar

- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atay, A. (2006). "Türkçede *ya- (parlamak) Kökü ve Türevleri". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 2006-II, 7-28.
- AY → Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK Yay.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Kömen Yayınları, Konya.
- Azılı, K; Koç, A. (2021). "Kavramsal Metafor Örneği Olarak Ağır ve Eski Türkçede Bir Kavramsal Harita Denemesi". *Türkbilig*, s. 41, 55-70.
- Berta, A. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin-Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını* (Çev. Emine Yılmaz). Ankara: TDK Yay.
- BT I → Hazai, G. – Zieme, P. (1971). *Fragmente eines uigurischen Version des 'Jin'gangjing mit den Gâthâs des Meister Fu' nebst einem Anhang von T. Inokuchi* (Berliner Turfan-Texte I). Berlin.
- BT I → Röhrborn, K. (1971). *Eine uigurische Totenmesse Text, Übersetzung, Kommentar, Faksimiles* (Berliner Turfan-Texte II). Berlin.
- BT III → Tezcan, S. (1974). *Das uigirische Insadi-Sutra* (Berliner Turfan-Texte). Berlin.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press
- DKPAM → Elmalı, M. (2016). *Daşakarmapathâvadânamâlâ*. Ankara: TDK Yay.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A functional Approach to the Lexicon Vol. I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- DLT → Ercilasun, A. B.-Akkoyunlu, Z. (2020). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- HT III → Röhrborn, K. - Ölmez, M. (2001). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III*. Veröffentlichungen der Societas Uralo Altaica Band 34, Xuanzang Leben und Werk Teil 7. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- HT VII → Röhrborn, K. (1996). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*. Veröffentlichungen der Societas Uralo Altaica Band 34, Xuanzang Leben und Werk Teil 3. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- HT V → Dietz, S.- Ölmez, M.- Röhrborn, K. (2015). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V*. Veröffentlichungen der Societas Uralo Altaica Band 34, Xuanzang Leben und Werk Teil 11. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- HT X → Mirsultan, A. (2010). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie X*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Huast → Özbay, B. (2019). *Huastuanift – Maniheist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: TDK Yayınları.
- KB → Arat, R. R. (2008). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi
- Koç, A. T. (2020). "Maniheist Uygurca Metinlerde Bir Kavramsal Metafor Örneği", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2020/15, s. 70-81.

- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM-73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Küçük, A.- Tümer, G. (2009). *Dinler Tarihi*. İstanbul: Berikan Yayınevi.
- MI → Le Coq, A. v. (1912). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*. Berlin.
- Özkan, F. (2003). "Yıldırım, Yıldız, Alev, Alaz/Yalaz, Işın ve Işık Kelimeleri Nereden Geliyor?" *Bilig*. Güz 2003, Sayı: 27, 157-178.
- Özkan, F. (2011). "Yarımasun Yarçımasun Kargışı Üzerine", *Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları" Uluslararası Sempozyum Bildireler Kitabı*. Ankara: Güzel İş Ofset Matbaacılık.
- Pothi → Clark, L. (1982). "The Manichean Turkic Pothi-Book". *Altorientalische Forschungen*, 9, s. 145-218.
- Soothill, W.- Hodous, L. (1987). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalent and a Sanskrit-Pali Index*. Delhi.
- Tekin, Ş. (2019). *Uygurca Metinler II Maytrisimit Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidâi Bir Dram*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Manihaizm ve Budizm Terimleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Üçİtig → Barutçu-Özönder, F. S. (1998). *Üç İtigsizler Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

Budist Uygurların ve Müslüman Türk Kavimlerinin Metinler Üzerinden Birbirlerine ve Dinlerine Bakış Açılımları Üzerine

Nurdan BESLİ*

Giriş

Tarih sahnesine çıkan Türkler, mevcudiyetlerinin uzunluğu nispetinde pek çok devlet kurmuş, yıkılmış, göç etmiş, yeni yerler görmüş, yeni toplumlarla kaynaşmış, ayrılmış, sosyo-kültürel temaslarla değişmiş, yeni dinler kabul etmiş, eski dinlerden uzaklaşmış aldığı ve inandığı ölçülerde dini, dili, kültürü, ticareti kendince özgünleştirmiş ve günümüze kadar uzun soluklu toplumların yaşayabileceği her türlü değişim ve gelişimle bugüne ulaşmıştır. Bu kadar kadim bir milletin farklı etkiler neticesinde ayrılıklar vücuda getirmesi yadsınamayacak bir durumdur. En eski metinlerden hareketle Gök Tanrı inancına sahip olduğu bilinen Göktürklerin yine metinler vasıtasıyla Budizm’le de tanıştıkları bilinmektedir.¹Uygurlar döneminde Manihaizm’in kabulü ve Budizm’in güç kazanması ve ardından diğer Türk topluluklarında bir yandan İslamiyet’in yayılımı toplumların çok dinli ortamlarda yaşadıklarını göstermektedir. Nitekim İslamî dönemin ilk eserlerini vücuda getiren Yûsuf Hâs Hâcip ve Kâşgarlı Mahmud da bahsi geçen toplumun fertlerindedir. Yûsuf Hâs Hâcip’in Kutadgu Bilig’i her ne kadar İslamî dönemin önde gelen eseri olsa da içerisinde Budizm’e ait pek çok unsur barındırmaktadır (Yaylagül, 2020: 14; Çağatay, 1967: 4; Tokyürek, 2020: 210; Arat, 1979: 16; Özönder, 2003: 14, 2018: 206; Besli, 2020: 32). Esin, çok yönlü bu etkileşimle ilgili olarak Budist kültürünün Batıdaki merkezlerinden olan Balasagun’un Hakanî Türklerinin kuruluş merkezi olması nedeniyle onları etkilemiş olabileceğini, o topraklarda etkilenilmemişse bile Doğu Türkistan’da Kâşgar, Hotan, Uygur İli gibi Budist merkezlerin çevresinde Budist etkiyi aldıklarına şüphe duymamaktadır. Nitekim Yûsuf Hâs

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Eski Türk Dili ABD (Ankara, Türkiye), dr.nurdanbesli@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8940-1745

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. Çağatay, Saadet, Tezcan, Semih (1976). “Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı”, TDAY Belleten, Cilt: 23, s. 245-252

Hâcip ve Kâşgarlı Mahmud gibi müelliflerin İslam'dan önceki *avşan* (putlar) ve rahiplerden bahsederken *burhan* ve *toyın* (Burkan rahibi) adlarını ve Budist tabirleri ile (ajun vb.) kozmolojiyi aks ettirmeleri bu durumu kanıtlamaktadır (1978: 166).

Çok katmanlı toplumlarda medeniyetler arasında derinden etkileşimler olduğu eserler bağlamında kendini gösterse de bireyler çoğu zaman bu etkileşimin farkında değildir. Kültüre, inanca dayalı bu aktarımlar, kalıtsal aktarımlar gibi bellekten toplumların bilinçaltında aktarılmaya devam eder. Toplumların çok katmanlı yapısı toplum içindeki bireyleri daha ziyade taraf olma konusunda güdüler. Özellikle de bahsi geçen konu din olduğunda meselenin sınırları daha keskin şekilde çizilmeye çalışılır. Budizm, Manihaizm, Hristiyanlık, Müslümanlık vb. farklı dinî inançlara mensup Türk kavimlerinin kimi zaman birbirlerine ithamlarının oldukça sert olduğu ve birbirlerinin inançlarını yadırgadıkları eserler vasıtasıyla görülebilmektedir. Xuan Zang'ın Budist yurtları olarak anlattığı Karaşar, Kuça, Kaşgar², Hotan³ vb. şehirlerin el değiştirmesi, kutsal mekânların yitirilmesi ve siyasî hadislerle yitirilen kentlerde yeni dinlere ait politikalar, toplumları birbirine düşürmüş veya kıskırtmıştır. Toplumların yaşadığı bu hadiseler metinlere yansımış, tarafların birbirlerine ve dinlerine bakış açıları hakkında bilgi sahibi olunmasına da imkân vermiştir.

Farklı inançlara sahip Türk kavimlerinin birbirlerine olumsuz bakış açılarını ve farklı dinlere yaklaşımlarını ele almadan önce toplumlarda farklı dinlere yönelimlerin kimi zaman uyum içinde gerçekleştiğini bilmeye ihtiyaç vardır. Buna göre önceleri koyu Budist olarak bilinen Karahanlılar Hanedanlığının İslamiyet'i kabul etme süreci genellikle hoşgörü içerisinde gerçekleşmiştir (Abudukelimi, 2006: 66). Böylesi durumlarda toplulukların herhangi bir zorla-

2 Kâşgar hem devlet adı olarak hem de o devletin başşehrinin adı olarak Hunlar, Göktürkler, Uygur Kağanlığı için çok önemli bir şehir olmuştur. Türklerin yaşadığı bu bölge daha sonraları Karahanlıların eline geçmiş siyasî, ticarî, ekonomik ve ilim merkezi olması bakımından stratejik bir şehir olmuştur. Önceleri koyu Budistlerin yaşadığı şehir Türk kültürünün yaşadığı kutsal mekânlarla örülüdür. Budizm'in yayılım merkezleri arasında Kaşgar, Hotan, Kuça ve Turfan bulunmaktadır. Bu bölgelerde Budizm inancının en erken M.Ö 122 yıllarında girdiği tahmin edilmektedir (Ekrem, 2016: 21).

3 Hotan, Budist Türklerin yoğun şekilde yaşadığı merkezlerden biridir (Kırilen, 2015:1). Şehrin yoğun nüfusu ve kutsal mekânları nedeniyle Müslümanların eline geçmesi konusunda çok direndiği ve kanlı mücadelelerin verildiği bilinmektedir. Bölgede İslam'ın yayılmasıyla birlikte Budist rahiplerin ve koyu Budistlerin azınlıkta kalmaları çok uzun yıllar devam edecek kısımlara yol açmıştır (Kitapçı, 2014: 221).

maya maruz kalmadan, zaman içerisinde kendiliğinden siyasî idarenin dinini kabul ettiği de görülmüştür. Halkının çok büyük bir kısmı Budist olan ve yaygın şekilde bu dinin ritüellerinin yapıldığı dört büyük tapınak ve sayısız küçük tapınağın bulunduğu Hoten, X. yüzyılda Satuk Buğra Han'ın, İslam'ı kabul etmesine rağmen Budist Uygurların yoğun varlık gösterdikleri ve Budist inançlarını sürdürdükleri şehirlerden biridir. Ancak buradaki halk da zamanla, gruplar halinde eski inançlarını bırakmış ve bölgede herhangi bir Budist Türk'ün varlığından bahsedilmez olmuştur (Akt, Kurban, 2017: 270). Siyasî idarenin değişimine mukabil, bölge halklarındaki her türlü değişim de kaçınılmaz hale gelmiştir. Karahanlı Türkleri Balasagun şehrini ele geçirdiğinde şehir halkının büyük çoğunluğunun Budist olduğu ve 960-961 yıllarında bu halkın Müslümanlaştığı bilinmektedir. Aynı şekilde Kâşgar önceleri Budist ve Manici Uygur kültürlerinin etkisi altında bir şehirken daha sonraları Karahanlı Müslümanlarının beşiği olmuştur adeta (Yaylagül, 2020: 14). Bu bölgedeki yaygın hoşgörü İtalyan Marco Polo'nun da gözünden kaçmamış, Kâşgar halkının genelde İslam dinine inandığını fakat Hristiyan dininin Nestoriyan mezhebindeki halklarla uyum içinde yaşadıklarını ve Hristiyan halkın bu topraklarda kendi din ritüellerini rahatlıkla yaşayabildiklerini ve mabetlerinin daima açık olduğunu ve büyük din adamlarının da burada ikamet ettiğini belirtmiştir. Bölgeyi ziyaret etmiş olan misyoner W. Rubruk da benzer şekilde Uygur şehirlerinin hepsinde Müslümanlar ile Müslüman olmayanların beraberce yaşadıklarını kaydetmiştir (Akt, Kurban, 2017: 271). Karahanlı siyaseti, bölge halklarını Müslümanlığa davet için uyumluluk ve hoşgörü çerçevesi içinde politikalar geliştirmiştir. Kafesoğlu, bu ılımlı politikalardan birinin İç Asya'nın dağlık bölgelerinden gelen Türklere İslamlaşmaları için hanlık arazisinde yerler verilmesi olduğunu belirtmiştir (1977: 212). Eski Gök Tanrı inancına sahip toplulukların ve aynı inanca sahipken farklı dinleri benimseyen Türk topluluklarının İslamiyet gibi yeni dinleri kabulü, inançları ve sosyolojik yapıları bakımından farklılaşmıştır. Gök Tanrı inancına sahip Türkler İslam dinini kendi dinlerindeki anlayışa yakın olması nedeniyle daha kolay kabullenmişken diğer dinleri benimsemiş topluluklarda bu süre uzamış veya kabul hiç gerçekleşmemiştir. Hunkan, İslam'ın yayılma sürecinde toplumların farklı reaksiyonlarını yaşam koşullarını göz önünde bulundurarak değerlendirmiştir. Buna göre atlı çoban (konar göçer) ve şehirli (yerleşik) olmak üzere iki sınıftan oluşan Türk toplumunda kolay taşınan ve kolaylıkla söküp çıkartılan çadır kültürüne sahip Türklerde yazılı bir metne da-

yanmayan inanç yapılanması ve aynı zamanda ekonomik örgütlenmelerindeki zayıflık onların yeni dine uyumunu kolaylaştırırken yazılı bazı öğretileri dayanak noktası sağlayan ve bir mabet çevresinde daha sağlam ekonomik modellerle bir yaşam geliştirmiş Budist ve Manihaist Türklerin yeni bir dini kabul etme süreci bu yaşantılara göre farklılaşmış olmalıdır (2008:12). Karahanlıların uyguladığı hoşgörü siyaseti zaman içerisinde Müslüman nüfusu arttırmış, bölge halkları dinleri olan Budizm, Gök Tanrı inancı ve Mani dinini terk ederek İslamiyet'e yönelmiştir. Bölgedeki ılımlı din ikliminin de elverişliliğiyle bazı topluluklarda herhangi bir din değişikliği görülmemiştir. Karahanlılar döneminde Kuçu Uygur Hanlığı İslamiyet'i kabul etmeyerek bu dinin doğuya yayılmasına mani olmuş fakat Karahanlılar gaza anlayışlarına rağmen hiçbir suretle silah gücüne başvurmamıştır (Tekinoğlu, 2019: 176-177).

Diğer bir yandan yaşadıkları coğrafyalarda sahip oldukları dinleri muhafaza, müdafaa ve yayma gayretinde olan topluluklar arasında çeşitli çatışmaların yaşandığı da bilinmektedir. Tekinoğlu, Balasagun ve Kâşgar çevresinde Müslümanların sevilmediği, evlerinin yağmalandığı ve Kurban Bayramında kesilecek yirmi bin kurbanlığın bölge halkı tarafından kesildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Kâşgar'a İslamiyet'in yayılmasının ardından bu ile sınırı olan illerde yaşayan Budistlerin Müslümanlara düşmanlık ettiği, aralarında bazı çatışmaların olduğu ve Müslümanlığı kabul etmeyen Budist rahiplerin Tibet'e kaçtığını belirtmiştir (2019: 166-177). İslamiyet'in yayılış sürecinde benimsenen hoşgörü politikalarının yanında farklı dinlere mensup topluluklarla dini yaymak adına çeşitli mücadeleler de verilmiştir. Kafesoğlu, Karahanlı idarecilerinin *zındık* olarak tanımladıkları ve ihtida ettirilmesine gayret gösterdikleri Maniheist ve Budist Türk toplulukları ile İli- Yama Irmakları arasında yaşayan gayrimüslim Yabaku ve Basmlı boyları ile yoğun mücadeleler verildiğinden bahsetmiştir (1977: 212). Saltuk Buğrahan'ın vefat haberi başka dinlere taraftar topluluklar tarafından bir isyan vesilesi olarak görülmüş Hoten ve diğer Uygur Hanlıkları durumdan istifade ederek isyan çıkarmış fakat olaylar Alp Tekin Gazi'nin İli nehri kuzeyindeki Minglak'ı fethetmesi, Budist tapınakları yıktırarak Budist Uygurları sürgün edip yerine Müslüman Türkleri yerleştirmesiyle sonuçlanmıştır. Budistler ve Müslüman halklar arasındaki mücadelelerin yoğun şekilde devam ettiği çevrelerde Müslümanlığı kabul etmeyerek direnenlerin olduğu yoğun direnme ve mücadeleler karşısında İslam'ı kabul etmek zorunda kalan Uygurların olduğu da bilinmektedir (Buğra, 1989: 133, 147, 210). Türklerin göç ederek geldiği ve

önceleri farklı milletlerin (Arap- Fars) bulunduğu kadim topraklarda siyasi mücadelelere girişen Budist Türkler, bu kez din farklılıkları nedeniyle ayrılmış ve bu ayrılıklar Müslümanlığın kabulüne dek sürmüştür (Akt. Yaylagül, 2020:15). Nitekim Budist Türklerin bir kısmının İslamiyet’i kabul etmesiyle aynı mücadeleler bu kez Türk kavimleri arasında dinî mücadeleye dönüşmüştür. Şeşen, İdrîsî’nin *Nüzhetü’l Müştâk* isimli eserinden hareketle çeşitli dinlere mensup olan Türklerin Müslümanlara karşı seferler yaptığı aynı şekilde Müslüman olmuş Türklerin de diğer Türk unsurlarıyla savaşlar yapıp onları esir aldığını ifade etmiştir (2020: 103). Dinî inanışları farklı olan Türk kavimlerinin aralarındaki münasebetleri El Cahz, şu şekilde ifade etmiştir:

“Türkler: zındıklık (Budizm) dinine girince artık, harplerde mağlup olmaya başladılar. Türkler’in en kahraman kabilelerinden olan Dokuz Oğuzlar (Uygurlar) bunun en ilginç örneğidir. Halbuki Dokuz Oğuzlar, Karluk Türklerinden sayıca birkaç misli az oldukları halde savaşlarda daima onlardan üstün olurlardı. Ne zaman ki Türkler, bu zındıklık dinine girmeye başladılar, durum tam tersi oldu. Zira bu din, insanlara dünyadan el-etek çektirme, yumuşaklık telkin etmede Hristiyanlıktan daha kötü tesir eder. Bu bakımdan artık onların kahramanlık duyguları gitmiş, yiğitlik duyguları dumura uğramış, son derece pısrık ve çekingen bir kavim olmuşlardır.” (Akt. Kitapçı, 2019: 159).

Toplumların dini inanışları neticesinde birbirleri üzerindeki düşünceleri kimi zaman ağır ithamları da beraberinde getirmiştir. Kozmopolit yapıda olan şehirlerin İslamlaşmasında etkili olmayan ayet ve hadisler karşısında izahta zorlanan din temsilcileri halkla ilgili olarak bol bol *zındık* (Budistlerin genel ifadeleri), *fâsık*, *mürted*, *kâfir*, *münafık* gibi ağır dini tabir ve kelimeler kullanılarak hasımlarını sınıflandırmışlardır (Kitapçı, 2019: 118). Müslümanlar ve Budistler genel olarak birbirlerini sevmemekte ve bunu hayatın her alanında sergilemektedir. Barthold da misyoner Rubruk’un ifadelerinden hareketle Uygur Budistleri ve bölgedeki Hristiyanlar arasında bir anlaşmazlık bulunmadığını fakat iki topluluğun da Müslümanlardan hiç haz etmediklerini ve birbirlerinin amansız düşmanları olduklarını ifade etmiştir (1990: 414). Budizm’in semavi dinler arasında kabul edilmemesi, Uygurların Müslümanların gözünde *müşrik* ve *kâfir*, kitaplarının ise baştan aşağı küfür sayılmasına yol açmıştır (Conze,

2005: X). Uygurların inançlarından yergiyle bahseden ve pek çok batıl inançları olduğu için Uygurları ahmak ve bilgisiz olarak gören ünlü tarihçi Cüveynî, Uygurların dini olan Burkancılığı şöyle tarifler:

“Toynların kitaplarına nom dediklerini, bu kitapların Toynlar sözünü ihtiva ettiğini, eziyet, zulüm gibi şeylerden sakınmak, insanlara ve hayvanlara karşı iyi davranmak, kötülüğe iyilikle karşılık vermek gibi bütün peygamberlerin dinine ve şeritlerine uyan iyi öğütler de vardır. Bunların dinleri ve inançları çok çeşitli ise de hemen hemen hepsinde tenasüh inancı hâkimdir. Bu inanca göre, insanlar binlerce yıl önce ortaya çıkmıştır. Bunlardan hayır işleyen ve ibadetle meşgul olanların ruhları, yaptıklarına göre tasnif edilir, padişahlık, emirlik, dervişlik gibi makamlara kavuşur. Adam öldüren, hırsızlık yapan, halka eziyet eden veya başka kötülük yapanların ruhu ise haşerelere, vahşi ve yırtıcı hayvanlara girer ve azap içinde kalır. Fakat bu inanç cehaletin eseridir. Gerçek olmayanları söylüyorlar” (Öztürk, 2022: 105).

İslamî cephede Budizm’e ve Budist’e bakış bu şekilde olduğu için topluluklar arasında dini yayma ve yaşayabilme konusunda mücadeleler, zorlamalar ve baskılar görülmeye devam etmiştir. İslamiyet’i kabul konusunda Uygur Hanlıklarına bir baskı da Gazneli Mahmud’un mektuplarında açıklıkla kendini göstermektedir. Gazneli, mektubunda dine davet noktasında yakın ilişkiler kurmaya gerek olmadığını tehditkâr bir üslupla açıkça dile getirmekte ve İslamiyet’i kabul konusunda Uygur Hanlıklarını zor durumda bırakmaktadır (İzgi, 1977:11). Tüm zorluklar karşısında direnerek on dördüncü yüzyıla kadar varlıklarını ve kültürlerini sürdüren bazı Uygurların ise Burkancılıktan vazgeçmediklerini ancak Çağatay Hanlığının İslam’ı kabul etmesiyle bu toplulukların çok büyük zorluklar içinde kaldığı ifade edilmiştir (Conze, 2005: X). Türklerin İslamiyet’e girme süreçlerinde Yâkût el- Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân* isimli eserinde aktardığına göre Türkler, Araplar tarafından *sapık* olarak tanımlanmaktadır. Yine Temîm b. Bahr el Mutavvî Türk halklarının çadırda yaşayan ve Mani dinine inanan zındıklar olduğunu, hükümdarlarının yaşadığı şehirlerinse kalabalık, mermerli çarşıları olan, ticarethaneleri olan ve halkın çok büyük kesiminin *zındık* olduğu bir şehir olarak bahsetmektedir (Akt. Şeşen, 2020: 135-136). Arapların bu bakış açısı değişmemiş zamanla Müslümanlığı kabul etmiş Türk kavimlerinde de bu etki süregelmiştir. Esin, Türkistan topraklarının büyük

oranda Müslümanlaştığını fakat İslam'ın yayılmadığı cihetlerde Uygurlar ve Müslümanlar Türkler arasındaki mücadelenin harp meydanlarında olduğu kadar kültür sahasında da devam ettiğini ifade etmiştir (1978: 165). Bu mücadelenin en büyük temsilcilerinden biri hiç şüphesiz ki Kâşgarlı Mahmud'tur. Eserinde Türk kavimler arasındaki siyasî ve kültürel mücadeleyi kendi tarafından şöyle aktarmaktadır: *Kimi içre oldurup/ İla suwın keçtimiz/ Uygur taba başlanıp/ Mıñlak⁴ elin açtımız* “Gemi içerisinde oturup İla suyunu –bu büyük bir ırmaktır- geçtik. Uygurlardan yana yöneldik.” *Beçkem urup atlaka/ Uygur'daki Tatlaka/ Ogrı, yawuz itlaka/ Kuşlar kipi uçtumuz* “Perçem takıp atlara, Uygur'daki Tatlara, hırsız, uğursuz itlere, kuşlar gibi uçtuk.”... *Kelñizleyü aktımız/ Kendler üze çıktımız/ Furhan ewın yıktımız/Burhan üze sıçtımız*. “Sellercesine aktık, kentler üstüne çıktık, Buda evini yıktık, putlar üstüne sıçtık.” (Atalay, 1986: 235). Ercilasun, Karahanlı akıncılarının atlarına beçkemlerini takarak Uygurlar'a doğru kuşlar gibi uçtuklarını belirtmiştir. Kâşgarlı'nın Uygurlara *Tat⁵* yani *kâfir* demek olduğunu ve onları hırsız, uğursuz diyerek aşağıladığını belirtmiştir. Yine dörtlüğün devamında Kâşgarlı, Karahanlı akıncılarının seller gibi akıp şehirlerin üstüne (surların üstüne) çıktıklarını daha sonra da şehirlerin içlerine girdiklerini ifade etmektedir. Buda mabetlerini yıkarak Buda heykellerinin üzerine pislemişlerdir. KM'nin ifadesine göre Müslümanların kâfirlerin ülkelerini aldıkları zaman, onları küçük düşürmek için putların başına pislemelerinin bir adet olduğunu belirtmiştir (Ercilasun, 2020: 99-100). Türk de olsalar kâfirlere karşı Kâşgarlı Mahmud'un tutumu oldukça serttir. Banguoğlu, Kâşgarlı'nın Uygurlara ve Budizm'e karşı derin bir düşmanlık ve nefret içinde olduğunu ve bunu her vesile ile dile getirdiğini belirtmektedir. Bir yerde onlardan *çetin kâfirler ve iyi atıcılar* şeklinde bahsetmesi, Uygurların Müslümanlığa ve Karahanlılara karşı çok sert mukavemet gösterdiklerini de ortaya çıkartmaktadır (1958: 98). Karşılıklı bu yoğun mücadelelerin sonucu olsa gerek Kâşgarlı'nın Budist Uygurlara bakış açısını yansıtan dörtlüğü şöyledir: *Keldi maña Tat/ Aydım: Emdı yat/ Kuşka bölüp et/ Seni tiler us böri* “Karşıma bir Tat, yani kafir bir Uygur çıktı. Ona yat (geber!) diye bağırdım. Kuşlara et olsun diye parça parça böldüm. Şimdi akbabalar ve kurtlar seni beklemekte-

4 Mınlak ili Uygurlara ait pek çok şehri ihtiva eden yerleşim birimidir (Banguoğlu, 1958: 105).

5 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ercilasun, A.Bican. (2009). “Dîvânu Lugatî't-Türk ve Uygurlar”, *Turkish Studies*, Volume 4/8, s. 5-12.; Tursun Aydın, Mihriban (2019). “Dîvânu Lugatî't – Türk'te Uygurlar ve Uygurca ile Kayıtlar”, *JOTS*, 3/1, s. 41-53.

dir.” deyip orada bıraktım. (Ercilasun, 2020: 107). Kâşgarlı bu dörtlüğünde kâfir Uygurlara karşı mücadelelerin çetin, uygulamalarınsa kararlı olduğunu açıkça ifade etmektedir. Dörtlüklerde olduğu kadar sözlükteki madde başlarında da KM'nin duygu ve düşüncelerini görmek mümkündür. Eserinde *Tat* sözcüğü için Yağma ve Toxsıların nezdinde Uygur kâfirleri olduklarını ve kimi zaman Farslar ve Çinliler için de bu tabirin kullanıldığını belirtmiştir. Tatların vefasız olduğunu ve “dikenin hakkı kökünden kazılmak olduğu gibi Uygur'un hakkı da gözünden vurulmaktır” (Atalay, 2006: 280-281) ifadesiyle haklarının karşılığını da net bir şekilde ifade etmekten geri durmamıştır. Aynı şekilde *teñri* maddesi onun dini tutumunu açıklıkla göstermektedir. Tanrıyı önce yüce ve aziz sıfatlarıyla tanımlayan Kâşgarlı şu açıklamayı yapar: “Yere batası kâfirler –yüce Allah onları yok etsin- göğe *teñri* derler. Aynı şekilde gözlerine büyük görünen büyük dağ, ağaç, gibi şeylere de *teñri* adını verirler ve bu gibi şeylere secde ederler. Yine bunlar bilgin kimseye *teñrigen* derler. Bunların sapıklıklarından Allah'a sığınırız.” (Atalay, 2006: 600-601). Kâşgarlı, Uygurlarla olan mücadeleler nedeniyle onlardan hazzetmemekte ve onların dinine karşı da sert tutumunu sürdürmektedir. *Toyın* maddesi için eserinde “kâfir ümmetinin rahibi. Bu onlarda bizdeki âlim ve müftü gibidir. Daima putun yanında bulunur ve kâfirlerin kitaplarını ve hükümlerini okur. Ondan Allah'a sığınırız.” açıklamasını yapmıştır. (Banguoğlu, 1958: 106). Burhan maddesi için de “put” tanımlaması Budizm'i ne kadar küçümsediğini göstermektedir. Görüldüğü gibi Kâşgarlı Mahmud keskin ve net olduğu konularda her bir maddeden sonra tutumunu açıklıkla yansıtmıştır. Canpolat'a göre “Kâşgarlı Mahmud İslam akidelerine son derece bağlı bir Müslümandır. Bu yüzden başka dinlerden olanlardan bahsederken dili sertleşir. Onları lanetlemekten kendini alamaz. Budist Uygurlarla ilgili ağır hakaretlerle dolu deyişleri eserine aktarmıştır.” (1974: 22).

Kâşgarlı Uygurlardan “kafirun Uyguriyyun”, “kafaratu Uygur” veya sadece “kâfirun”, “kafaratu” şekillerinde bahsetmiş Karahanlılar içinse hemen daima sadece “muslim”, “muslimun” ifadelerini kullanmıştır. Bu iki zümrenin birbirlerine karşı hakaret ifadelerinin bulunduğu bilinmektedir (Banguoğlu, 1958: 97). Uygurların Müslümanlar için kullandığı değnek anlamındaki “çomak” veya “çomak eri” de bu alaycı ifadelerden biridir (Şen, 2011: 482).

Müslümanlığın öncüsü, dönemin Hâs Hâcip'i Yûsuf da *kâfir* olarak bahsettiği Uygurlara karşı net bir tavir sergilemektedir. *Kutadgu Bilig* isimli ese-

rinde Uygurların ezilmesi (öldürülmesi) gerektiğini, onların evlerinin yakılarak Burkan putlarının kırılması istemini, oğul ve kızlarının esir alınarak kul köle yapılması gerekliliğini şu sözlerle dile getirmiştir: *bir diğer er at sü bile yenç bu kâfir yağıg/ bayattın tile küç sen arkañ arıg* “Asker ve ordu ile bu düşman kâfirini ez; gönül temizliği ile Tanrıdan kuvvet ve Tefvik dile.”; *bu kâfir üçün tut er at sü tolum /ölüp tüşe kâfirde bolmaz ölüm* “Asker, ordu ve silahını kâfilere çevir, kafirler ile savaşırken ölmek, ölüm değildir.” *Ewin barkın örte sıgıl burhanın /anıñ ornı mescid cemâ‘at kılın* “onların evini-barkını yak, burhanını kır; yerine cami yap, İslam cemaatleri toplansın.” *bulun kılğıl oğlın kızın kul küñin/ hazîne ur anda sen almış nenin* “oğlunu ve kızını esir ederek kul ve cariyeye et, oradan aldığı servetle hazine kur.” (Arat, 2007: 545). Yûsuf da tıpkı Kâşagarlı gibi Budist Uygurlara karşı acımasız ve nettir. Her ikisi de benimsediği İslam’ı yaymak için uğraşan birer neferdir. Yûsuf, bu uğurda ölmenin ölmek olmayacağını eserinin pek çok yerinde belirtmiştir.

Farklı inanışlara mensup Türk kavimleri ayrı düştikleri siyasî ve dinî yaşantılar sonucunda birbirlerine karşı ağır ithamlarda bulunmuş ve birbirlerinin inançlarını küçümsemişlerdir. Yukarıda Müslümanlığı kabul etmiş Türk topluluklarının *kâfir* ve *zındık* olarak nitelendirdikleri Budist Uygurlara ve onların inançlarına yönelik düşünceleri verilmiştir. Diğer cihette Budist Uygurların Müslümanlara ve onların inançlarına yönelik düşünceleri de metinler vasıtasıyla bilinmektedir. Budistlerin Müslümanlara yazdığı Uygurca şiir, Müslümanlık inancını yadırgayan, küçümseyen pek çok ifadeyle doludur: *telim söğütlerni taglarını/ tengri telim çanvarını kamagnı/ tengri törüttdi tēp sözlerler* “bütün ağaçları, dağları tanrı, bütün canlıları, hepsini tanrı yarattı diye söylerler.” *Tengri törütürte bularnı/ teşükler tekmü katınta bar erti/ tetürü bilgilerin ündürüp/ eğmeni terske bükser bolur mu* “ne zaman ki tanrı bunları yarattı, ondan (Tanrıdan) önce yerlerinde sadece çukurlar (=boşluklar) vardı. Yanlış bilgi verdiği zaman ve hepsi tersine çevrilirse, böyle şey olur mu?” *ilahi tengri-ning öz bodın/ içtinki taşdınkı tüz ornın/ iç kim erser körmiş yok/ istim musulmanlar ok sözlerler* “Semavi Tanrının kendi vücudunu içte ve dıştaki kendi mekânını hiç kimse görmemiştir. Müslümanlar her zaman böyle söylerler.” *Bodın körmedin erip tengri-ning/ bu sözlerig kim çın işitdi/ burkan paygambarlarıning yarlığı/ bu söztin temdek ermez mü* “Tanrı’nın vücudunu görmeden, kim bu sözleri gerçekten işitti? Buda kılavuzlarının buyruğu bu sözden delil ispat olmaz mı?” (Sertkaya 2004: 78-79).

1. Budist Uygurların Müslümanlığa Bakışı

Müslümanlığı kabul etmiş Türk toplulukları diğer kavimleri sapıklık içinde algılamakta ve çoğu zaman bu sapkınlıklardan Allah'a sığınmaktadır. Yukarıda görüldüğü gibi Kâşgarlı da İslamiyet dışındaki inançları yargılamakta ve onların gökyüzü başta olmak üzere gözlerine büyük görünen her şeye (büyük dağ, ağaç vb.) tanrı dediklerini eserinde belirtmektedir.⁶ Budist Uygurlar da benzer şekilde İslamiyet'i yadırgamakta ve kendi dinleri ile mukayese ederek İslamiyet'in kendi mantıklarına göre çıkmazlarını şöyle ifade etmektedirler:

telim söğütlerni taglarını
 tengri telim çanvarını kamagnı
 tengri törüttdi tēp sözlerler
 bütün ağaçları, dağları tanrı, bütün canlıları,
 hepsini tanrı yarattı diye söylerler.
 (Sertkaya 2004: 78-79).

İslami cihette yukarıdaki ifadenin hemen aynısını Yûsuf Hâs Hâcip eserinde şu şekilde kaleme almıştır: *törüttüñ tümen miñ bu sansız tirig/ yazı tag teñiz kötki oprı yirig* “Bu sayısız, yüz binlerce canlıyı, ova, dağ, deniz, tepe ve çukurları sen yarattın. (Arat, 2007: 19). Eserde yaratılışla ilgili pek çok şey dile getirilmiştir. Yûsuf, yerde yatandan gökte uçana, yıldızlara, gökten toprağa kadar tüm canlıların ve doğanın bir yaratıcı tarafından var edildiğini pek çok beyitinde ifade etmiştir. Budizm’de ise evren ve evrenin yaratılışı konuları oldukça sınırlıdır. Evren tasavvuruyla ilgili olarak “Etrafı yedi sıra dağ ile çevrili kozmik sudan çıkan, Dünya üzerinde yer alan ve Budaların yaşadığı göğe yükselen Altın Dağ Sumeru’nun etrafına dolanmış çift ejder ve suda yüzen diğer çift ejder ile sembolize edilen bir evren düşüncesi vardır. Buda ülkeleri, dünya ve yer altı olmak üzere üç katmanlı evrenden bahsedilmektedir. (Zeren, 2015: 795). Budizm’de evren genellikle anlatılmaz, evrenin yaratılışı ve sonlanması gibi kavramlardan bahsedilmemektedir. Kutlutürk konuyla ilgili:

6 Yasin, Kaşgarlı’nın bu maddede bahsettiği kâfirlerin Uygurlar olabileceğini nitekim Uygurların Eski Türklerin inancı olan tabiat kuvvetlerine (yüksek dağlara ve ağaçlara) tapınma ve gök tanrı inancının sürdürüldüğünü ve bunun pek çok kaynakta ifade edildiğini belirtmiştir. Uygurlar bu inançlarının yanı sıra Budizm’e de inandığını fakat eski inançlarının etkisinin devam ettiğini belirtmiştir (2015: 80).

“Budizm’e göre evren birbirini takip eden çeşitli dönemlerden oluşmakta ve bu süreç sonsuza dek tekrarlanmaktadır. Evren üstün bir varlık tarafından yaratılmadığı gibi kendiliğinden veya tesadüfi olarak da varlık bulmuş değildir. Âlem ve içindeki fenomenler, bağımlı varoluş yasasına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Buna göre her yeni durum veya varoluş kendisinden öncekinin bir sonucu ve daha sonra ortaya çıkacak durumun da sebebi olmaktadır. Dolayısıyla erken dönem Budist anlayışta yaratıcı tanrı fikri açıkça yer almamaktadır. Nitekim Buda, vaazlarında tanrının olup olmamasından ziyade acı ve ıstıraptan kurtulma yolları üzerinde durmuştur.” (2021: 16).

Nitekim Buda da evrenin yaratılışını tartışmayı reddeder. Buda, *Digha Nikaya*’nın ilk bölümünde dünyanın sonlu veya sonsuz oluşu hakkında hiç bir söylemeyeceğini; tek önemli şeyin kurtuluş olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple Budizm’de dünyayı yaratma eylemi, Buda zamanından beri tartışılmayan bir konu olarak düşünülmüştür. (Zeren, 2015: 354-355). Budizm evrenin yaratılışı ve yaratılışla ilgili konulara karşı kayıtsızdır nitekim canlılar açısından bunlar bu dünyaya bağlanmalarına olanak oluşturur dolayısıyla bu dinde evrenin ne olduğundan ziyade canlının evreni nasıl algıladığı önemlidir. Budist düşünce evrenin yaratılışından ziyade canlının kendi karmasıyla yarattığı evrene odaklanır. Bu sebeple yaratılışla pek ilgilenmez. Tek bir yaratıcının tüm evreni yaratmış olduğu düşüncesi onlara mânasız gelmektedir. Hacıoğlu, Budizm’de Tanrı’nın müdahalesi olmaksızın her şeyin mekanik yasalara uygun olarak maddeden meydana geldiğini ve maddenin de uyması gerekli kuralların olduğunu belirtmektedir. Buna göre evrendeki her şeyin belirli bir düzeni vardır ve bu düzen birbiriyle bağımlı şekilde ilerlemekte, değişmekte veya yok olmaktadır. Bu dinde esas olan şey insanın kendini tanıması ve aydınlanmasıdır (2016: 71-72). Sarıçioğlu da benzer şekilde Budizm’de dünyanın bir tanrı dünyası olmadığını, dünyanın kişilerin hırslarından müteşekkil olduğunu ve yaratımın bu kişilerin hal ve tavırlarıyla oluştuğunu ifade etmiştir (2016: 172). Buda’ya göre dünya var olmaya devam eder, insanların iyi veya kötü davranışlarıyla sürekli yaratılır. Cehalet ve günahlar artınca yalnızca insan hayatı kısalmaz, evren de bozulmaya yüz tutar. (akt. Zeren, 2015: 356). Yukarıdaki dörtlükte belirtilen dağların, çukurların, bitkilerin ve canlıların tanrı tarafından yaratılma fikri bir Budist’in nazarında inanç anlamında bir şey

ifade etmemektedir. Bu yaratımın ona bir katkısı veya faydası bulunmaz. Budistlerin ilgilerini kâinatın kimin tarafından yaratıldığından çok ıstıraptan ve tenasüh çemberinden kurtuluş ile Buda'nın konumu çekmiştir. (Küçük, Tümer, Küçük 2018: 222). Bu sebeple Budistler, Müslümanların yaratıma karşı düşüncelerini yadırgayarak küçümsemişlerdir.

tengri törütürte bularnı
teşükler tekmü katınta bar erti
tetürü biliglerin ündürüp
teğmeni terske bükser bolur mu

ne zaman ki tanrı bunları yarattı, ondan (Tanrıdan) önce yerlerinde sadece çukurlar (=boşluklar) vardı. Yanlış bilgi verdiği zaman ve hepsi tersine çevrilirse, böyle şey olur mu?
(Sertkaya 2004: 78-79).

Budistler yaratılış konusunun kendi dışlarında bir mesele oluşundan dolayı dinin gündeminde tutulamayacağını düşünürler. Yaratılışa dair bir değişim, dini sarsıcı bir modelleme olmamalıdır. Bu sebeple şiirlerinde Müslümanların yaratılış inancına istihza ile yaklaşırlar. Buradaki ufak bir değişim Müslümanın inancını sarsıcı bir unsurken Budist'in dini inancı yalnız kendini yenme ve kendini aydınlatması üzerine kurgulanmıştır. Şiirde *tanrı dağları, bitkileri, ovaları yaratmadan önce tanrı katında boşluklar mı vardı?* diye sorgulanmaktadır. Yılmaz, Budist bakış açısının dünyadan ayrı bir yaratıcı tanrı fikrinden ziyade dünyaya içkin bir tanrı fikri olduğunu ve Budistlerin evren ve tanrı ikilisini birbirinden ayrı tutmadığını, tanrı evrendir düşüncesi çerçevesinde tanrının evreni yaratamayacağını zira onun evrenin dışında kalmakla bunun büyük bir çelişki oluşturacağına inanmakta olduklarını ifade etmiştir. Budist inanışta dünya içinde olmayan bir tanrının da ancak sahte bir tanrı olabileceğine inanılmaktadır (2007: 71-72). Buna göre evren, dışardaki bir yaratıcı fikrine ihtiyaç duymayan, herhangi bir müdahale ile oluşturulmamış bir varoluştur. Genel itibarıyla tanrısız bir din olan ve tanrıya biçilmiş rolü dharma vasıtasıyla karşılayan ve tüm evreni dharmanın hareket ettirdiğine (Mohapatra, 1990: 172) inanan Budist Uygurlar, her şeyi yaratan bir tanrı fikrine ve yaratılışa karşı sorgulama içinde olmuş ve Müslümanlığı da söylemleriyle tahkir etmişlerdir.

ilahi tengrining öz bodın
 içtinki taşdınkı tüz ornın
 iç kim erser körmiş yok
 istim musulmanlar ok sözlerler

semavi Tanrının kendi vücudunu içte ve dıştaki kendi mekânını hiç kimse görmemiştir. Müslümanlar her zaman böyle söylerler.
 (Sertkaya 2004: 78-79).

Müslümanlığı en güzel ifadeleriyle ele alan Yûsuf Hâs Hâcip, Budistlerin bahsettiği Tanrısının lâ-mekân oluşunu şu sözlerle dile getirir: : *ay iç taş biligli ay hakku'l-yakîn/ közümde yırak sen köñülke yakın* “Ey içi ve dışı bilen, ey hakku'l-yakîn; gözden uzaksın, fakat gönüle yakınsın.”, *kédin öñdün ermez ne soldın onun/ ne astın ne üstün ne otru orun* “Arkada veya önde değildir; ne sağdadır, ne solda; yeri ne altta, ne üstte, ne de ortadadır.”, *orun ol törütü orun yok anar/ anıjsız orun yok bütün bol muñar* “Yeri o yarattı, onun için yer bahis mevzuu değildir; şunu bil ki, onsu da yer yoktur.” (KB 11, 18, 19). Müslümanların tanrısı kendilerinin de ifade ettiği gibi gözle görülebilecek, bir mekân olan cismâni bir varlık değildir. Yûsuf’un belirttiği gibi Tanrı kişilerin gönlünde ve aslında her yerdedir. Budistler dörtlüğün devamında görülmeyen tanrının sözlerinin nasıl işitildiğini alay üslubuyla Müslüman’a yöneltirler. Budizm Müslümanların soyut olan gözle görülemeyen tanrısını sorgularken kendi dinlerinde tanrıya bakış açısı hiçbir zaman net olmamıştır. Budizm yaratıcı bir tanrı varlığını ne kabul eder ne de reddeder. Araştırmacılara göre Buda’nın tanrıya bakışının kaynaklar üzerinden tespit edilemeyişi ve Buda’nın bu konuda daima sessiz kalışı, Budizm’in tepki olarak doğdu dinlerde tanrıya bakış açısıyla ilgili olmalıdır. Buna göre Brahmanların tanrısı zarar verilen, pişmanlık duyan, aldatılabilen, sihirle etki altına alınabilen, zaaf ve düşkünlükleri bulunan bir varlıktır. Böyle hassas bir konuda Buda sessizliğini korumuş ve görüş bildirmekten uzak durmuş olmalıdır. Bu durum da kimi zaman Buda’nın ateist olarak Budizm’in de ateist dini olarak kabul edilmesine neden olmuştur. (Küçük, Tümer, Küçük 2018: 222-223; Hacıoğlu, 2016: 44). Buda’nın tanrılara yaklaşımının net olmayışı, her şeyi düzenleyen bir tanrı varlığının insanları hareketsizliğe ve sorumsuzluğa yönelteceğini ve ahlaki gelişmeyi engelleyeceğine olan inançtan yüce bir yaratıcı yerine kişiyi kendi sorumluluğuna sevk eden karma inancının gölgesinde kişiyi kendiyi baş başa bırakan bir anlayışa sahip olmasına bağlanabilecektir (akt. Zeren, 2018: 342). Budizm’in yaratıcıya bakı-

şı, tıpkı yaratılışa bakışı gibidir. Sarıkçioğlu, Budistlerin kâinatı kimin yarattığı konusunda ilgisiz görüldüğünü bu konunun kendilerine bir fayda getireceğine inanmadıklarını belirtmektedir. Nitekim tanrı konusunda da ilgisiz olan Budist'ler için hidayet ve kurtuluşa eriştiren tek önemli gerçek dünya ve ızdıraplarından kurtulmaktır. Böylelikle Budistlerde monoteizm tasavvuru bulunmamaktadır (Sarıkçioğlu, 2016: 172). İlahi bir yaratıcı fikrini önemsemeyen ve gözlerinin gördüğü Buda'ya inanarak onun öğretilerinin yolundan giden Budistlerin Buda'sı, Budist inanişta salt insan formundan müteşekkil değildir. Yalnızca ermişlerin ve inançlı kişilerin gördüğü otuz iki üstün insan vasfıyla (başının üzerinde hale, parmakları arasında yüzgeç derisi, kaşları arasında bir tutam kıvrık saç vb.) donatılmıştır (Conze, 2005: 32). Aynı zamanda Hacıoğlu da tanrı mefkuresine yakın olarak Buda'nın mutlak varlık/yüce varlık anlayışı doğrultusunda onun vücudu *Dharma-kaya*, *Budda-kaya* ve *Gotama* olarak beşeri varlıkları üç şekilde düşünüldüğünü ifade etmiştir (2016: 48). Yılmaz Buda'nın bahsi geçen üç beden tasavvurunun aslında yüceltilme bakımından eksiksiz bir Tanrı vurgusu olabileceğini belirtmiştir (2007: 61). Asya dinlerinde bir kişiyi ön plana çıkarma geleniğinin Budizm'de de Sakyamuni adındaki bir kişinin Budalık ve *Tathâgata*, *Dharma Bedeni* ve *Buda Doğası* gibi yüceltici yeni adlar ve sanılarla anılmasına neden olduğunu fakat Buda'nın daimi suretle "Dharmayı gören kişi beni görür, beni gören kişi Dharmayı görür" cümlesiyle kendisine değil herkesin ulaşabileceği bu makama işaret ettiği düşünülmektedir. Zaten bu anlamda Budizm'de Buda çağlar boyunca yeryüzüne gelmiş Budalardan yalnızca biridir (Conze, 2005: 29). Budizm'de kişinin inancını pekiştirecek olan Buda inanırlarının canlı kanlı gördüğü, söylemlerine şahitlik ettiği bir varlıktır. Onun yüceltilmesi bazı inançların yüceltilme ihtiyacından kaynaklanmış olabileceği gibi bazı inançlara öykünme olarak da düşünülebilir. Budizm'de bazı ekollerdeki yüceltmelerin yanında genel olarak Buda yol gösteren saygın bir kişi, Budalık ise inançlılara açık bir makam olarak düşünülmektedir. Sarıkçioğlu'na göre:

Buda kişinin aydınlanma yolculuğunu anlatan ve varlığı ile bunu örnekleyen bir şahsiyettir. Budistlere göre Buda'nın fiziki varlığının fazla bir önemi yoktur. O ilahi âlemden haber getiren bir peygamber değildir. O kendi içinde keşfettiği aydınlanma yolunu keşfederek öğretti çarkını hareket ettiren kişidir. Bu öğretti ve telkinler Gautama'nın şahsında gizlenmiş, Buda tabiatının ruhsal prensi-

binden ortaya çıkmıştır. Onun genellikle varlığının ötesinde görülmesi nedeniyle “Tathagata” şeklinde algılanmasına neden olmuştur. Buda'nın insani vücudunun ötesinde normal ölümlülerin vücudunun ötesinde inanç gözüyle görülebilen ve anlaşılabilen bir varlığının olduğuna inanılmaktadır. Budistler Buda'ya değil onun ötesindeki aydınlanmış Buda'ya önem verirler. Yeryüzünde bunun gibi aydınlanmış tathagatalar bulunmaktadır Buda ise bu tezahürden yalnızca biri durumundadır. (Sarıkcıoğlu, 2016: 170).

Budizm'de Buda sadece içimizden biri olarak bir yol gösterici konumundadır. Onun bu gittiği yoldan giderek, aydınlanma ve Budalık makamına erişme söz konusu olabilecektir. Nitekim Budizm'in eski Hint inanışlarına karşı çıkma gerekçelerinden olan ayrıştırma, Budizm'in Budalık makamını tüm inanırlara lâayık bulma anlayışıyla taban tabana zıt durumdadır. Yılmaz'a göre Buda sadece bir tane değildir, birçok Buda gelip geçmiştir. Birçok Buda'nın gelip geçmiş olmasının Budizm'e bir evrensellik ve ezelîlik anlayışı kattığı düşünülmektedir. Buda sözcüğü aydınlanmış bir zihin durumunu ya da halini ima etmektedir. Gautama Sidharta'ya Buda dendi, çünkü azmiyle yüce bilgiye ve ahlaki mükemmelliğe ulaşmıştır fakat o Budistlere göre ne kendini insan türüne açan bir tanrı ne de dünyayı kurtarmak için tanrı tarafından gönderilen biriydi (Yılmaz, 2007: 53). Budizm'de Buda kavramı, sadece Gautama Sidharta'nın kişiliği değil, onun örnek aydınlanmış birisi olarak her Budist için bir hedef olan Budalık durumunu ifade etmektedir (Yılmaz, 2007:53). Benzer şekilde Manuel de “Buda olmak öğretiler olmak demektir” cümlesiyle ifade etmiştir (2014: 126).

bodın körmedin erip tengrining
bu sözlerig kim çın işitdi
burkan paygambarlarning yarlığı
bu söztin temdek ermez mü

Tanrı'nın vücudunu görmeden, kim bu sözleri gerçekten işitti?
Buddha kılavuzlarının buyruğu bu sözden delil ispat olmaz mı?

(Sertkaya 2004: 78-79).

Budistler Müslümanların görmedikleri tanrılarını ve hatta onun söylediği sözleri işitmedikleri için bu inancı daima tuhaf karşılamışlardır. Çünkü Budizm her ne kadar Sakyamuni Buda'yı aydınlanma yolunda bir rehber olarak görüp

yüceltse de onun kendi içlerinden biri olduğu gerçeğini her zaman bilirler. Buda'nın öğretisinin onun yaşamı ve sözleri olduğunu bilmek herhangi bir soyut varlığa inanmanın çok daha ötesindedir. Her ne kadar Nirvana mertebesi soyut bir mertebe olsa da dinin bir yaratıcı tekelinde olmayışı Budizm'in doğuş zeminindeki şartlarla çok iyi uyum sağlamıştır. Sidharta Gautama, yaşama ait kavradığı gerçekliği Şatır'ın da ifade ettiği gibi öğrencilerine, kendisini dinleyen insanlara sözlü bir şekilde aktarmıştır. Sözlü olarak hafızalara kaydedilen, ezberlenen konuşmalarsa ölümünden çok uzun yıllar sonra yazıya geçirilmiştir (2005: 143-151). Yukarıda manzum metinde *Müslüman tanrısının sözlerini kim işitti? Buda kılavuzlarının söyledikleri ispat olmaz mı?* diye sorulurken işte bu etkileşimden bahsedilmektedir. Buda bizzat *Dhamma Cakka Pavattana Sutta* isimli öğreti kitabında söylediklerinin kendi deneyimleri olduğunu şu ifadelerle dile getirmektedir:

“Sevgili arkadaşlarım, insanlar, tanrılar, bragmanlar, keşişler ve maralar tanıgımdır ki, size söylediklerimi doğrudan deneyimlemiş olmasaydım, acıdan kurtulmuş, aydınlanmış biri olduğumu iddia etmezdim. Acıyı tanıdığım, acıyı anladığım, acının nedenlerini tanıdığım, acının nedenlerini kaldırdığım, kurtuluşun, aydınlanmanın varlığını onayladığım, aydınlanmaya kavuştuğum, aydınlanmaya giden yolu tanıdığım, bu yolun sonuna kadar gittiğim ve tam özgürleşmeyi kavradığım içindir ki size şimdi özgür bir insan olduğumu iddia ediyorum.” (Hanh, 2014: 13).

Buda kendi tecrübesini canlı kanlı olarak vaazlarında aktarmış böylelikle de Budizm'in öğretileri vücut bulmuştur. Budistler Müslümanları inandıkları dinde hem yaratıcının var olmayışı hem de dine ait kaynağın da var olamayacağı inancıyla eleştirmektedir. Üstelik dine ait güvenilir bir kaynak kitap olsa dahi bu hiçbir suretle Budizm'in önüne geçemeyecektir zira Budist inanç, imanın özünü kişinin zerrelerinde zaten var etmiştir. Erengil, Budizm'in kuramlarının bütünüyle insanî fenomenlerle kurguladığını ve onu hiçbir doğaüstü ya da aşkın, kaynak ve referanstan türetmediğini vurgular. Bu din algısı daha ziyade bir kitap veya dinin felsefesini okumaktan çok yaşamın özünde veya saf ve özgün bilinçte aranmalıdır (2004: 61). Yılmaz da benzer şekilde Buda'nın aslında zihinsel bir durum olduğunu deruni bir şekilde kişinin okuma yazması olmasa bile kendi öz benliğini ve öz yapısını tanımasıyla hakikate ulaşabileceği belir-

tilmektedir. Buda insanın kendi zihni olduğu için onu ancak kendi derinliklerine yönelerek bulabileceğini belirtmiştir (2007: 56). Her insanda Buda aydınlığına erişebilme kudreti bulunmaktadır ve kişi kendi özüyle yüzleşerek kendi aydınlanmasını ve kurtuluşunu gerçekleştirebilecektir. Manuel bu sebeple aydınlanmada salt öğretilerin okunarak değil, bir rehberin önderliğinde derin anlayışa yönelerek öğretilerin gizemini kendi içinde zamanla ortaya çıkarabileceğini ifade etmiştir (2014: 129). Metinden de anlaşılacağı gibi Budizm inancında esas olan Budist'in gördüğü ve duyduğu bir rehber ve kişinin ta kendisidir.

Sonuç

Türk kavimleri arasındaki mücadeleler tarih boyunca devam etmiştir. Siyasî mücadelelerin yanı sıra inanılan dini yayma gayretiyle de pek çok mücadele verilmiştir. Bu mücadelelerin kültürel numuneleri metinler aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. Geçmişten bu yana Budist kavimler ve Müslüman Türk kavimler çatışma halinde olmuş, birbirlerine ve dinlerine karşı olumsuz düşünceleri, hakarete varan söylemleri, ağır ithamları ve yergiye dayalı ifadeleri bâki kalmıştır.

Kısaltmalar

KM: Kâşgarlı Mahmud

Kaynaklar

- Abdukelimi, Bumairimu (2006). “Uygur Türklerinin Dini İnanışları”, Ankara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, (Baılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Akkoyunlu Z., Ercilasun A.B. (2014). *Dîvânü Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (2007). *Kutadgu Bilig*.(7. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Atalay, Besim (2006). *Divanü Lûgat-it Türk-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Banguoğlu, Tahsin (1958). “Kaşgariden Notlar I Uygurlar ve Uygurca Üzerine”, *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 87-113.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Besli, Nurdan (2020). “Budist Türk Şiirinden İslami Dönem Türk Şiirine Aktarım Ögesi Olarak Metaforlar”, *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 9, s.28-44.
- Buğra, M. Emin (1989). *Şarki Türkistan Tarihi*, Ankara.
- Çağatay, Saadet, Tezcan Semih (1976). “Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı”, TDAY Belleten, Cilt: 23, s. 245-252.
- Canpolat, Mustafa (1974). “Dinanü Lügati't Türk'te Şamanizm İzleri”, *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı*, Belleten, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara: 1975.
- Conze, Edward (2005). *Kısa Budizm Tarihi*. İstanbul: Yol Yayınları.
- Çağatay, Saadet (1967). Kutadgu Bilig'de Oğurmuş'un Kişiliği. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 39-49.
- Ekrem, Nuraniye Hidayet (2016). “Yusuf Has Hacip Devrinde Kaşgar Kutadgu Bilg'in Yazıldığı Çevresel ve Bilimsel Arka Plan”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 13, Sayı 4, s. 17-53).
- Ercilasun, A. Bican (2020). *Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Ercilasun, A.B. (2009). “Dîvânü Lugati't-Türk ve Uygurlar”, *Turkish Studies*, Volume 4/8, s. 5-12.
- Erengil, Cengiz (2004). *Budizm*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Esin, Emel (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbası.
- Günay, Ü., Güngör, H. (2015). *Türklerin Dini Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Hacıoğlu, Y. Özcan (2016). *Dünya Dinlerinden Budizm*. İstanbul: Festival Yayıncılık.
- Hanh N. Thich (2014). *Buda'nın Öğretisi*. (2. Baskı), (Haz. Lütfü Bozkurt), İstanbul: Okyanus Yayıncılık
- Huncan, Ö. Soner (2008). “Kâşgarlı Mahmud ve XI. Yüzyılda Türkler”, (Ed. Sema Barutçu Özönder). *Kâşgarlı Mahmud Kitabı*, Ankara: KB Yayınları.
- İzgi, Özkan (1977). “Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7-8, s. 7-16.

- Kafesoğlu, İbrahim (1977). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Kırilen Gurhan (2015). *Budizm ve Orta Asya: Xuang Zang Seyehatnamesi*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kitapçı, Zekeriya (2019). *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*, İstanbul: Alya Yayınları.
- Kitapçı, Zekeriya (2014). *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları.
- Kurban, Nur Ahmet (2017). “Uygur Türklerinin Dini Kültürü ve İslam Medeniyeti’ne Katkıları”, *International Journal Of Social Science*, Number:63, page: 267-281, Winter.
- Kutlutürk, Cemil (2021). “Budizm”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Tübitak Bilim Yayınları.
- Küçük, A. Tümer G., Küçük M.A. (2018). *Dinler Tarihi*. (10. Baskı), Ankara: Berikan Yayınevi.
- Manuel, Z.E. (2014). *Meraklılar İçin Budizm*. İstanbul: Maya Kitap.
- Mohapatra, A. Ranjan (1990). “Philosopy of Religion an Aproach to World Religions” (Çev: Hidayet Işık), İndia: New Delhi.
- Özönder Barutçu, Sema (2018). Kutadgu Bilig II Kutadgu Bilg’in Metin Türü ve Tarihsel Diyalektolojisi için Değeri. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 3/2, 179-253.
- Özönder Barutçu, Sema (2003). Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslami Terminoloji Üzerine Bir Karşılaştırma. Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, 5, 13-31.
- Öztürk, Mürsel (2022). *Alaaddin Ata Melik Cüveyni Tarih-i Cihan Güşa*. (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem (2016). *Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Şatır, Sabri (2005). *Buda Suyun Üzerindeki Lotus*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Şen, Serkan (2011). “Kutadgu Bilig’de geçen Çomak “Müslüman” Sözü Üzerine”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacip ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*, TDK Yayınları, s. 479-483.
- Sertkaya, O. Fikri (2004). “Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheist) Türk Edebi Çevreleri – Nazım”, *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, Cilt:4, s. 25-128.
- Şeşen, Ramazan (2020). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*”. (2. Baskı), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Tekinoğlu, Hüseyin (2019). *Uygurlar*. İstanbul: Kamer Yayınları.
- Tokyürek, Hacer (2020). Kutadgu Bilig’de Semboller Üzerinden Budist Etki. Karadeniz Araştırmaları, 17/65, 203-216.
- Tursun Aydın, Mihriban (2019). “Dîvânu Lugâti’t –Türk’te Uygurlar ve Uygurca ile Kayıtlar”, *JOTS*, 3/1, s. 41-53.
- Yasin, Yusufcan (2015). “Divan-ı Lügatit Türk’te Geçen Uygurlar ile İlgili Bilgiler Üzerine”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 69-97.
- Yaylagül, Özen (2020). *Edim Bilimi Bakış Açısıyla Kutadgu Bilig*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yılmaz, Hüseyin (2007). *Budist Metafiziği*. Ankara: Hece Yayınları.

Zeren, M. Ebru (2015). “Manihaizm ve Budizm’in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri”, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Anadolu Ağızlarında Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı I

Asena YALNIZ*

Oktay DERE**

Giriş

Yaşam içinde bulunan her varlık gibi dil de birtakım değişimler yaşar. Değişimin en önemli noktası ise zamandır. Zamanın yanı sıra değişime etkide bulunan diğer etkenler de bulunmaktadır. Zamanın akışıyla birlikte meydana gelen siyasi, coğrafi, kültürel vb. değişimler de dildeki değişim üzerinde büyük oranda etkili olmuştur. Dildeki bu değişim ise fonolojik, morfolojik, semantik, söz varlığı vb. değişiklikler şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Yaşanan bu değişim sonucu dildeki bazı unsurlar ya unutulmaya yüz tutmuş ya da çok daha az kullanılmaya başlanmıştır. Bu unsurlar, dilbilimciler tarafından *arkaik unsurlar* ya da *eskicil öğeler* olarak adlandırılmaktadır.

Korkmaz, *eski* kavramı için “Eskiye ait, eski devirden kalma, arkaik, kalıntı.” gibi anlamlar verirken *eskilik* kavramını ise “Eskiden kalma; yazı ve konuşma dilinde artık kullanıştan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihî devrelerine ait kelime, deyim ve şekiller: adaklı (sözlü), ağu (zehir) vb.” şeklinde anlamlandırmıştır (1992: 55). Korkmaz’ın bu tanımlarının yanı sıra Vardar eserinde, *eskil biçim*, *eskilik* terimlerini “Kullanımdan düşmüş sözlüksel birim, sözdizimsel olgu” olarak tanımlamaktadır (2002: 93). Yılmaz ise *eskicilik* terimini, “Bir dilin tarihî dönemlerinde kullanılmış ancak ölçünlü dilde veya geçerli olan zaman diliminde kullanım yaygınlığını ve sıklığını kaybetmiş, hemen hemen unutulmuş ses, yapı ve sözlüksel biçimlerinin tarihî dönemlerdeki formuna yakın bir şekilde kullanılmasına denir ve bu şekilde kullanılan dil birimlerine de eskicil (İng. archaic) denir” şeklinde açıklamaktadır (2014: 44). *Eski-*

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Amasya/Türkiye. E-Posta: asenayalniz13@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3767-4634.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı. Ankara/Türkiye. E-posta: oktaydereee@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0666-0267

cil terimini Türkçe üzerinden açıklayan Ölmez ise, terimi şu şekilde açıklamaktadır: “Bir dilde Eski Türkçe ile karşılaştırıldığında öteki Türk dillerinde bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra, sözlüksel biçimlerin de Eski Türkçeye benzer biçimde yaşaması, kullanılmasıdır” (Ölmez, 2003: 136). Tüm tanım ve açıklamalar değerlendirildiğinde *arkaik* ya da *eskicil* terimi bir dilde geçmişe nazaran kullanım sıklığı yok denecek kadar azalmış fonolojik, morfolojik, semantik, söz varlığı vb. unsurlar olarak tanımlanabilir.

Eski Uygur Türkçesi, Türk dilinin tarihi dönemlerinden biri olup eski Uygurların kullandığı yazı dilinin de adıdır. Uygurlar var oldukları süre boyunca Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık vb. inanç sistemlerini benimsemiş ve bu inanç sistemlerinin metinlerini kendi dillerine tercüme etmişlerdir. Bu tercüme faaliyetlerinin sonucu büyük bir dinî söz varlığı ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra Uygurlar çok sayıda sivil içerikli yani din dışı metinler de meydana getirmişlerdir. Dolayısıyla bu dinî ve din dışı söz varlığı, Eski Uygur Türkçesini, Türk dilinin en zengin dönemlerinden biri haline getirmiştir.

Bu çalışmada Anadolu Ağızlarındaki Eski Uygur Türkçesi dönemine ait söz varlığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu söz varlığı tespit edilirken de güncel keşif ve çalışmalar dikkate alınarak runik harfli taşta yazılı metinlerde tanıklanmayan ancak Türk dilinin tarihi dönemlerinden ilk defa Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanan sözcükler üzerinde durulmuştur. İnceleme sırasında Anadolu Ağızlarındaki Eski Uygur Türkçesi dönemine ait sözcüklerin oldukça fazla olması sebebiyle çalışma /a/ ünlüsüyle başlayan sözcüklerle sınırlandırılmıştır.

Anadolu Ağızlarında Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı

açın-: “(elbiseyi) açmak; (günahları) itiraf etmek; (elbiseyi) kıvırmak; (omuzu) açmak” (Wilkens, 2021: 5).

KarT: **açın-** “açar gibi görünmek, açılmak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 539).

HarKT: **açın-** “açılmak, ortaya çıkmak” (Toparlı, 2017: 365).

ÇağT: Ø

EAT: TarS I (A-B) 11 açınmak Açılmak, görünmek.

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 60a **açınmak** “açılmak, görünmek”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanmamıştır.

adığ: “uyanıklık” (Wilkens, 2021: 8).

KarT: **adığ** “ayık, sarhoşluktan ayılan kişi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 541; Üşenmez, 2010: 14).

HarKT: **ayığ** “ayık, ayılmış, sarhoş olmayan”, **ayık** “ayık, ayılmış, sarhoş olmayan” (Toparlı vd., 2019: 17)

ÇağT: **ayığ** “akıllı, açık göz, kendine gelmiş”, **ayık** “uyanık” (Ünlü, 2013: 77).

EAT: **ayığ** “ayık” (Kanar, 2018: 72), **ayık** “uyanık, akli başında, ayık” (Dilçin, 2016: 633; Turan, 2017: 120).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 417a **ayık** [**ayih, ayuh -1, 2; ayuk (II)**] “1. Ayrılmış, uyanık, akli başında. 2. Zeki, açıkgoz, anlayışlı, açık fikirli, görgülü”.

ayık “uyanık” *Adıyaman, İndere (Zey) Köyü Ağzı* (Bulduk, 2011: 140).

ayih “uyanık” *Adıyaman-Merkez, Kâhta, Gerger, Samsat Yöresi Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)* (Günay, 2008: 305).

adri: “sivri uç; kol; çatallık; sivri uçlu” (Wilkens, 2021: 4).

KarT: **adri** “çatal değnek; buğday temizlemek için kullanılan bir aygıt” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 541; Üşenmez, 2010: 15).

HarKT: **ayrı** “çatallanmış, ikiye ayrılmış, ayrı” (Argunşah-Güner, 2015: 646), **ayru** “çatallanmış, iki çatal olan” (Toparlı vd., 2019: 18).

ÇağT: **ayrı** “çatal ağaç” (Ünlü, 2013: 79).

EAT: Ø

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 430a **ayrı (I)** “Çalı ya da başak demetlerini toplamak, kaldırmak için yapılmış çatal ağaç”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanmamıştır.

adrok: “farklı, ayrı, hususi; mükemmel, olağanüstü; şans müjdeleyen; daha mükemmel, daha iyi; görünen; bazı, çok; fark; mükemmellik (Skt. vişeşa'nın da eş değeri), üstünlük en iyi kişi, en iyisi” (Wilkens, 2021: 15; Röhrborn, : 59).

KarT: **adruk** “başka, öteki, fark, farklı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 542; Üşenmez, 2010: 15), **ayru** “başka” (Ünlü, 2012a: 81), **ayruk** “Oğuz lehçesinde başka, ayrıca; başka anlamında bir kelime” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 567; Üşenmez, 2010: 35).

HarkT: **ayrı** “ayrı, farklı” (Ata, 1997: 62), **ayrık** “ayrı, başka, farklı” (Toparlı vd., 2019: 18), **ayruk** “farklı, değişik, ayrı, başka” (Aşçı, 2019: 731; Karagözlü, 2018: 272; Şimşek, 2019: 58), **ayuk** “ayrı, başka, farklı”, **eyrik** “başka, ayrı” (Toparlı vd., 2019: 19, 79).

ÇağT: **ayrı** “ayrı, başka, uzak”, **ayric** “ayrı, başka, uzak” (Ünlü, 2013: 79-80), **ayru** “başka, ayrı, farklı” (Türkeli, 2023: 94; Altın, 2021: 106; Turan, 2019: 74; Karasoy, 1998: 358), **ayruk** “ayrı, başkası, yabancı” **oyruk** “ayrı, cüda, uzak, başka, gayr” (Ünlü, 2013: 80, 869).

EAT: **ayrık** “başkası”, **ayru** “ayrı” (Yılmaz vd., 2012: 629; Gül, 2019: 182; Dedem, 2023: 123), **ayrug** “artık, bundan sonra”, **ayruh** “başka, gayri, ayrı, ayrılmış” (Dilçin, 2016: 633), **ayruk** “başka, başkaları, diğer, gayri, hariç, -den başka” (Yılmaz vd., 2012: 629; Gül, 2019: 182; Dilçin, 2016: 633; Güney, 2021: 75).

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 431b **ayruk (I) [ayrık (I)]** “1. Artık. 2. Başka”.

ayrık “ayrı” *Bilecik İli Ağız İncelemesi* (Özden, 2009: 847).

ayru “başka” *Ladik (Samsun) Ağızındaki Arkaik Unsurlar Üzerine* (Özgül, 2020: 791).

agduk: “acemi, becereksiz, gayretsiz, hâkir, değersiz, âciz, alık; beceresizlik; hatalı, kullanılamaz; eski, modası geçmiş” (Wilkens, 2021: 17; Röhrborn, : 62).

KarT: **agduk** “değiştirilmiş, kamufle edilmiş”, **adguk** “değiştirilmiş, kamufle edilmiş”, **aduk** “meçhul” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 541-542).

HarKT: Ø

ÇağT: Ø

EAT: **agduk** “aksi, ters, münasebetsiz, densiz” (Dilçin, 2016: 628).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 87a **ağdıık (I) [ağsar]** “1. yaramaz, sırnaşık, münasebetsiz, densiz, nâdan. 2. ters, aksi. 3. yanlış, değişik. 4. hatalı, kusurlu. 5. yakışksız, yersiz”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanamamıştır.

aglak “yalnız, uzak, sapa, sakın, sessiz; terkedilmiş, تنها; eşsiz; benzersizlik, eşi benzeri olmama; yalnızlık; ıssız yer” (Wilkens, 2021: 20; Röhrborn, : 71).

KarT: **aglak** “boş, ıssız, çorak, oturulmayan yer” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 544; Üşenmez, 2010: 17).

HarKT: **aglak** “boş, ıssız, çorak yer, eksik” (Ata, 1997: 11; Karagözlü: 2018: 267).

ÇağT: Ø

EAT: Ø

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 101a **ağlak (II)** “1. ıssız, تنها, boş”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanamamıştır.

agna- “yerde yatıp yuvarlanmak” (Wilkens, 2021: 20).

KarT: **agna-** “(hayvanlar) debelenerek kaşınmak, ağnamak, yatıp debelenmek, debelenmek” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 544; Demirci, 2016: 153; Güner, 2021: 90), **agına-** “debelenmek” (Üşenmez, 2010: 16; Güner, 2021: 90).

HarKT: **agna-** “debelenmek, yatıp debelenmek” (Yüce, 2014: 84; Ata, 1997: 11; Toparlı, 2017: 366), **igna-** “yatıp yuvarlanmak”, **avna-** “yere

yatıp debelenmek”, **awna-** (at, eşek) sırtı üzerine yuvarlanarak kaşınmak” (Toparlı vd., 2019: 17, 101; Demirci, 2016: 153).

ÇağT: **agna-** “gülmekten bayılmak, kendinden geçmek, bayılmak, yuvarlanmak, debelenmek; (at, eşek) sırtı üzerine yuvarlanarak kaşınmak” (Ünlü, 2013: 12; Demirci, 2016: 153).

EAT: **agna-** “yerde yuvarlanmak, debelenmek; yatıp yuvarlanmak” (Kantar, 2018: 22; Dilçin, 2016: 628).

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 106a **ağnamak (I)** [**ağnamak, (1) -1, anlamak, ānamah, anamak, ānamak (I), -1, 2; ānanmak, añdırmak (II), angalamak, anlagalmak -1, angalamak, aňnanmak, añlamak (I), anlanmak (I), añmak (III), annamak (I), annandırmak (I); annanmak -1, anramak (II), anranmak]** “1. Hayvanlar toprakta yatıp yuvarlanmak”.

ağna-, āna- “(hayvanlar) yerde yatıp yuvarlanmak” *Adana ve Osmaniyeye İlleri Ağzları* (Yıldırım, 2006: 455).

ānamah “ağnamak: hayvanlar için yerde yuvarlanmak” *Aybastı Ağzı (İnceleme, Metin, Sözlük)* (Aydın, 1992: 193).

ağnamak “hayvanlar toprakta yatıp yuvarlanmak” *Ordu Ağzı Sözlüğü* (Ateş, 2015: 43).

āna- “(hayvanlar için) toprakta yuvarlanmak” *Ankara Evren İlçesi Ağzı* (Balyemez, 2004: 314).

ağna- “yuvarlanmak” *Bayburt İli Ağzı Söz Varlığı* (Memiş, 2019: 14).

āna- “sırtüstü yatmak, hayvanlar toprakta yatıp yuvarlanması” *Denizli'nin Babadağ İlçesi Ağzı* (Kanaç, 2010: 366).

agrıg: “ağrıyan, acıtan; ağrı, sancı, hastalık” Wilkens, 2021: 20; Röhrborn, :72).

KarT: **agrıg** “ağrı, sızı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 544; Üşenmez, 2010: 17).

HarkT: **agrı** “ağrı, acı, sancı”, **agrıg** “ağrı, sancı; göz iltihabı; ızdırap; baş ağrısı”, **agrık** “ağrı, acı, sancı”, **agrıh** “ağrı, acı, sancı”, **agrırh** “ağrı, acı, sancı”, **agrın** “ağrı, acı, sancı”, **agrug** “ağrı”, **arı** “ağrı, acı”, **avruk** “ağrı” (Toparlı vd., 2019: 4, 16; Toparlı, 2017: 366; Şimşek, 2019: 19; Karagözlü, 2018: 268).

ÇağT: **agrı** “ağrı” (Polat, 2022: 132), **agrıg** “ağrı, sızı, hastalık, dert”, **agrık** “hasta, dert, dertli” (Ünlü, 2013: 17; Uyğur, 2020: 229; Kaman-Karagözlü, 2020: 72).

EAT: **agrı** “ağrı, sancı, sızı; dert, illet”, **agrıg** “ağrı, sızı; hastalık”, **agrık** “hasta; hastalık; ağrıyan”, **agrık** “hasta”, **agrık** “ağrı, sancı; ağrılı” (Kanar, 2018: 22, 26; Polat, 2022: 132; Turan, 2017: 115; Gül, 2019: 162).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 110a **agrık (II)** “1. Ağrı, sancı, yel, 2. Hastalık”

DerS I (A-B) 391a **avruk (III)** “Hasta”

agrık “ağrı, sancı, yel” *Ordu Ağızı Sözlüğü* (Ateş, 2015: 44).

arı “ağrı, sancı” *Aybastı Ağızı (İnceleme, Metin, Sözlük)* (Aydın, 1992: 194).

arğı “ağrı, sızı” *Adıyaman, İndere (Zey) Köyü Ağızı* (Bulduk, 2011: 140).

arı “ağrı” *Göhlisar Ağızı (Giriş-İnceleme-Metinler-Sözlük)* (Eryiğit, 2014: 358).

arı “ağrı” *Ladik (Samsun) Ağızındaki Arkaik Unsurlar Üzerine* (Özgül, 2020: 791).

arıhlı “hastalıklı” *Kayseri Merkez İlçe Ağızı (Metin- Gramer-Sözlük)* (Bayraktar, 2000: 276).

agrın-: “endişelenmek, kaygılanmak, üzüntü duymak, üzülmek; ağrı hissetmek; figan etmek, feryat etmek; tedarik etmek, bakmak” (Wilkens, 2021: 21).

KarT: **agrın-** “acı çekmek, acı duymak, ağrımak; ihtimam etmek” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 544; Güner, 2021: 216; Demirci, 2016: 421).

HarKT: Ø

ÇağT: Ø

EAT: Ø

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 111a **ağrınmak [ağrınıp incinmek]** “1. İncinmek, gücenmek, kırılmak. 2. Bir şeyden incinerek sızlanmak, yakınmak”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanmamıştır.

agruk: “yük, rahatsızlık, zorluk” (Wilkens, 2021: 21).

KarT: **agruk** “malın ağırlığı; ağırlık; ağır yük; pılı pırtı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 544; Ünlü, 2012a: 25; Kök, 2004: 241).

HarkT: **agruk** “yük, külfet; ağırlık, yol eşyası” (Yüce, 2014: 84; Toparlı vd., 2019: 4), **agrığ** “ağırlık, yük bahası; değer, baha; zor, güç” (Ata, 1997: 11; Aşçı, 2019: 592).

ÇağT: **agruk** “yükletme, ağır şey yükletme” (Ünlü, 2013: 17).

EAT: **agruk** “ağırlık, eşya” (Dilçin, 2016: 628), **agruk** “eşya, yol eşyası, ağırlık”, **ağruk** “yol eşyası, ağırlık” (Kanar, 2018: 22, 26).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 109b **ağrık (I) [ağdıık (IV), ağrık]** “1. Eşya, yük, yolculukta önden gönderilen eşya, göç zamanı dönünce alınmak üzere bir yere bırakılan fazla eşya, ağırlık. 2. Yatak, yorgan gibi şeylerin konulduğu yer, yüklük”.

DerS I (A-B) 317a, **arık, arık (III)** “1. Taşınması kolay eşya, göçten önce gönderilen yük.

DerS I (A-B) 391a **avruk (II)** “Yaylaya götürülen eşya”

ağrık “Güzün, kışlık ihtiyacını yayla köylerinden sağlayan yürüklerin un ve tahıl çuvallarına denir. Ev eşyasından ayrı olan bu yük grubuna ağrık adı verilir” Antalya İli Örneğinde Karakoyunlu Yörük Ağzı: Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Söz Varlığı ve Karakoyunlu Yörük Etnografyası) (Durmaz, 2018: 684).

agtar-: “tercüme etmek; çevresinde etrafında döndürülmek; kendi etrafında dönmek; alabora olmak” (Wilkens, 2021: 21).

KarT: **agtar-** “aktarmak, devirmek; yenmek” (Ünlü, 2012a: 25), **ahtar-** “aktarmak, devirmek, döndürmek, yönetmek” (Üşenmez, 2010: 18; Güner, 2021: 167).

HarkT: **ahtar-** “devirmek, yere yıkmak; alt üst etmek; arayıp taramak” (Ata, 1997: 13), **ahtur-** “döndürmek, çevirmek, baş aşağı getirmek”,

akdar- “aktarmak, döndürmek, baş aşağı getirmek”, **akdur-** “aktarmak, döndürmek, baş aşağı getirmek”, **aktar-** “aktarmak, döndürmek, baş aşağı getirmek” (Toparlı vd., 2019: 5-6; Demirci, 2016: 266).

ÇağT: **ahtar-** “döndürmek, baş aşağı etmek; toprağı sürüp dinlendirmek; herhangi bir şeyi bir yerden alıp başka bir yere taşımak, dökmek” (Demirci, 2016: 266; Uygun, 2019: 258; Yılmaz, 2022: 157).

EAT: **agdar-** “aktarmak, devirmek yenmek”, **ağdar-** “yere yıkmak, altını üstüne getirmek”, **ahtar-** “yere yıkmak; yüz çevirmek, başka tarafa dönmek” (Kantar, 2018: 19, 24, 29), **akdar-** “yıkmak, devirmek” (Turan, 2017: 116), **aktar-** “yere yıkmak; toprak sürmek” (Kantar, 2018: 32).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 134b **ahtarmak, ahtarmak** (I) “1. [ahdarmah -2] 2. [ahdarmah -3] 3. [ahdarmah -4] 4. Devirmek, yıkmak. 8. [ahdarmah -5] 9. [ahdarmah -6] 10. Tohum ekmeden, tarlayı sürüp nadasa bırakmak. 11.[ahdarmah -8] 12. [ahdarmah -9] [ahdarmah-2] karıştırmak, alt üst etmek, çevirmek”.

DerS I (A-B) 128a, **ahdarmah, ahdarmak** [**ahtarmak** (I) -1, 2,3,8, 9, 11,12] “1. Devşirmek, toplamak. 2. Karıştırmak, alt üst etmek, çevirmek. 3. Dolu olan bir şeyi boşaltmak”.

axtar- “alt üst etmek, döndürmek” *Erzincan (Merkez) Ağzının Ses Bilgisi ve Sözcük Varlığı* (Üstün, 2008: 163).

ahdar- “aktar-, bir şeyi başka bir yere veya kaba geçirme” *Bayburt Demirözü İlçesi Ağzı: Cümle Yapısı* (Kabadayı, 2014: 220).

ahdarmak “1. Karıştırmak. “Yonca gurusu deyi ikiye,nde bir ahdarılır. 2. Dökmek, boca etmek” *Yıldızeli'nin Sözcük Varlığı* (Yılmaz, 2011: 26).

ahtar- “aktarmak, iletmek, çevirmek” *Ahlat Ağzı* (Ertekinoglu, 2015: 214).

ahtar- “dolu kaptan boşaltmak” *Şanlıurfa Ağzı* (Edip, 1991: 92).

aktarmak “1.Tarlayı ikinci kez sürmek. 2. Harmanda dövülen arpa, buğday saplarını alt üst etmek” *Örnekli-Tanıklı Çorum Ağzı Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 10).

agu: “zehir” (Wilkens, 2021: 22).

KarT: **agu** “ağı, zehir” (Üşenmez, 2010: 17; Ünlü, 2012a: 25; Ercilason-Akkoyunlu, 2020: 545; Akçeşme, 2019: 525).

HarkT: **agu** “zehir” (Aşçı, 2019: 991; Toparlı-Argunşah, 2014: 197; Ata, 1997: 11), **agi** “zehir”, **avu** “ağı, zehir”, **uvu** “zehir” (Toparlı vd., 2019: 4, 17, 295).

ÇağT: **agi** “zehir” (Ünlü, 2013: 16), **agu** “ağı, zehir” (Rahimi, 2016: 1305; Karasoy, 1998: 341).

EAT: **agu** “zehir, ağı” (Turan, 2017: 118; Kanar, 2018: 23; Uluscu, 2013: 75; Coşkun, 2015: 361), **ağu** “zehir” (Kanar, 2018: 26).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 114a **agu** (I) [**agada, agu, ağ (IV) -2, AĞO (III), ahı (II)**] “1. Zehir”.

DerS I (A-B) 394a **avu** [**avği, avı (I)-2, avu çiçeği**] “1. Zehir, ağı. 2. Ormanların taşlık yerlerinde yetişen zehirli bir bitki”.

ağı “zehir” *Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Beypazarı* (Torun, 2004: 278).

ağu “zehir” *Erzincan ve Yöresi Ağızları* (Sağır, 1995: 409).

agi “ağu, zehir; mecazen: pek tuzlu” *Şanlıurfa Ağızları* (Edip, 1991: 91).

ağu “zehir” *Erzincan (Merkez) Ağzının Ses Bilgisi ve Sözvarlığı* (Üstün, 2008: 162).

agi “zehir” *Sarız ve Yöresi Avşar Ağızları (Fonetik ve Morfolojik İnceleme- Metin- Sözlük)* (Ayvaz, 2013: 346).

avı “zehir, ağı” *Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Beypazarı* (Torun, 2004: 279).

avu “zehir” *Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Beypazarı* (Torun, 2004: 279).

ağı “zehir” *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* (Caferoğlu, 1995: 231).

ağu “ağı, zehir” *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları* (Buran, 1997: 183).

āu “ağı, zehir” *Kırşehir ve Yöresi Ağızları* (Günşen, 2000: 460).

ağu “ağı, zehir” *Erzurum İli Ağızları* (Gemalmaz, 1995: 19).

agu “zehir” *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler* (Caferoğlu, 1995: 217).

ağı “zehir” “*Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar* (Caferoğlu, 1994: 217).

avu “zehir” *Sivas İli Gürün İlçesi Merkez Köyleri Ağzı Sözlüğü* (Öztürk, 2014: 47).

ağu “zehir” *Ordu Ağzı Sözlüğü* (Ateş, 2015: 45).

avu “zehir, ağı” *Ordu Ağzı Sözlüğü* (Ateş, 2015: 76).

avu “zehir” *Akseki (Antalya), Köyleri Ağzı* (Ayдын, 2019: 313).

agu “zehir” *Bayburt İli Ağzı Söz Varlığı* (Memiş, 2019: 13).

ağu “zehir” *Malatya Arapgir Ağzı* (İnceleme- Metinler- Sözlük) (Olcay, 2014: 139).

ağu “zehir” *Ankara İli Ağzı Sözlüğü* (Bozyiğit, 1998: 5).

avu “zehir, ağı” *Ankara İli Ağzı Sözlüğü* (Bozyiğit, 1998: 19).

ağu “ağı, zehir” *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar* (Caferoğlu, 1994: 217).

avu “zehir” *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler* (Caferoğlu, 1995: 220).

avu “zehir” *Yıldızeli“nin Sözcük Varlığı* (Yılmaz, 2011: 32)

avu “ağı, zehir” *Çorum- İskilip ve Yöresi Ağızları* (Abaz, 2004: 173).

ağu “zehir” *Hafik İlçe Merkezlerinin Kelime Hazinesi* (Tanyıldız, 2014: 25).

ağı “zehir” *Elbistanca Sözlük: Örnekleriyle Elbistan Ağzı* (Bilgin, 2006: 20).

agu “ağı, zehir” *Elazığ Yöresi Söz Varlığı* (Buran-İlhan, 2008: 2).

ağı “zehir” *Örnekli-Tanıklı Çorum Ağzı Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 6).

ağu “zehir” *Örnekli-Tanıklı Çorum Ağzı Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 8).

avu “zehir, ağı” *Örnekli-Tanıklı Çorum Ağzı Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 24).

avu “zehir” *Ladik (Samsun) Ağzındaki Arkaik Unsurlar Üzerine* (Özgül, 2020: 791).

akar- “ağarmak; aydınlanmak; olgunlaşmak” (Wilkens, 2021: 23).

KarT: **akar-** “ağarmak, beyazlaşmak” (Üşenmez, 2010: 18; Güner, 2021: 113).

HarKT: **agar-** “yaşlanmak; saç sakal ağarmak” (Toparlı vd., 2019: 3),

akar- “beyaz olmak, ağarmak” (Karagaözlü, 2018: 268; Yüce, 2014: 85).

ÇağT: **agar-** “ağarmak, beyazlaşmak” (Demirci, 2016: 180), **akar-** “ekin, meyve vb. olgun duruma gelmek, olgunlaşmak, büyümek; beyazlaşmak, ağarmak” (Uygun, 2019: 259; Altın, 2021: 103; Bulut, 2023: 413).

EAT: **agar-** “beyazlaşmak, ağarmak; (yüzü) ak olmak” (Gül, 2019: 161; Küçük, 2014: 351; Turan, 2017: 114), **akar-** “ağarmak” (Kantar, 2018: 29).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 140a **akarmak** “Beyazlamak”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanamamıştır.

aksak: “aksak; aksak kişi; topal” (Wilkens, 2021: 26; Röhrborn, : 83).

KarT: **ahsak** “aksak, topal” (Üşenmez, 2010: 18; Ata, 2019: 209).

HarKT: **aksak** “aksak, topal” (Şimşek, 2019: 23; Toparlı, 2017: 367), **ahsak** “topal, aksak” (Ata, 1997: 13; Toparlı-Argunşah, 2014: 198), **ahsak** “topal” (Aşçı, 2019: 728), **aksah** “aksak, topal” (Toparlı vd., 2019: 6).

ÇağT: **ahsak** “topal, hafifçe topallayan, aksayan” (Bulut, 2023: 413; Ünlü, 2013: 28), **aksag** “topal, çolak”, **aksah** “topal” (Teres, 2009: 198), **aksak** “topal, hafifçe topallayan, aksayan, aksak” (Kaman-Karagözlü, 2020: 73; Uygun, 2019: 260).

EAT: **aksak** “topal, aksak” (Küçük, 2014: 354; Turan, 2017: 116), **agsak** “aksak, topal”, **ağsak** “aksak” (Kantar, 2018: 22, 26).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 111b **ağsak** “1. Topal, hafifçe topallayan, aksak. 2. Eksik, yarım, iyi gitmeyen (iş hakkında)”.

ağsak “topal” *Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Beypazarı* (Torun, 2004: 278).

ağsak “topal, hafifçe topallayan, aksak” *Kırklareli İli Ağızları Söz Varlığı* (Özkaya, 2013: 47)

ağsak “hafif topallayan insan veya hayvan” *Ankara İli Ağzı Sözlüğü* (Bozyiğit, 1998: 5)

ağsak “topal, hafifçe topallayan insan ya da hayvan; aksak” *Örneklili-Tanıklı Çorum Ağzı Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 7)

āsak “topal, aksak” *Örnekli-Tanlı Çorum Ağzı Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 20).

al: “araç, alet, yöntem, becerikli araç, hüner; hilekâr; aldatma, kandırma, hile; harp araç ve gereçleri” (Wilkens, 2021: 26).

KarT: **al** “hile, aldatma, aldatmaca” (Ata, 2019: 210; Üşenmez, 2010: 19; Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 547).

HarkT: **al** “hile, aldatma” (Şimşek, 2019: 23; Ünlü, 2012b: 37; Ata, 1997: 15).

ÇağT: **āl** “hile” (Karasoy, 1998: 344), **al** “hile” (Ünlü, 2013: 29).

EAT: **al** “hile, oyun, düzen” (Kantar, 2018: 32).

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 165b **al** “Hile, tuzak”.

al “hile, aldatma, tuzak” *Kayseri, Sarız ve Yöresi Avşar Ağzı* (Ayvaz, 2013: 346).

al “hile, tuzak”. *Ordu Ağzı Sözlüğü* (Ateş, 2015: 49).

al “hile” *Niğde Merkez ve Bor İlçesi Ağzı (Giriş- inceleme- metinler- sözlük)* (Erdoğan, 2012: 516).

al “hile, tuzak” *Sivas İli Gürün İlçesi Merkez Köyleri Ağzı Sözlüğü* (Öztürk, 2014: 35).

al “hile, tuzak” *Ankara İli Ağzı Sözlüğü* (Bozyiğit, 1998: 7).

al “hile, kurnazlık” *Elbistanca Sözlük: Örnekleriyle Elbistan Ağzı* (Bilgin, 2006: 24).

al “hile, tuzak” *Örnekli-Tanlı Çorum Ağzı Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 10).

alaçu, alaçuk: “alaçık, kulübe, küçük kulübe” (Wilkens, 2021: 27; Röhrborn, : 91; Caferoğlu, 2021: 10).

KarT: **alaçu** “alaçuk; alaçık denilen büyük çadır, büyük çadır” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 547; Üşenmez, 2010: 20; Karabulut-Kazanlar, 2018: 409; Teres, 2006: 37).

HarkT: **alaçu** “çörden, çöpten yapılan küçük, adî çadır, kulübe, baraka, evcik” (Toparlı vd., 2019: 6; Karabulut-Kazanlar, 2018: 408), **alaçuk** “çörden, çöpten yapılan küçük, adî çadır, kulübe, baraka, evcik; ağaç kabuğundan yapılmış yurt” (Toparlı vd., 2019: 6; Karabulut-Kazanlar, 2018: 409; Argunşah-Güner, 2015: 418; Şahin, 2016: 28).

ÇağT: **alaçug** “çadır, ev” (Ünlü, 2013: 30), **alaçuk** “Türkistanda ve Anadoluda boyların iskan etmek üzere inşa ettikleri, çadır, ev, oba; keçeden yapılmış göçebe çadırı” (Ünlü, 2013: 30; Karabulut-Kazanlar, 2018: 408).

EAT: **alacık** “göçebe çadırı”, **alacuk** “göçebe çadırı”, **alaçık** “çadır, göçebe çadırı”, **alaçuk** “göçebe çadırı” (Kanar, 2018: 32; Özdemir, 2019: 63; Karabulut-Kazanlar, 2018: 408).

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 178b **alacık** [**alacih**, **alacuk-1,2**; **alaçak**, **alaççık**, **alaçığ**, **alaçık-1**, **alaçık**, **alaçuh**, **alaçuk**, **alançık**, **alapçık**, **alavçuk**, **alaycık**, **alaycık**, **alecük**, **aleçik**, **alençik**, **alevçik**, **aleyçik-1**, **alıcık**] “1. Üzeri dal veya hasırla örtülen çoban evi, tarla, bostan, bağ kulübesi, çardak, 2. Çul veya keçeden yapılan çadır”.

DerS III (E-H) 1712b **elevcık** [**elevçik**] “1. Bağlarda yağmurdan korunmak için toprak harçla yapılan küçük kulübe, tek katlı ev, 2. Çalı çırpıdan yapılan bekçi kulübesi”.

alaçık “bir çadır türü” *Adana ve Osmaniye İlleri Ağzları* (Yıldırım, 2006: 454).

alaçık “küçük bağ evi, kulübe” *Kırşehir ve Yöresi Ağzları*.(Günşen, 2000: 461)

alaçık “üzeri dal ya da hasırla örtülen dağ evi” *Silifke ve Mut’taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı* (Öztürk, 2009: 411).

alacık “derme çatma kulübe” *Muğla ve Yöresi Ağzları* (Akar, 2013: 460).

alaçih, **alaçık** “üzeri dal veya hasırla örtülen çoban evi, tarla, bostan, bağ kulübesi, çardak” *Sivas İli Gürün İlçesi Merkez Köyleri Ağzı Sözlüğü* (Öztürk, 2014: 36).

alacık “ormandaki küçük düzlük, ağaçsız yer” *Ordu Ağzı Sözlüğü* (Ateş, 2015: 51).

alaycık “çubukların bir tünel halinde eğilerek üzerine keçe veya çadır çulu serilmesi ile oluşan çadır, evcik” *Antalya İli Örneğinde Karakoyunlu Yörük Ağzı: Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Söz Varlığı ve Karakoyunlu Yörük Etnografyası* (Durmaz, 2018: 685).

aleçik (alaçık) “bağ ve bostanlarda çadır biçiminde dallarla yapılmış kulübe” *Kayseri Merkez İlçe Ağzı* (Metin- gramer- sözlük) (Bayraktar, 2000: 274).

alacık “bağ, bahçede ya da yaylalarda geçici konut olarak kullanılan üzeri dallarla ya da eğrelti otu gibi bitkilerle kaplanmış küçük barınak, çadır” *Konya'nın Hadım İlçesi Ağzı* (Duran, 2019: 257).

alaçık “üzeri dal veya hasırla örtülen çoban evi, tarla, bosta bağ kulübesi, çardak” *Ankara İli Ağzı Sözlüğü* (Bozyiğit, 1998: 8).

alaçuh “bahçe ve bostanlara yapılan küçük, derme çatma kulübe” *Yıldızeli'nin Sözvarlığı* (Yılmaz, 2011: 28).

alaçuh “bahçe ve bostanlara yapılan derme çatma barınak” *Hafik İlçe Merkezinin Kelime Hazinesi* (Tanyıldız, 2014: 27).

alaçık “üzeri dal ya da hasırla örtülen çoban evi; tarla, bostan, bağ kulübesi, çardak” *Örnekli-Tanıklı Çorum Ağzı Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 11).

alar-: “kamaşmak” (Wilkens, 2021: 28).

KarT: **alar-** “göz kamaşmak; kızarmak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 547; Üşenmez, 2010: 20; Güner, 2021: 113).

HarKT: Ø

ÇağT: Ø

EAT: Ø

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 198a **alarmak (I)** [alalmak, alāmak, alamarmak] “1. Kızarmak. 2. Tahıl veya meyve olgunlaşmaya başlamak”.

alarmak “kızarmak” *Örnekli-Tanıklı Çorum Ağzı Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 12).

algu: “alacak, talep” (Wilkens, 2021: 28).

KarT: **algu** “alacak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 548).

HarKT: **algu** “algı, alınan şey; alacak, borç” (Karagözlü, 2018: 269; Yüce, 2014: 86).

ÇağT: **algu** “alış” (Ünlü, 2013: 34).

EAT: Ø

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerSI (A-B) 212b **algı (II)** [**algı, vergi, alğı (II) -2, alığı, alım (III) -1**]
 “1. Kazanç, alacak. 2. Rüşvet, ganimet. 3. Vergi”

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanmamıştır.

alığ: “kötü; kötülük, zarar, dezavantaj” (Wilkens, 2021: 28; Röhrborn, : 92).

KarT: **alığ** “kötü şey, kötü kişi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 548),

alık “boş arzu, geçici arzu, heves” (Ünlü, 2012a: 18).

HarKT: **alığ** “uysal, mütevazî; korkak” (Yüce, 2014: 86; Toparlı vd., 2019: 7).

ÇağT: **alık** “akılsız, aptal, bön” (Yılmaz, 2022: 157), **aluk** “gamlı, dağınık, perişan, budala, meczup” (Ünlü, 2013: 39).

EAT: **alığ** “korkak”, **alu** “aşağı, değersiz; aciz zavallı” (Kantar, 2018: 34, 36).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 217a **alık (II)** “1. Düzensiz, tertipsiz. 2. Anlayışlı, kavrayıcı, alingan, hassas. 3. Sözüde durmayan, yalancı, dönek”

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanmamıştır.

alta- “aldatmak, kandırmak; kurnaz olmak” (Wilkens, 2021: 36; Röhrborn, : 54).

KarT: **alda-** “aldatmak, hile yapmak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 547; Güner, 2021: 117; Ata, 2019: 212).

HarKT: **alda-** “aldatmak; büyülemek; kandırmak” (Toparlı, 2017: 367; Yüce, 2014: 86; Ata, 1997: 20).

ÇağT: **alda-** “gönül almak, ikna etmek; kandırmak, hile yapmak” (Uygun, 2019: 63; Demirci, 2016: 188).

EAT: **alda-** “aldatmak, kandırmak, hile ile kandırmak” (Dilçin, 2016: 629; Gül, 2019: 163; Yılmaz, vd. 2013: 598).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 209a **aldamak** “Aldatmak, kandırmak”.

aldamak “aldatmak, kandırmak” *Ankara İli Ağız Sözlüğü* (Bozyiğit, 1998: 9).

aldamak : “aldatmak kandırmak” *Ordu Ağzı Sözlüğü* (Ateş, 2015: 55).

alda- “aldatmak”, *Vakfikebir ve Yöresi Ağızları* (The Dialects of Vakfikebir and Its Environment) (Tosun, 2019: 252).

aldamak “aldatmak, kandırmak” *Örnekli-Tanıklı Çorum Ağzı Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 12).

amıl: “barışçı, sakin, yumuşak, ihtiyatlı, tedbirli, sessiz; barış, huzur, huzurlu, yumuşaklık, sükûnet, sakinleşme, uyum” (Wilkens, 2021: 42; Röhrborn, : 117).

KarT: **amul** “sakin, huzurlu; yumuşak huylu” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 550).

HarKT: **amul** “mutedil, orta, ılımlı,” (Karagözlü, 2018: 269), **amul** “sakin” (Ata, 1997: 25), **anul anul** “ağır ağır, yavaş yavaş” (Toparlı vd., 2019: 10).

ÇağT: Ø

EAT: **anul** ~ **añul** “yavaş, hafif, sakin”, **anul anul** “yavaş yavaş” (Dilçin, 2016: 631; Kanar, 2018: 46), **apul apul** “sallana sallana” (Dilçin, 2016: 631).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 32b **abil abil**, **apıl apıl**, **abul abul**, **apul apul** “1. Yavaş yavaş, ağır ağır, 2. İki yana sallana sallana yürümeyi anlatan bir zarf”. Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanmamıştır.

anuk: “hazır, önceden hazırlanmış; önceden belirlenmiş; istekli; hazırlama; iş yapmaya hazır olma” (Wilkens, 2021: 53; Röhrborn, : 159; Caferoğlu, 2021: 17).

KarT: **anuk** ~ **anük** “hazır” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 552; Ata, 2019: 219; Üşenmez, 2010: 24).

HarKT: **anık** “hazır, hazırlanmış” (Toparlı vd., 2019: 9), **anuk** “hazır, hazırlıklı” (Karagözlü, 2018: 269; Yüce, 2014: 91; Ata, 1997: 29).

ÇağT: Ø

EAT: **anık** “hazır” (Kanar, 2018: 43).

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 268a **anık (II) [anuk(II)]** “Hazır, mevcut, var”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanamamıştır.

anukla-: “hazırlamak” (Wilkens, 2021: 53; Röhrborn, : 160).

KarT: **anukla-** “hazırlamak, hazır bulmak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 552; Ünlü, 2012a: 43, Demirci, 2016: 206).

HarkT: **anukla-** “hazırlamak” (Ata, 1997: 29; Argunşah-Güner, 2015: 422; Toparlı vd., 2019: 9).

ÇağT: Ø

EAT: **anukla-** “hazırlamak”, **anukla-** “hazırlamak” (Kanar, 2018: 43, 46).

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 269a **anıklamak (I) [anıglamak, añıhlamak, anıtlamak, anıtmak -2, ansımak -1]** “1. Vurmaya niyet etmek, korkutmak kastıyla vuracakmış gibi yapmak. 2. Tereddüt etmek, karar verememek. 3. Yönelmek, nişan almak”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanamamıştır.

añıt: “angıt.” (Wilkens, 2021: 54).

KarT: **añıt** “angut, ördeğe benzer renkli bir kuş” (Üşenmez, 2010: 23; Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 553).

HarkT: **angıt** “angıt kuşu”, **anıt** “angıt kuşu” (Toparlı vd., 2019: 9), **ankut** “angıt denen kuş” (Alagöz, 2011: 62).

ÇağT: **ankut** “kazdan büyük bir kuş” (Ünlü, 2013: 44).

EAT: **ankıt** “bir tür su kuşu” **ankut** “bir tür su kuşu” (Kanar, 2018: 44),

añıt “bir çeşit su kuşu” (TarS I (A-B): 158).

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 268b **añgıdı [angırt, angud-2, angult-2, angurt-1, angut-2, aňgut, anıt II-2, aňk, ankıt-2, ankut I-2, anrık]** “Ördekten daha iri, kiremit renkli bir çeşit kuş, angıt.”

DerS I (A-B) 268a **angut, aňgut** “3. Bir çeşit küçük orman kuşu. 4. Koyu kıvılcık renkli evcil güvercin. 5. [angıt I]”

angut “ördekten daha iri bir kuş” *Harput Ağzı* (Güler, 1992: 127).

angıt “sazlıkta yaşayan, ördeğe benzer bir su kuşu” *Elbistanca Sözlük: Örnekleriyle Elbistan Ağzı* (Bilgin, 2006: 28).

angut “suda yaşayan ördekgillerden bir kuş türü” *Elazığ Yöresi Söz Varlığı* (Buran-İlhan, 2008: 6).

angut “ördekten daha iri, kiremit renkli bir kuş, angıt” *Örnekli-Tanıklı Çorum Ağzı Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 16).

añız “hasattan sonra tarlada kalan köklü sap, ekin anızı, saman; ekin biçildikten sonra sürülmemiş tarla; nadasa bırakılmış” (Wilkens, 2021: 54).

KarT: añız “anız, buğday vb. ekinlerin hasattan sonra geride kalan sapları, (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 553; Ünlü, 2012a: 42; Üşenmez, 2010: 23).

HarKT: Ø

ÇağT: añız “ürünü yeni biçilmiş tarla” (Ünlü, 2013: 44).

EAT: añız “anız, ekin biçildikten sonra yerde kalan dip kısımlar” (Turan, 2017: 117), **añuz** “biçilen ekinin tarlada kalan dip kısmı” (TarS I (A-B): 176).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 271a **anız, añız (I) [ağız (VI), an (II) -1, angız -2]** “1. Ekinin biçildikten sonra tarlada kalan köklü sap kısmı”.

DerS I (A-B) 272a **anız, añız (II) [anız tarla]** “1. Ekini biçildikten sonra sürülmeden boş kalan tarla. 2. Ürün kaldırıldıktan sonra ekilmeyecek nadasa bırakılan tarla”.

añız “ekinin biçildikten sonra tarlada kalan sap kısmı” *Aybastı Ağzı (İnceleme, Metin, Sözlük)* (Aydın, 1992: 193).

anız “tarla kenarlarında sınır yerlerini geçen hendek veya set tarzında yerler” *Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Beypazarı* (Torun, 2004: 279).

anız “mahsul biçildikten sonra, yerde ve tarlada kalan kısım” *Anadolu Ağızlarından Toplamalar* (Caferoğlu, 1994: 202).

anız “ekin biçildikten sonra tarlada kalan köklü sapların yakılması” *Sivas İli Gürün İlçesi Merkez Köyleri Ağzı Sözlüğü* (Öztürk, 2014: 40).

anız “ekinın biçildikten sonra tarlada kalan köklü sap kısmı” *Ordu Ağzı Sözlüğü* (Ateş, 2015: 62).

anız “ekini biçildikten sonra sürülmeden boş kalan tarla” *Ordu Ağzı Sözlüğü* (Ateş, 2015: 62).

añız “ekin biçildikten sonra tarlada kalan köklü sapı” *İzmir İlinin Tire İlçesi Ağzı (Dil özellikleri, metinleri, sözlük)* (Uygunoğlu, 2018: 217).

añız “anız” *Kastamonu Merkez İlçe ve Köyleri Ağzı* (Acar, 2008: 436).

anız “ekini biçildikten sonra sürülmeden boş kalan tarla” *Kırklareli İli Ağızları Söz Varlığı* (Özkaya, 2013: 54).

eñiz “ekin işlendikten sonra kalan ekin parçası, anız” *Niğde Merkez ve Bor İlçesi Ağzı (Giriş- inceleme- metinler- sözlük)* (Erdoğan, 2012: 532).

anız “buğday, arpa biçildikten sonra toprakta kalan sapı” *Ankara İli Ağzı Sözlüğü* (Bozyiğit, 1998: 13).

anız “ekin biçildikten sonra tarlada kalan kökler” *Ankara İli Ağzı Sözlüğü* (Bozyiğit, 1998: 13).

anız “ekinın biçildikten sonra tarlada kalan köklü sap kısmı” *Ankara İli Ağzı Sözlüğü* (Bozyiğit, 1998: 13).

anız “üzüm kaldırıldıktan sonra ekilmeyerek nadasa bırakılan tarla” *Ankara İli Ağzı Sözlüğü* (Bozyiğit, 1998: 13).

anız “1. Ekinın biçildikten sonra tarlada kalan köklü sapı. 2. Ekini biçildikten sonra sürülmeden boş kalan tarla” *Örnekli-Tanlı Çorum Ağzı Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 16).

aran: “çit, parmaklık” (Wilkens, 2021: 57).

KarT: **aran** “ tavla (at için), ahır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 554; Üşenmez, 2010: 24).

HarKT: **aran** “ağıl, avlu” (Ünlü, 2012b: 48; Yüce, 2014: 91).

ÇağT: **aran** “ağıl, ahır” (Ünlü, 2013: 47).

EAT: Ø

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 298a **aran (I)** “1. Tütün dizmeye, kurutmaya, işlemeye yarayan üstü kapalı yer, sergi. 2. Saman çekmek için ağaçla yapılan kanat”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanımlanmamıştır.

arık “akıntı, küçük akarsu, kanal; ark, çay, çay kenarı” (Wilkens, 2021: 62; Caferoğlu, 2021: 19).

KarT: **arık** “ark, ırmak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 555; Ata, 2019: 223; Üşenmez, 2010: 25).

HarkT: **arg** “nehir, ırmak” (Toparlı vd., 2019: 10), **arığ** “arığ, ırmak, kanal” (Ünlü, 2012b: 49), **arık** “ark, su yolu, su kanalı; pınar, ırmak, cennet ırmağı” (Toparlı-Argunşah, 2014: 200; Yüce, 2014: 92; Şimşek, 2019: 35), **ark** “nehir, ırmak” (Toparlı vd., 2019: 11)

ÇağT: **arığ** “ark, küçük dere” (Turan, 2019: 73), **arık** “su yolu, ark” (Bulut, 2023: 435; Karasoy, 1998: 349).

EAT: **ark** “nehir ırmak” (Gül, 2019: 172), **arık** “su cetveli” (TarS I (A-B): 201).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 315a **arık (I)** [**arh -1, 2; arığ (II) -1,2; arığ (II), aruk (III)**] “1. Su yolu, ark 2. Dere, çay”.

ark “su kanalı, su yolu” *Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Beypazarı* (Torun, 2004: 279).

arık “su kanalı (harık ve ark da denir)” *Uşak İli Ağızları* (Gülsevin, 2020: 343).

ark “su kanalı (harık da denir)” *Uşak İli Ağızları* (Gülsevin, 2020: 343).

harık “su kanalı (arık ve ark da denir)” *Uşak İli Ağızları* (Gülsevin, 2020: 353).

arg “ark, su yolu” *Niğde Merkez ve Bor İlçesi Ağzı (Giriş- İnceleme-Metinler- Sözlük)* (Erdoğan, 2012: 517).

arığ “su yolu, ark” *Antalya, Akseki Köyleri Ağzı* (Aydın, 2019: 312).

hark “su kanalı, ark” *Yusufeli Ağzı* (Koruk, 2019: 308).

xarx “su yolu” *Erzincan (Merkez) Ağzının Ses Bilgisi ve Sözcükleri* (Üstün, 2008: 189).

arık “su yolu” *İzmir İlinin Tire İlçesi Ağzı (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük)* (Uygunoğlu, 2018: 217).

arık “küçük sulama kanalı” *Nurhak ve Yöresi Ağzı (İnceleme- Metinler- Sözlük)* (Aksu, 2013: 243).

arig “ark, su yolu” *Konya, Gölyaka Kasabası Ağzı Söz Dizimi* (Köğçe, 2013: 145).

ark “su kanalı” *Bayburt İli Ağzıları Söz Varlığı* (Memiş, 2019: 15).

harh “su yolu, ark” *Malatya Arapgir Ağzı (İnceleme- Metinler- Sözlük)* (Olca, 2014: 164).

harh “ark” *Aybastı Ağzı (İnceleme, Metin, Sözlük)* (Aydın, 1992: 217).

ark “su kanalı, su yolu” *Ankara İli Ağzı Sözlüğü* (Bozyiğit, 1998: 16).

ark “su yolu” *Ankara İli Ağzı Sözlüğü* (Bozyiğit, 1998: 16).

arh “arık” *Doğu İllerimiz Ağzılarından Toplamalar* (Caferoğlu, 1995: 232).

arık “ark, su yolu, tarlada, bahçede yolda bulunan su kanalları” *Isparta Ağzı* (Erkap, 1999: 218).

ark “su yolu” *Örnekli-Tanıklı Çorum Ağzı Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 19).

arkuru “aykırı, bir yandan öbür yana, çapraz, yanlamasına, yana yatmış biçimde, bir sağa bir sola, boylamasına, haçvari” (Wilkens, 2021: 64; Röhrborn, : 200; Caferoğlu, 2021: 20).

KarT: Ø

HarKT: **arhuru** “eğri, meğilli”, **arkrı** “eğri” (Argunşah-Güner, 2015: 637), **arkuru** “ters, çapraz” (Ata, 1997: 33), **arkuru** “eğri, çapraz, enine, yanlamasına” (Yüce, 2014: 92; Toparlı, 2017: 369).

ÇağT: Ø

EAT: **arkuru** “yanlamasına, enine” (Dilçin, 2016: 631; Kanar, 2018: 55), **arkuru** “çapraz, tersine, aykırı, karşı, geri” (Yılmaz vd., 2013: 611; Küçük, 2014: 362).

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 327b **arkuri** “Aykırı, ters”.

DerS I (A-B) 382a **avhuru** [**avkuru**, **afkırı**, **avkırı**, (I) -2, **avkuru büvkürü**] “Yan üstü, meyilli, ters, aykırı, çapraz, döne döne (yol)”.

arkırı “düz, çamursuz yol” *Ordu Ağzı Sözlüğü* (Ateş, 2015: 67).

arkırı “kestirme yol” *Ordu Ağzı Sözlüğü* (Ateş, 2015: 68).

arkuru “düz, doğru” *Ordu Ağzı Sözlüğü* (Ateş, 2015: 68).

arhuli “aykırı” *Erzurum İli Ağızları* (Gemalmaz, 1995: 27).

arok “yorgun, bitkin; zayıf, zayıflamış; yorgunluk, argınlık, yorulma, bitkinlik” (Wilkens, 2021: 64; Caferoğlu, 2021: 21).

KarT: **arık** “Oğuz ve Kıpçak lehçesinde cılız, cılız” (Ercilasun-Akkoynlu, 2020: 555; Üşenmez, 2010: 25).

HarKT: **arılı** “zayıf, cılız, çelimsiz” (Argunşah-Güner, 2015: 636), **arık** “zayıf” (Ünlü, 2012b: 50; Argunşah-Güner, 2015: 423), **ark** “zayıf, cılız” (Toparlı vd., 2019: 11), **aruk** “zayıf, cılız, çelimsiz, güçsüz, kof” (Yüce, 2014: 93; Ata, 1997: 35; Toparlı, 2017: 370).

ÇağT: **arug** “zayıf, halsiz” (Kaman-Karagözlü, 2020: 74), **arık** “zebun, düşkün”, **aruk** “zayıf, kuvvetsiz, cılız, güçsüz” (Bulut, 2023: 436; Ergene, 2017).

EAT: **arig** “zayıf, cılız”, **arılı** “zayıf, cılız” (Kanar, 2018: 53), **arık** “zayıf” (Yılmaz vd., 2013: 610), **aruh** “zayıf” (Dilçin, 2016: 632; Kanar, 2018: 58), **aruk** “zayıf” (Küçük, 2014: 363; Yılmaz vd., 2013: 614; Coşkun, 2015: 373; Turan, 2017: 118)

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 316a **arık (II)** [**arek (II)**, **argaz-2**, **arig**, **arığ (I)**, **arılı (I)** -1, **arık yavan**, **arız (II)** -2, **arkın**, **aruh (I)**, **aruk (I)** -1, 2] “1. Zayıf, cılız, sıska”.

arık “zayıf, cılız, sıska” *Sivas İli Gürün İlçesi Merkez Köyleri Ağzı Sözlüğü* (Öztürk, 2014: 43.)

arık “zayıf, cılız, sıska” *Ordu Ağzı Sözlüğü* (Ateş, 2015: 67).

aruk “gelişmemiş, cılız” *Ankara İli Ağzı Sözlüğü* (Bozyiğit, 1998: 16).

arılı “davarın zayıf olması, kötüsü” *Kırşehir ve Yöresi Ağızları* (Günşen, 2000: 461).

aruh “zayıf, cılız, sıska” *Sivas İli Gürün İlçesi Merkez Köyleri Ağzı Sözlüğü* (Öztürk, 2014: 43).

arık “Zayıf, cılız, sıska” *Kırklareli İli Ağızları Söz Varlığı* (Özkaya, 2013Ç: 58).

arılı “zayıf, cılız, sıska” *Sivas İli Gürün İlçesi Merkez Köyleri Ağzı Sözlüğü* (Öztürk, 2014: 42).

arılı “Davayın zayıf olanı, kötüsü” *Kırşehir ve Yöresi Ağızları* (Günşen, 2000: 461).

aruh “arık, zayıf”. *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar* (Caferoğlu, 1994: 218).

aruh “zayıf” *Sivas Yıldızeli’nin Sözvarlığı* (Yılmaz, 2011: 31).

aruh “çelimsiz, hastalıklı” *Hafik İlçe Merkezlerinin Kelime Hazinesi* (Tanyıldız: 2014, 29).

arığ “zayıf, cılız” *Örnekli-Tanlı Çorum Ağzı Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 18).

arık “zayıf, cılız, sıska” *Örnekli-Tanlı Çorum Ağzı Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 18).

arokla- “dinlenmek, istirahat etmek, mola vermek” (Wilkens, 2021: 64; Röhrborn, : 75).

KarT: **arukla-** “dinlenmek, uyumak, yorgunluktan sonra dinlenmek” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 559; Üşenmez, 2010: 28; Demirci, 2016, 207).

HarKT: **arıkla-** “zayıflamak” (Toparlı vd., 2019: 11), **arukla-** “zayıflamak” (Yüce, 2014: 93; Ünlü, 2012b: 53).

ÇağT: **arukla-** “zayıflamak, zayıf düşmek” (Ergene, 2017: 526; Bulut, 2023: 436).

EAT: **arıkla-** “zayıflamak” (Yılmaz vd., 2013: 610), **arukla-** “zayıflamak” (Kantar, 2018: 58).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 317b **arıklamak (II)** [**arıklamah, arıklanmak, arıklaşmak, arıklamak, arıklamak (II), aruklamak -1**] “1. Zayıflamak”.

aruklamak “zayıflamak” *Ordu Ağzı Sözlüğü* (Ateş, 2015: 69).

artak: “çürümüş, bozulmuş, kokmuş (yemek) kötü, fena; hastalıklı; yıkık, harap, bozuk” (Wilkens, 2021: 66; Röhrborn, : 207; Caferoğlu, 2021: 20).

KarT: **artak** “bozuk, bozulmuş, kötüleşmiş; kötü, fena” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 557; Ata, 2019: 225; Üşenmez, 2010: 27).

HarKT: Ø

ÇağT: Ø

EAT: Ø

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 303a **ardak (I) [ardasak]** “1.Çürümüş, çürümeye yüz tutmuş ağaç. 2. Kesilmeden yerinde kurumuş ağaç”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanmamıştır.

artuç: “ardıç ..., ardıç ağacı” (Wilkens, 2021: 68; Röhrborn, : 214; Caferoğlu, 2021: 21).

KarT: **artuç** “ardıç” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 558; Üşenmez, 2010: 28; Ünlü, 2012a: 58).

HarKT: **artuç** “ardıç ağacı” (Ata, 1997: 35; Aşçı, 2019: 997).

ÇağT: **arduc** “ardıç ağacı, dağ servisi, ardıç” (Ünlü, 2013: 48).

EAT: **ardıc** “ardıç” (Turan, 2017: 118), **arduc** “ardıç ağacı ve yemişi” (Önler, 2004: 279).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 307b **arduç (I) [ardunç]** “Ardıç”.

arduç “herek yapılan bir çeşit dikenli çam” *Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Beypazarı* (Torun, 2004: 279).

ardıc “ardıç ağacı” *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı* (Öztürk, 2009: 411).

ārdıç “ardıç” *Bayat Köyleri Ağzı* (Zeybek, 2008: 307).

ardıç “ardıç, bir tür ağaç” *Gelendost Ağzı* (Giriş- İnceleme- Metinler-Dizin) (Pektaş, 2017: 266).

arduş “ardıç ağacı” *Bolu İli Seben İlçesi Ağzı* (Kılınç, 2009: 219).

artul-: “yüklenmek” (Wilkens, 2021: 68).

KarT: **artul-** “(heybe, yük, insan vb. için) yarısı bir yanda yarısı diğer yanda kalacak şekilde hayvana yüklenmek, atılmak; (insan veya hayvan üzerine elbise, heybe vb.) dolamak, sarmak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 558; Demirci, 2016: 381).

HarKT: **ardıl-** “tırmanmak, çıkmak” (Yüce, 2014: 92).

ÇağT: Ø

EAT: **ardıl-** “sırtına atılmak” (Kanar, 2018: 51)

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 304b **ardılmak (I)** (-1, 2, 3, 4; **arbişmak -1, 2, 3, 4; ardınmak (I) -2, arpişmak 1-, 2)** “1. Abanmak, yaslanmak, dayanmak, yüklenmek. 2. Asılmak, tutunmak, tırmanmak, takılmak, çıkmak. 3. Atılmak, saldırmak”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanmamıştır.

asur- “aksırmak, hapşirmek” (Wilkens, 2021: 74; Röhrborn, : 91; Caferoğlu, 2021: 23).

KarT: **asur-** “aksırmak, öksürmek” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 560; Üşenmez, 2010: 30; Demirci, 2016: 79).

HarKT: **agsur-** “aksırmak, hapşirmek” (Toparlı vd., 2019: 4), **ahsır-** “öksürme” (Karagözlü, 2018: 268), **ahsur-** “aksırmak, hapşirmek, tınsırmak” (Karagözlü, 2018: 268; Ata, 1997: 13), **aksur-** “aksırmak” (Toparlı, 2017: 367; Eckmann, vd., 2014: 11).

ÇağT: **aksır-** “aksırmak” (Ünlü, 2013: 28).

EAT: **agsır-** “aksırmak”, **agsur-** “aksırmak”, **agsur-** “aksırmak”, **ahsır-** “aksırmak”, **ahsur-** “aksırmak” (Kanar, 2018: 23, 26, 28), **aksur-** “aksırmak” (Yılmaz vd., 2013: 595).

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 112b **agsırmak** “Aksırmak”.

DerS I (A-B) 342a **asgırmah [asgırmak, āsırmak, askırmah, askırmak]** “Hapşirmek, aksırmak”.

DerS I (A-B) 267a **angsırmak [anksırmak, ansırmah, ansırmak]** “Aksırmak, öksürmek”.

āsırmak “Hapşirmek, aksırmak” *Örnekli-Tanıklı Çorum Ağız Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 20).

aşa- “yemek yemek, yiyip içmek; tadını çıkarmak, tadına varmak; zevkini çıkarmak, mutlu olmak; hissetmek zevk almak; (hürmetleri, biatları) kabul etmek (acı) çekmek” (Wilkens, 2021: 64; Röhrborn, : 240; Caferoğlu, 2021: 23).

KarT: **aşa-** “yemek yemek” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 560; Güner, 2021: 90; Üşenmez, 2010: 30).

HarKT: **aşa-** “yemek yemek” (Ata, 1997: 39; Argunşah-Güner, 2015: 425; Eckmann vd., 2014: 24).

ÇağT: **aşa-** “aş yemek” (Demirci, 2016: 154).

EAT: Ø

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 350b **aşamak** “Yemek yemek”.

aşa- “yemek yemek” *Bandırma İlçesine Bağlı Orhaniye Köyünde Yaşayan Kırım Tatarlarının Ağzı* (Ateş, 2014: 121).

aşa- “yemek yemek” *Türkiye’de Bir Ağız Adacığı: Karaçay-Malkar Türkçesi Ağzı* (Gramer-Metinler-Sözlük (Günay, 2016: 301).

aşlık: “yemek ...; tahıl, hububat; mutfak” (Wilkens, 2021: 76; Röhrborn, : 243; Caferoğlu, 2021: 23).

KarT: **āşlık** ~ **aşlık** “Oğuzlarda buğday; mutfak; aş evi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 561; Üşenmez, 2010: 31).

HarKT: **aşlık** “buğday, zahire; hububat” (Ata, 1997: 39; Karagözlü, 2018: 206; Toparlı-Argunşah, 2014: 201).

ÇağT: **aşlig** “tahıl, hububat, yemeklik malzeme”, **aşlık** “tahıl, hububat” (Ünlü, 2013: 64).

EAT: **aşlık** “yemeklik” (TarS I (A-B): 206).

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 360b **aşlık (II)** [**aşlıh, aşıluk**] “Buğday, mısır gibi tahıl, bunlardan yapılan çorbalık, bulgur gibi yemeklikler”.

aşlig “buğday” *Ladik (Samsun) Ağzındaki Arkaik Unsurlar Üzerine* (Özgül, 2020: 791).

aşuk-: “sabırsız olmak, heyecanlanmak, heyecanlı olmak; acele etmek” (Wilkens, 2021: 78; Röhrborn, : 96; Caferoğlu, 2021: 24).

KarT: **aşuk-** “özlemek”, **aşık-** “özlemek” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 561; Üşenmez, 2010: 31).

HarKT: **aşığ-** “acele etmek” (Toparlıvd., 2019: 14), **aşık-** “acele etmek, koşturmak” (Karagözlü, 2018: 270; Argunşah-Güner, 2015: 640),

aşuk- “acele etmek, ivedilenmek; özlemek” (Ata, 1997: 40; Şimşek, 2019: 44).

ÇağT: **aşuk-** “acele etmek, hızlandırmak” (Ünlü, 2013: 65).

EAT: **aşık-** “acele etmek” (Kantar, 2018: 62).

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 354a **aşıkmaq** “Acele etmek”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanamamıştır.

atik-: “övlmek, seslenilmek, bağırılmak; ünlü olmak” (Wilkens, 2021: 81; Röhrborn, : 102).

KarT: **atik-** “ad sahibi olmak, ismi yayılmak, meşhur olmak” (Ünlü, 2012a: 74; Üşenmez, 2006: 138).

HarKT: Ø

ÇağT: **atik-** “adı yayılmak, meşhur olmak” (Demirci, 2016: 199).

EAT: Ø

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 66b **adıkmaq** “iyi veya kötü ad ile şöhret bulmak, ünlenmek”.

adıkmaq “iyi ya da kötü ad ile ünlenmek” *Örnekleli-Tanıklı Çorum Ağız Sözlüğü* (Gösterir, 2015: 4).

avin-: “neşeli olmak” (Wilkens, 2021: 83).

KarT: **avin-** “(bir şeyle, biriyle) avunmak; (bir şeye, birine) alışmak; dost olmak; övmek” (DLT, Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 565; Üşenmez, 2010: 33; Güner, 2021: 220).

HarKT: **avin-** “avunmak, teselli bulmak” (Ünlü, 2012b: 62), **avun-** “avunmak, teselli bulmak; alışmak” (Ata, 1997: 48; Yüce, 2014: 95).

ÇağT: **avun-** “avunmak, teselli etmek, gönül aldatmak” (Ünlü, 2013: 73; Demirci, 2016: 424).

EAT: **avin-** “avunmak, teselli bulmak, rahatlamak” (Dilçin, 2016: 632; Kantar, 2018: 66).

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 383b **avınmaq (II)** “Avunmak”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanamamıştır.

- avıt-** “(bir çocuğu) avutmak, teselli etmek, şımartmak” (Wilkens, 2021: 83).
KarT: **avıt-** “avunmak” (Demirci, 2016: 342; Güner, 2021: 275).
HarKT: **avut-** “oyalamak, avutmak; çocuğu ağlamaktan vazgeçirmek” (Yüce, 2014: 95; Toparlı vd., 2019: 17; Demirci, 2016: 342).
ÇağT: **avid-** “avutup, teselli etmek”, **avıt-** “avutmak, teselli etmek” (Ünlü, 2013: 72), **avut-** “avutmak” (Demirci, 2016: 342; Ünlü, 2013: 73).
EAT: **avıt-** “avutmak, eğlendirmek, teselli etmek” (Dilçin, 2016: 632; Kanar, 2018: 66).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 384a **avıtmak** “Avutmak”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanmamıştır.

- ayak** “fincan, kâse, içki kâsesi, çanak, kadeh, (rahiplerin) dilenci kâsesi” (Wilkens, 2021: 86; Röhrborn, : 297; Caferoğlu, 2021: 27).
KarT: **ayak** “kap, kacak, kase, kadeh, çanak, sahan, Türk kabı” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 566; Üşenmez, 2010 34; Ünlü, 2012a: 78).
HarKT: **adak** “kadeh” (Ata, 1997: 5; Aşçı, 2019: 46; Eckmann vd., 2014: 5), **ayag** “kadeh, çanak, kase” (Ata, 1997: 60), **ayak** “kadeh, çanak, kase, kap” (Aşçı, 2019: 47; Eckmann vd., 2014: 35; Şimşek, 2019: 53; Toparlı-Argunşah, 2014: 202).
ÇağT: **ayag** “kadeh” (Bulut, 2023: 451), **ayak** “kadeh” (Uygun, 2019: 274; Bulut, 2023: 451; Turan, 2019: 74; Karasoy, 1998: 357).
EAT: **ayag** “kadeh, kase, çanak”, **ayah** “kadeh” (Dilçin, 2016: 633; Kanar, 2018: 68-69), **ayak** “kadeh” (Yılmaz vd., 2013: 626; Dilçin, 2016: 633).

Anadolu Ağızlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 399b **ayak (I)** “Tas, maşrapa, kadeh”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanmamıştır.

- ayaz:** “gökyüzü, sema; açık, parlak” (Wilkens, 2021: 87; Röhrborn, : 299).
KarT: **ayas** “açık gökyüzü” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2020: 566; Ünlü,

2012a: 79), **ayaz** “ayaz” (Üşenmez, 2010: 34).

HarkT: **ayaz** “açık, bulutsuz, ayaz (hava)” (Argunşah-Toparlı, 2015: 428; Toparlı vd., 2019: 17).

ÇağT: **ayaz** “ayaz”, **ayaz** “soğuk, rüzgar” (Ünlü, 2013: 75).”

EAT: **ayaz** “açık, bulutsuz hava” (TarS I (A-B): 312).

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 409b **ayaz (I)** “1. Işık, aydınlık. 2. Yıldız”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanamamıştır.

aylan-: “dönmek” (Wilkens, 2021: 90).

KarT: Ø

HarkT: **aylan-** “dönmek, daireler çizmek, çerçevesiz olmak, çevrilmek” (Yüce, 2014: 95; Toparlı vd., 2019: 18).

ÇağT: **aylan-** “dönmek, çevrilmek, dolanmak, devr etmek, kuşatmak, dolamak” (Ünlü, 2013: 78; Karasoy, 1998: 358).

EAT: **aylan-** “çevresinde dolaşmak, çevresini gezmek” (Kanar, 2018: 73).

Anadolu Ağzlarındaki Tanıklar;

DerS I (A-B) 425a **aylanmak aylānmak [aylanmak -4]** “1. Gezmek. 2. Dönüp dolaşıp aynı yere gelmek, fırlanmak, devir yapmak. 3. Kuş dönmek, uçmak”.

Derleme Sözlüğü dışındaki ağız çalışmalarında sözcük tanıklanamamıştır.

Eski Uy- gurca Sözcük	Karahanlı Türkçesi	Harezmi-Kıp- çak Türkçesi	Çağatay Türk- çesi	Eski Anadolu Türkçesi	Anadolu Ağızları
açın-	açın-	açın-	Ø	açın-	açın-
adıg	ayıg/ayık	ayıg/ayık	ayıg/ayık	ayıg/ayık	ayılı/ayık
adı	adı	ayrı/ayru	ayrı	Ø	ayrı
adrok	adruk/ayru/ ayruk	ayrı/ayrık/ay- ruk/ ayuk/eyrik	ayrı/ayrık/ ayru/ ayruk/oyruk	ayrık/ayru/ay- rug/ ayruh/ayruk	ayrık/ayru/ayruk
agduk	adguk/ aduk/ agduk	Ø	Ø	agduk	ağdıkağsar
aglak	aglak	aglak	Ø	Ø	ağlak
agna-	agna-/agina-	agna/avnna-/ awna-/ıgna	agna-	agna-	ağna-/ ağnan-/anala-/āna- ana-/ānan-/añdır-/angala- / anğnan/añla/anlan/añ-/anna-/annandır/annan/anra-/ anran-
agrıg	agrıg	agırh/agrı/ agrıg/agrıh/ agrık/agrın/ agrug/arı/ avruk	agrı/agrıg/ agrık	agrı/agrıg/ agrık/ agruk/ağrık	ağrık/arğı/ āri/ārih/avruk
agrın-	agrın-	Ø	Ø	Ø	ağrın-
agruk	agruk	agruk	agruk	agruk/ ağruk	ağdıkağrık/ ağrık/arık/ ārık/avruk
agtar-	agtar-/ahtar	ahtar-/ahtur-/ akdar-/akdur-/ aktar-	ahtar-	agdar-/ağdar-/ ahtar-/akdar-/ aktar-	ahtar-/ahtar-/aktar-

Eski Uy- gurca Sözcük	Karahanlı Türkçesi	Harezmi-Kıp- çak Türkçesi	Çağatay Türk- çesi	Eski Anadolu Türkçesi	Anadolu Ağızları
agu	agu	agi/agu/ avu/uvu	agi/agu	agu/ağu	agi/agu/ ağı/ağu/ ahı/avı/avu/āu
akar-	akar-	agar-/akar-	agar-/akar-	agar-/akar-	akar-
aksak	ahsak	ahsak/aksah/ aksak	ahsak/aksag/ aksah/aksak	agsak/ağsak/ aksak	ağsak/āsak
al	al	al	āl	al	al
alaçu/ alaçuk	alaçu	alaçu/alaçuk	alaçug/alaçuk	alacık/alacuk/ alaçık	alacıh/alacık/alacuk/alaçak/ alaçık/alaçığ/alaçık/alaçık alaçuh/alaçuk/alançık/alapçık alavçuk/alaycık/alaycık/ alecük aleçik/alençik alevçik/aleyçik/ alıcık/elevcik/elevçik
alar-	alar-	Ø	Ø	Ø	alar-/alal/ alā-/alamar-
algu	algu	algu	algu	Ø	algı/alğı/alığ
alıg	alıg/alık	alıg	alık/aluk	alıg/alu	alık
alta-	alda-	alda-	alda-	alda-	alda-
amıl	amul	amıl/amul/ anul anul	Ø	anul/anul anul/ añul/apul apul	abıl abıl/abul abul/apıl apıl/ apul apul
anuk	anuk/anük	anık/anuk	Ø	anık	anık/anuk
anukla-	anukla-	anukla-	Ø	anıkla-/anukla-	anıgla-/añihla-/anıkla-/anıt-/anıtla-
añıt	añıt	angıt/anıt/ ankut	ankut	ankıt/añıt	añgıdı/angıt/angırt/ angud/angult/angurt-angut-/añgut/ anıt/ añk/ankıt/ankut/anrık
añız	añız	Ø	añız	añız/añuz	ağız/an/angız/anız añız/eñız

Eski Uy- gurca Sözcük	Karahanlı Türkçesi	Harezmi-Kıp- çak Türkçesi	Çağatay Türk- çesi	Eski Anadolu Türkçesi	Anadolu Ağzları
aran	aran	aran	aran	Ø	aran
arık	arık	arg/arıg/ arık/ark	arıg/arık	arık/ark	arg/arh/arıg/arıĝ/arık ark/aruk/harh/hark
arkuru	Ø	arhuru/arkrı/ arkuru/arkuru	Ø	arkuru/arkuru	afkırı/arhuli/arkırı/ arkuri/arkuru/ avhuru/avkırı/avkuru
arok	arık	arın/arık/ ark/aruk	arık/arug/ aruk	arıg/arın/ arık/aruh/aruk	arıg/arıĝ/arın/ arık/arız/arkıb/aruh/aruk
arokla-	arukla-	arıkla-/arukla-	arukla-	arıkla-/arukla-	arınla-/arık-/arıkla/arıklan-/arıklaş-/arukla-
artak	artak	Ø	Ø	Ø	ardak/ardasak
artuç	artuç	artuç	arduc	ardıc	ardıc/ardıç/ardıç/ arduç/ardunç/arduş
artul-	artıl-	ardıl-	Ø	ardıl-	ardıl-/ardın-
asur-	asur-	agsur-/ahsır-/ ahsur-/aksur-	aksır-	agsır-/agsur-/ aĝsur-/ahsır-/ ahsur-/aksur-	aĝsır-/angsır-/anksır-/ansır-/asgır-/āsır-askır-
aşa-	aşa-	aşa-	aşa-	Ø	aşa-
aşlık	aşlık/aşlık	aşlık	aşlıg/aşlık	aşlık	aşlıg/aşlıh/aşlık/aşluk
aşuk-	aşık-/aşuk-	aşıg-/aşık-/ aşuk-	aşuk-	aşık-	aşık-
atık-	atık-	Ø	atık-	Ø	adık-
avın-	avın-	avın-/avun-	avun-	avın-	avın-
avıt-	avıt-	avut-	avid-/avıt-	avıt-	avıt-

Eski Uy- gurca Sözcük	Karahanlı Türkçesi	Harezm-Kıp- çak Türkçesi	Çağatay Türk- çesi	Eski Anadolu Türkçesi	Anadolu Ağızları
ayak	ayak	adak/ayag/ ayak	ayag/ayak	ayag/ayah/ ayak	ayak
ayaz	ayas/ayaz	ayaz	ayas/ayaz	ayaz	ayaz
aylan-	Ø	aylan-	aylan-	aylan-	aylan-/aylân-

Sonuç

Anadolu ağızları arkaik söz varlığı bakımından oldukça zengindir. Bunun yanı sıra Anadolu ağızları standart dilde bulunmayan arkaik söz varlığını barındırması açısından da ayrıca önem arz etmektedir. Anadolu ağızlarında tespit edilen arkaik söz varlığının bir kısmı, Türk dilinin arkaik dönemlerinden biri olan Eski Uygur Türkçesi dönemine aittir. Eski Uygur Türkçesinin söz varlığının zenginliğine bakıldığında bu durum oldukça normaldir. Bugüne kadar hazırlanmış bütüncül ve bölgesel ağız çalışmaları tarandığında /a/ ünlüsüyle başlayan ve runik harfli taşa yazılı metinlerde tanıklanmayıp ilk olarak Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanan 43 tane sözcük tespit edilmiştir. Tespit edilen bu sözcüklerden bir kısmı, Eski Uygur Türkçesindeki tanıklanan biçimlerinden hiçbir değişikliğe uğramadan bir kısmı da çeşitli morfolojik değişimler geçirerek Anadolu ağızlarına ulaşmıştır. Tespit edilen sözcüklerdeki morfolojik değişimler şu şekildedir;

- 1- Eski Uygur Türkçesindeki söz içi ötümlü /-d-/ ünsüzü Anadolu ağızlarında tespit edilen örneklerde ön damak ünsüzü /-y-/ye dönüşmüştür; adıg > ayıg, adrı > ayrı, adrok > ayırık/ayruk.
- 2- Eski Uygur Türkçesindeki geniş ünlüler Anadolu ağızlarında tespit edilen bazı örneklerde daralmıştır; agduk > ağdıık, agruk > ağrıık, agu > ağı, alaçuk > alaçuk, algu > algı, anuk > anık, anukla- > anıkla-, arok > arık, arokla- > arıkla-, artuç > ardıc, artul- > ardıl-, asur- > āsır-, aşuk- > aşık-.
- 3- Eski Uygur Türkçesindeki dar ünlüler Anadolu ağızlarında tespit edilen bazı örneklerde yuvarlaklaşmıştır; agrıg > avruk, amıl > abul, añıt > angut, arık > aruk, aşlık > aşluk.
- 4- Eski Uygur Türkçesindeki art damak sızıcı /g/ ünsüzü Anadolu ağızlarındaki bazı örneklerde düşmüştür; agna- > āna-, agrıg > ārı, agruk > ārık/arık.
- 5- Eski Uygur Türkçesindeki ötümsüz /t/ ünsüzü Anadolu ağızlarından tespit edilen bazı örneklerde ötümlü /d/ ünsüzüne değişmiştir; agtar- > ahdar-, alta- > alda-, añıt > angud, artak > ardak, artuç > arduç, artul > ardıl-, atık- > adık-.
- 6- Eski Uygur Türkçesindeki art damak sızıcı /g/ ünsüzü Anadolu ağızlarında sadece *agu* sözcüğünde /v/ ünsüzüne dönüşmüştür; agu > avu.

- 7- Eski Uygur Türkçesindeki art damak sızıcı /g/ ünsüzü Anadolu ağızlarından tespit edilen bazı örneklerde art damak patlayıcı /k/ ünsüzüne değişmiştir; alıg > alık, ahtar- > ahtar-, agrıg > ağrık, adıg > ayık.
- 8- Eski Uygur Türkçesindeki art damak patlayıcı /k/ ünsüzü Anadolu ağızlarından tespit edilen bazı örneklerde ön damak sızıcı /ğ/ ünsüzüne dönüşmüştür.

Çalışmada tespit edilen sözcük sayısının, yeni runik harfli taş yazılı metinlerin keşfi ve Anadolu ağızları üzerine yapılacak yeni çalışmalarda Eski Uygur Türkçesi söz varlığına ait yeni sözcüklerin tespit edilmesi vb. sebeplerle değişebileceğini belirtmek gerekmektedir.

Kısaltmalar

ÇağT.: Çağatay Türkçesi

DerS: Derleme Sözlüğü

EAT: Eski Anadolu Türkçesi

HarKT.: Harezmi-Kıpçak Türkçesi

KarT.: Karahanlı Türkçesi

TarS: Tarama Sözlüğü

Kaynaklar

- Abaz, A. (2004). Çorum- İskilip ve Yöresi Ağızları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Acar, E. (2008). Kastamonu Merkez İlçe ve Köyleri Ağzı (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Akar, A. (2013). *Muğla ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akçeşme, F. (2019). Karahanlı Türkçesinin Söz Varlığı. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.
- Aksoy, Ö. A. ve Dilçin, D. (2009). *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I: A-B*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksu, A. (2013). Nurhak ve Yöresi Ağzı (İnceleme- Metinler- Sözlük) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Alagöz, E. (2011). Eski Kıpçak Türkçesinde Hayvan Adları ve Kavram Alanı. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Altın, G. (2021). Geç Dönem Çağatay Türkçesi İle Yazılmış Şehzade Behram ve Melike Hunrız Hikayesi (Metin-Tercüme-Gramer-Dizin). (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Argunşah, G. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Aşçı, M. (2019). Harezm Türkçesinde Söz Yapımı. (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Ata, A. (1997). *Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II: Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2019). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ateş, M. (2015). *Ordu Ağzı Sözlüğü*. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Ordu Üniversitesi, Ordu.
- Ateş, Ş. (2014). Bandırma İlçesine Bağlı Orhaniye Köyünde Yaşayan Kırım Tatarlarının Ağzı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Aydın, A. (2019). Akseki (Antalya) Köyleri Ağzı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Aydın, M. (1992). Aybastı Ağzı (İnceleme, Metin, Sözlük). (Yayımlanmış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Ayvaz, M. A. (2013). Sarız ve Yöresi Avşar Ağzı (Fonetik ve Morfolojik İnceleme- Metin- Sözlük) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Balyemez, S. (2004). Ankara Evren İlçesi Ağzı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Bayraktar, F.S. (2000). Kayseri Merkez İlçe Ağzı (Metin- Gramer- Sözlük) (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Bilgin, A. (2006). *Elbistanca Sözlük: Örnekleriyle Elbistan Ağzı*. Şanlıurfa, Pınar Giyim.
- Bulduk, T.B. (2011). Adıyaman İndere (Zey) Köyü Ağzı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman.
- Bulut, M. (2023). 18. Yüzyıl Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Miftāhu'l-Cinān (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). (Yayımlanmamış doktora tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

- Buran, A. (1997). *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1994). *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1995). *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler: Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak İlleri Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1995). *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (2021). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Coşkun, N. (2015). Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kitâb-ı Güzide (İnceleme-Metin-Dizin). (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Çandarlı Şahin, A. (2016). Türk Çadını Üzerine. Tarihin Peşinde: *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16, 25-39.
- Değer, N. (2021). Anadolu Ağızlarında Eskicil Söz Varlığı. (Yayımlanmamış doktora tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Dedem, S. (2023). Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Bir Faziletname (İnceleme-Metin-Gramatikal Dizin). (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep.
- Demirci, Ü. Ö. (2016). *Eski Türkçede Fiiller*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Dilçin, C. (2016). *Süheyl ü Nev-Bahâr: İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Duran, K. (2019). Konya'nın Hadim İlçesi Ağzı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Durmaz, R. (2018). Antalya İli Örneğinde Karakoyunlu Yörük Ağzı: Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Söz Varlığı ve Karakoyunlu Yörük Etnografyası (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Edip, K. (1991). *Urfâ Ağzı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2020). *Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdoğan, S. (2012). Niğde Merkez ve Bor İlçesi Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler-Sözlük) (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Ergene, O. (2017). *Gülîstan Tercümesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ertekinöğlü, S. (2015). Ahlat Ağzı (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Ertekinöğlü, S. (2016). Doğu Anadolu Ağızlarındaki Bazı Sözcük ve Eklerde Eskicil İzler. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 189-204.
- Eryiğit, C. (2014). Gölhisar Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler-Sözlük) (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Gabain, A. V. (1988 a). *Eski Türkçenin Grameri* Çev. Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gemalmaz, E. (1973). Erzurum İli Ağızları (İnceleme- Metinler- Sözlük ve Dizinler) (Yayımlanmış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Gül, A. (2019). *British Library Or 9515'teki Türkçe Kur'an Tercümesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Güler, Z. (1992). *Harput Ağzı*. Elazığ: Elazığ Belediyesi Halk Kültürü Dizisi.
- Gülsevin, G. (2020). *Uşak İli Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Günay, A. (2016). Türkiye’de Bir Ağız Adacığı: Karaçay-Malkar Türkçesi Ağzı (Gramer-Metinler- Sözlük) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla.
- Güner, G (2021). *Karahanlı Türkçesinde Fiiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güney, E. (2021). Risâletü’n Fi’l-Akâid Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Bir Akâid Kitabı. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Kabadayı, R. (2014). Bayburt Demirözü İlçesi Ağzı: Cümle Yapısı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul.
- Kaman, S. ve Karagözlü, S. (2020). *Nisâb-ı Türkî (Nisâb-Türkî-i Turan) : Çağatayca-Farsça Manzum Sözlük (İnceleme-Tenkitledirilen Metin-Sözlük-Dizini-Tıpkıbasım)*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kanaç, I. (2010). Denizli’nin Babadağ İlçesi Ağzı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Kanar, M. (2018). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Karabulut, F. ve Kazanlar, E. (2018). Türk Dilinin Eskicil Bir Kelimesi Alaçuk:Yapısal-Kökenbilimsel Bir Analiz. *Journal of Turkish Language and Literature*, 4(2), 404-427.
- Karagözlü, S. (2018). *İbnü Mühennâ Lügati Türkçe Kısmı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karasoy, Y. (1998). *Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizini-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kılınç, G. (2009). Bolu İli Seben İlçesi Ağzı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koruk, Ö. (2019). Yusufeli Ağzı (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize.
- Kök, A. (2004). Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi (Tiem 73 1v-235v/2). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Küçük, M. (2014). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur’an Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Düzce Üniversitesi, Düzce.
- Memiş, Ö. (2019). Bayburt İli Ağzı Söz Varlığı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Olçay, C.B. (2014). Malatya Arapgir Ağzı (İnceleme- Metinler- Sözlük) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Ölmez, M. (2003). Çağatayca’daki Eskicil Ögeler Üzerine. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu Mustafa Canpolat Armağanı*, 135-142, Ankara.
- Önler, Z. (2004). XIV-XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları. *Kebikeç*, 18, 273-302.
- Özdemir, Ş. (2019). Eski Anadolu Türkçesine Ait Mensur Menâkıb-ı İskender [26a/50b] (Giriş-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım).
- Özden, M. (2009). Bilecik İli Ağız İncelemesi (Yayımlanmış Doktora Tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Özgül, A. G. (2020). Ladik (Samsun) Ağzındaki Arkaik Unsurlar Üzerine. *Turkish Studies - Language*, 15(2), 787-803.

- Özkaya, H. (2013). Kırklareli İli Ağızları Söz Varlığı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Öztürk, E. (2009). *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, Z. (2014). Sivas İli Gürün İlçesi Merkez Köyleri Ağzı Sözlüğü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Pektaş, T. (2017). Gelendost Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler-Dizin). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Polat, Ü. (2022). Eski Uygurcada Agrıg, İg, Kegen, Kem, Tikig, Toga "Hastalık, Ağrı, Sızı". *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 10(29), 129-149.
- Rahimi, F. (2016). Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi sözlüğü. (Yayımlanmış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Röhrborn, K. (1977-1996). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, a-ärnäak (1-6)*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Şimşek, Y. (2019). *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş-Metin-Dizin) 2. Cilt*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taş, İ. (2009). *Süheyl ü Nev-bahâr'da Eskicil Öğeler*. Konya: Palet Yayınları.
- Tanyıldız, E. (2014). Hafik İlçe Merkezinin Kelime Hazinesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Teres, E. (2006). Divanu Lügat-it-Türk ve Budist Uygur Metinlerinin Sözvarlığı Bakımından Karşılaştırılması. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Teres, E. (2009). Çağataycada Söz Yapımı. (Yayımlanmamış doktora tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Toparlı, R. (2017). *İrşâdü'l-Mülük Ve's-Selâtin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R. ve Arğunşah, M. (2014). *Mu'înü'l-Mürîd*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R., Vural, H. ve Karaatlı R. (2019). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Torun, E. (2004). *Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle Beypazarı*. Ankara: Bey Ofset.
- Tosun, T. (2019). Vakfikebir ve Yöresi Ağızları (The Dialects Of Vakfikebir And Its Environment) (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Giresun Üniversitesi, Giresun.
- Turan, F. (2017). *Bahşayış Lügati*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Turan, F. (2019). *Çağatayca Manzum Sözlük: Nisâb-ı Kutbiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2019). *Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I: A-B*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2019). *Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü III: E-H*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkeli, D. (2023). Geç Dönem Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Ferahü'l-Kalb (22b-54a) (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Uluscu, G. (2013). Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Miraçname (Metin-Gramer-Dizin). (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

- Uygun, M. (2019). *Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Kâbûs-nâme Tercümesi (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Ekler Dizini)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Uygunoğlu, B. (2018). *İzmir İlinin Tire İlçesi Ağzı (Dil Özellikleri- Metinler- Sözlük)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Uygur, S. (2020). *Azerbaycan Sahasında Yazılmış Çağatayca Bir Sözlük: Lugât-i Nevâyî*. Ankara: Gece Kitaplığı
- Ünlü, S. (2012a). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012b). *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Üstün, M.C. (2008). *Erzincan (Merkez) Ağzının Ses Bilgisi ve Söz Varlığı* (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi, Kars.
- Üşenmez, E. (2010). *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuirischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.
- Yılmaz, E. (2014). *Temel Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Pegem Akademi.
- Yılmaz, E., Demir, M. ve Küçük, M. (2013). *Kıyas-ı Enbiya*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, K. (2011). *Yıldızeli'nin Söz Varlığı* (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Yılmaz, M. F. (2022). *Çağatay Türkçesine Ait Bir Yusuf ve Züleyha Hikayesi (1a-47b) (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Yüce, N. (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb: Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zeybek, F.S. (2008). *Bayat Köyleri Ağzı* (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon.

